МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 1 (3)

м. Київ
2014

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 (3) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 154 с.

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії), О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Мацхевіч, І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор), С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 2 від 28 березня 2014 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 3 від 27 березня 2014 р.

© Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»
© Автори статей

ЗМІСТ

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО ЕТИКЕТУ 5

Тамара ВРОНСЬКА
ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО ЕТИКЕТУ У ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ 5

ГРАНІ ВІЙНИ 11

Андрій РУККАС
ВСТУП ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ДО КОРЦЯ 17 ВЕРЕСНЯ 1939 р. 11

Надія СМОЛЯРЧУК, Володимир ЯХНІВСЬКИЙ
ВОЇНИ-КИЯНИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ ЗА УЧАСТЮ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В 1936 – 1940 рр. 21

ТРАГЕДІЯ ПОЛОНУ 28

Олександр ПОТИЛЬЧАК
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ІТАЛІЙЦІ В РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1946 – 1954 рр.) 28

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ 41

Віталій ГЕДЗ
ЖУРНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У. САМЧУКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 41

Ярослава ПАСІЧКО
СТАЛІНГРАД – ТОЧКА ВІДЛІКУ НОВИХ ФАКТІВ І ПОДІЙ (НА ОСНОВІ НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДО ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ») 55

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО 63

Андрій СОЛОНЕЦЬ
ЕПІСТОЛЯРІЙ УЧАСНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ОБОРОНИ 1941 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ») 63

Валентина СМІРНОВА
АРХІВ С.С. СМИРНОВА У ФОНДОЗБІРНІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»: РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ) 73

Оксана ЯНКОВЕНКО
МУЗЕЙНІ ПРЕДМЕТИ РОДОМ ІЗ ВІЙНИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 − 1945 РОКІВ» 95

МУЗЕЙ І СУСПІЛЬСТВО 108

Paweł MACHCEWICZ
MUZEUM II WOJNY ŚWIATOWEJ W GDAŃSKU 108

НАУКА В МУЗЕЇ 124

Тетяна ПШЕНИЧНА
ВІДНОВЛЮЮЧИ РОДИННУ ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОБОТИ НАУКОВЦІВ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ») 124

ВЕКТОРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В МУЗЕЙНІЙ СОЦІОЛОГІЇ 135

Тамара КУЦАЄВА
МУЗЕЙНИЙ ВІДВІДУВАЧ: ХТО ВІН?
(ОПИТУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ АУДИТОРІЇ В МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 − 1945 РОКІВ» У КОНТЕКСТІ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ) 135

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ 144

Валерій КАПЕЛЮШНИЙ
ФРОНТОВІ ЛИСТИ ЗНАЙШЛИ СВОЇХ АДРЕСАТІВ 144

Андрій ЛИСЕНКО
НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТОЛИЦІ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 147

Володимир ТРОФИМОВИЧ, Володимир МАРЧУК
ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ НАУКОВО-ФОНДОВОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ 149

НАШІ АВТОРИ 152

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО ЕТИКЕТУ

УДК 355.4/177

© *Тамара ВРОНСЬКА*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО ЕТИКЕТУ У ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ

Розглядаються становлення та розвиток військового етикету в збройних формуваннях України від доби Старокиївської держави до сьогоднішнього дня. Акцентовано увагу на об'єктивних та суб'єктивних чинниках, що зумовлювали зміни військової лексики в кожен із періодів. Наголошується на тому, що із здобуттям Україною незалежності в силових структурах України створюються всі умови для утвердження державних стандартів військової термінології.

Ключові слова: *збройні формування, військовий етикет, військова термінологія, товариш, пан.*

Формування української військової термінології відбувалося впродовж віків. У цьому процесі чітко простежуються періоди розвитку, пов'язані насамперед із конкретними суспільно-політичними умовами її формування.

Ретроспективний аналіз української військової термінології переконує в тому, що військова лексика є однією з найдавніших фахових термінологій. Дослідження її особливостей та трансформацій відбувалося як у лінгвістичних студіях, так і в працях з історії та етнографії. У контексті згаданих наукових доробків фрагментарно здійснювався й аналіз військового етикету [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Розрізнену інформацію щодо цього можна віднайти в писемних пам'ятках доби Старокиївської держави, козаччини та організаційно-статутних документах національно-визвольних змагань українського народу [8; 9 та ін.].

Специфічність українських лексем у сфері військового етикету пов'язана з виробничо-технологічними, історико-політичними та соціально-комунікативним чинниками. Так, під впливом останнього для термінування деяких звань та посад вживалося кілька термінів-синонімів, оскільки це було пов'язано з різною мовною спрямованістю військовиків: західноукраїнських – з яскравою німецько-польською мовною орієнтацією (жовнір, ротмістр), східних – з переважанням козацької традиції

(козак, сотник), а також з помітним впливом і використанням російської військової термінології (солдат, капітан тощо).

Беручи до уваги конкретні історичні реалії, геополітичну ситуацію, що склалася внаслідок перебування українських земель протягом кількох сторіч у складі різних держав, де, відповідно, українці дотримувалися законодавства цих країн, уявляється можливим подати варіанти військового етикету, а також форми звертання військовиків один до одного у відповідному середовищі.

IX – XIII ст. (доба Старокиївської держави) характеризуються зародженням та вільним розвитком військової лексики на спільнослов'янському підгрунті.

Військо за княжих часів не створювало армії, готової вести постійні війни, а збиралося тільки в разі нападу ворога. Мобілізаційний процес передавали словами «совокупити вої, дружину». «Вої» складали ополчення. Дружину (українське військо) – бояри – вища верства громадянства. Найвищу владу над військом під час війни і миру мав князь [10, 13, 42–43].

Княжа дружина, перетворившись на постійне військо, поступово диференціювалася: серед дружинників з'явилися перші військові ранги: тисяцькі, соцькі, воєводи, мечники.

У писемних пам'ятках («Слово о полку Ігоревім», «Повість врем'яних літ») представлена тогочасна слов'янська військова термінологія, а також іншомовні термінолексеми (*товариш*, хоругов, стратиг тощо), які починають активно входити до загального громадянського та військового вжитку.

У часи Старокиївської держави були створені політичні та економічні передумови для українсько-тюркської мовної інтеграції, що призвело до активного вживання відповідних титулів та рангів (отаман, *товариш*) тощо.

Термін *товариш* відомий у більшості слов'янських мов. І. Огієнко, пояснюючи його, висловив думку, що ця лексема спочатку мала значення «член обозу, стану, укріпленого табору». Інші дослідники вважають, що слово *товариш* походить від тюркського tavar «стан, табір» + is «супутник, колега, друг» й було привнесене в українську мову приблизно в X – XII ст. зі значенням «учасник возового табору або ж обозу з товаром» і є одним з основних військових термінів первісного козацького ордену [11; 12].

Період від середини XIV ст. до середини XVI ст. (Литовсько-Руська держава) позначений наявністю рудиментів старокиївської військової організації і вживанням притаманних їй військових звань та традицій.

Наприкінці XV ст. і протягом XVI ст. формується козацький стан, який має свою військову організацію, відмінну від попередньої. Термін *товариш* уперше трапляється в писемному джерелі 1594 р. («Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева»)[1]: «…Хлопицький, наш *товариш* і нині полковник… нашого війська» [13]. У добу козаччини формування військової термінології відбувається паралельно з утворенням козацького війська, коли військова справа, а водночас і термінологія, зазнали суттєвих змін, спричинених

[1] Еріх Лясота у 1584 р., виконуючи дипломатичну місію, за дорученням австрійського імператора Рудольфа II вербував козаків для боротьби проти Туреччини.

як бурхливим розвитком військової справи, так і тісними міжнаціональними зв'язками. Останні призвели до виникнення запозичень. З'являється термін *«пан»*, який вживається під час звертання, зокрема й у військовому середовищі (пане отамане, пане гетьмане, пане полковнику тощо). Слово *пан* додається до прізвища, імені, для визначення родинних зв'язків, наприклад: «Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий![2]» [14].

Період національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького *(від середини XVII ст.) і у пізніший час утворення української козацької держави, яка проіснувала до кінця XVIII ст.,* характеризується активним розвитком військової термінології, у тому числі й шляхом запозичень мов-посередників. Історичні умови формування козацтва призвели до значних змін усієї системи української військової термінології: узвичаєні слов'янські терміни поєднуються з тюркськими, польськими, німецькими та іншими лексичними елементами.

Кожен козак Війська Запорізького у своєму середовищі послуговувався також номінацією *товариш*, а все військо разом називалося *товариством*.

У сучасній українській мові слово *товариш* розширило свою семантику. Воно означає: «помічник», «слуга», «співучасник котроїсь справи», «компаньйон, спільник», «член товариства», «друг», «особа, рівна за станом, співгромадянин», «у назвах звань і посад – помічник, заступник» [15, 161].

За часів козацької державності широко вживалися терміни – *військовий товариш, значковий військовий товариш, товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш, славетний і значний військовий товариш* тощо [16, 5]. Деякі з них, зокрема «бунчуковий товариш» і «значковий товариш», набули юридичного статусу, що зміцнювало політичні та правові позиції козацтва як соціальної категорії (стану).

У середині XVII ст. давній термін воїн (вой), зберігаючись у лексичному складі східнослов'янських мов, усе частіше замінюється терміном *солдат*, який став універсальним для більшості країн Європи (нім. soldat, фр. soldat, англ. soldier). У Російській імперії це поняття вживається не тільки стосовно рядового воїна, а й у значенні військової людини взагалі.

XVIII – кінець XIX ст. пов'язані з остаточною ліквідацією козацької державності й перебуванням українців у складі Російської імперії та імперії Габсбургів, що позначилося на примусовому вилученні українських військових дефініцій (однак їх збережено в спілкуванні) і впровадженні в Україні російської та австрійської військової термінології.

В ієрархії військових чинів Росії на лютий 1917 р. існувала усталена традиція: до генерала зверталися «ваше превосходительство», до полковника, підполковника і капітана – «ваше высокоблагородие», до поручника, підпоручника і прапорщика – «ваше благородие» тощо [17, 18].

Доба українських національно-визвольних змагань характеризувалась реанімацією національної військової традиції.

[2] Згадується посада Б.Хмельницького, яку він обіймав до 1638 р.

На початку ХХ ст. у військових формаціях Січових стрільців слово *товариш* було формою звертання до різних рангів.

Із виникненням Української Центральної Ради і творення так званих українізованих частин серед військовиків певний час зберігалося звертання *товариш*. Із проголошенням УНР воно почало поступатися терміну пан. Товариш і далі побутує в період національно-визвольних змагань у значенні «заступник» – «товариш міністра». В УГА вживаються звертання – *пане* (пане отамане, пане чотар, пане хорунжий тощо).

За доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського проводилася активна робота щодо розбудови війська, розроблялися спеціальні словники військової термінології. Серед звертань у військовому середовищі зберігає свої позиції термін «*пан*».

У період Директорії «Муштровий статут для піхоти Армії УНР», розроблений у 1919 р., передбачає звернення «*панове* старшини» та інші відповідні аналогії.

У міжвоєнний період військовики Державного Центру (ДЦ) УНР в екзилі зберігають попередні форми звертання у своєму середовищі. На структуру спецслужб ДЦ, Повстансько-партизанського штабу (ППШ) великий вплив мали польські аналогічні структури. «Офензива» (розвідка), «дефензива» (контррозвідка) і відповідна термінологія зберігалися до 1936 р. (як військові терміни інститутів УНР в екзилі).

Організаційно-статутні документи ОУН засвідчують, що в середовищі цієї організації широковживаним від 30-х і до початку 40-х рр. було звернення «*пане* провідник», а також «*друже* провідник». Останнє запозичене від «Пласту» (1914 р.)

У військових регулярних формуваннях, які виникли під час Другої світової війни (дивізія «Галичина», УПА), вживалися як спільна, так і окремішня термінологія. Спільним було використання традиційної термінології Українських січових стрільців (УСС) і водночас термінів, позначених германізмами, полонізмами та русизмами пізнішого походження. У лексиконі вояків дивізії «Галичина» виразніше проступають галицькі діалектизми та німецькі запозичення. В УПА ці компоненти були послаблені вживанням запозичень із російської мови. Загалом це зумовило використання різнорідних масивів військової термінології і навіть дублетних синонімів (батальйон – курінь, уніформа – однострій, стрілець – вояк – солдат, отаман – генерал; звернення: *пане – друже – товаришу*).

Від 30-х до початку 90-х рр. ХХ ст. на теренах колишньої УРСР традиційна українська військова термінологія повністю витісняється з ужитку й замінюється загальноімперською радянською військовою термінологією (хоча в 20-х рр. в УСРР під час проведення політики українізації ще жевріли рудименти національного військового життя – «школа червоних старшин», «червоне козацтво» та ін.).

Від початку 90-х років ХХ ст. до сьогоднішнього дня в Україні в силових структурах відбувається створення державних стандартів військової термінології, обумовлених здобуттям незалежності України.

Отже, кожен зі згаданих періодів (етапів у формуванні військової термінології) під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників характеризувався своєрідністю розбудови військової лексики, пов'язаної із соціальним і політичним становищем України, особливостями її державно-правового статусу.

Джерела та література:

1. *Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVШ ст. / О.М. Апанович. – К., 1969.*
2. *Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К., 1991.*
3. *Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич та ін. – Львів, 1992.*
4. *Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVП-XVШ ст.) / В.В. Панашенко. – К., 1995.*
5. *Бурячок А.А. Джерела української військової термінології / А.А. Бурячок // Народна газета. – 1993. – Вип. V.*
6. *Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні. Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології / Л.В. Туровська. – К. – Ірпінь, 2005.*
7. *Шовкун Г.М. Військовий етикет / Г.М. Шовкун. – Львів, 2006.*
8. *Лясота Е.Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – № 10. – 1984.*
9. *Путевые заметки Эрика Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом П к запорожцам в 1954 г. / Перевод и примечания Ф.Бруна. – Спб., 1873.*
10. *Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич та ін. – Львів, 1992.*
11. *Халимоненко Г.І. Тюркізми в термінології стратегії й тактики війська Запорозького / Г.І. Халимоненко //Українське мовознавство. – К., 1992. – № 9.*
12. *Цитується за: Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні. – К. – Ірпінь, 2005. – С. 62–63.*
13. *Цитується за: Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева //Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К. – Запоріжжя, 2003. – С. 260.*
14. *Цитується за: Словарь украинского языка под редакцией Б.Д. Гринченко. – К., 1909. – С. 91.*
15. *Словник української мови. – К., 1970 – 1979. – Т. I – X. – Т. X. – 1979.*
16. *Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / В.В. Панашенко – К., 1995.*
17. *Ганичев П.П. Воинские звания / П.П. Ганичев. – М., 1989.*

© Тамара ВРОНСКАЯ

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА ОТНОСИТЕЛЬНО СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ВОЕННОГО ЭТИКЕТА В ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЯХ УКРАИНЫ

Рассматриваются становление и развитие военного этикета в вооруженных формированиях Украины от времени Старокиевского государства по нынешний день. Акцентируется внимание на объективных и субъективных факторах, обусловивших изменения военной лексики в каждый из периодов. Подчеркивается, что с приобретением Украиной независимости в силовых структурах Украины создаются все условия для утверждения государственных стандартов военной терминологии.

Ключевые слова: *вооруженные формирования, военный этикет, военная терминология, товарищ, господин.*

© Tamara VRONS'KA

HISTORICAL BACKGROUND AS TO THE PROCESS OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF MILITARY ETIQUETTE IN ARMED FORMATIONS OF UKRAINE

It is reviewed the stabilizing and development of military etiquette in armed formations of Ukraine from era of Starokyivskaya State until today. It is marked by the seven stages in becoming of military vocabulary and peculiar military lexemes are shown.

It is noted that in the period of Old Rus State the first military ranks had appeared: tysyatskies, sotskies, voyevodas, swordsmen. This military vocabulary is typical for Lithuanian-Rus State.

With the development of Cossack State there is a need in the improvement of military terminology. In particular, the following lexemes as master, comrade and etc. appear.

The distribution of Ukrainian lands between the Russian and Austro-Hungarian empires led to the usage of the Russian and Austrian military terminology in Ukraine accordingly.

Attention is focused on the fact that in the period of Ukrainian national liberation struggle of 1917 – 1921 the resuscitation of national military tradition is traced. It is noted that the regular military formations during the Second World War had used as common and also particularized terminology.

The conditions for establishment of national standards of military terminology have been created in power structures of Ukraine only when Ukraine has gained its independence.

Keywords: *armed formations, military etiquette, military terminology, comrade, master.*

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 94(47+57):355.48 «1939»

© Андрій РУККАС

ВСТУП ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ДО КОРЦЯ 17 ВЕРЕСНЯ 1939 р.

Виконуючи таємні домовленості пакту Ріббентропа-Молотова, вранці 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли східний кордон Польщі. Одним із перших вони зайняли прикордонне місто Корець на Волині. На підставі невідомих раніше архівних документів, передусім спогадів мешканців міста, розповідається про вступ Червоної армії, збройний опір польських прикордонників та перші кроки нової влади.

Ключові слова: *Червона армія, вересень 1939 р., Друга світова війна, Корець, Друга Річ Посполита, Корпус Охорони Прикордоння.*

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу почалася Друга світова війна, що стала найкривавішим конфліктом за всю історію людства. Спочатку вірилося, що вона не порушить патріархальну тишу та спокій далекого від фронту невеликого волинського міста Корець, яке мирно розкинулося над мальовничою річкою Корчик. Однак вранці 17 вересня, виконуючи таємні домовленості пакту Ріббентропа-Молотова, східні рубежі Речі Посполитої перейшла Червона армія. Буквально вже в перші години свого наступу радянські війська захопили м. Корець, що лежало тоді на самому кордоні.

У вітчизняній історіографії годі шукати бодай найменшої згадки про ці далекі події, адже захоплення одного невеликого населеного пункту не вельми цікавило дослідників. За браком достовірних джерел не можуть похвалитися в цьому плані й польські колеги. У кращому разі автори наукових робіт, присвячених вересневим подіям 1939 р. на західноукраїнських землях, обмежуються лише простою констатацією фактів.

В архіві Інституту імені Гувера Стенфордського університету (США) авторові цієї статті вдалося віднайти спогади кількох мешканців Корця, які вони в 1943 – 1945 рр. писали на прохання польського еміграційного уряду. Ці матеріали дозволяють значно глибше відтворити події в місті та на його околицях, надають їм особистісного характеру, повертають із забуття імена багатьох учасників. Завдяки цій інформації

перед нами постає не якась бездушна, абстрактна картина минулого, а яскраве, часто драматичне історичне дійство. Цінним доповненням стали документи (донесення та звіти) радянських військових частин, що займали Корець. Зберігаються вони в Російському державному військовому архіві в Москві.

Таким чином, спираючись на раніше невідомі документи з архівів Російської Федерації та Сполучених Штатів, ми відтворюємо події, що відбувалися 17 вересня 1939 р. у районі Корця та в самому місті під час захоплення його радянськими військами.

Наприкінці вересня 1920 р. під час радянсько-польської війни м. Корець було зайняте частинами польської 1-ї кавалерійської дивізії, а невдовзі за умовами Ризького мирного договору увійшло до складу Другої Речі Посполитої. Станом на 1937 р. у місті мешкало 6 546 осіб, у тому числі – 962 поляки, 1 990 українців, 3 568 євреїв, 22 росіянина і 4 чехів [8, 457]. За повідомленням польських спецслужб, серед українців було чимало прихильників КПЗУ та ОУН. «У самому місті Корець, особливо у його передмістях, мається багато злодійських елементів, підпалювачів, нелояльних», – говорилося в одному зі звітів. Водночас місцеві поляки, котрі походили здебільшого зі збіднілої дрібнопомісної («загродової») шляхти, відзначалися своїм патріотизмом, високо розвинутим національним почуттям і відданістю польській державі [8, 433].

У Корці знаходилася низка державних та самоврядних установ, зокрема магістрат, поліцейський постерунок, поштово-телеграфне відділення, районна лікарня, гімназія та професійно-технічна школа. Переважна більшість населення, здебільшого євреї, була задіяна у дрібній торгівлі та сфері послуг. Найбільшими промисловими підприємствами міста були фабрика цементних виробів З. Гільдінмана та цукроварня, що належала графам Потоцьким, також тут діяли млини та цегельні [6, 2170]. У місті вирувало громадське життя, про що свідчить велика кількість осередків різноманітних організацій: профспілкових, релігійних, молодіжних, культурно-освітніх, оборонно-спортивних, ветеранських, пожежних. Серед них можна назвати: Спілку дрібних торговців, Спілку дрібних торговців-євреїв, Спілку євреїв-ремісників, Католицьке молодіжне жіноче товариство, Польську шкільну матицю, Луцьке дієцезіальне доброчинне товариство, Польський Червоний Хрест, Лігу протиповітряної оборони, Добровільну пожежну охорону, Спілку резервістів та багато інших [8, 460].

Буквально за кілька кілометрів на схід від Корця проходив кордон із Радянським Союзом. У зв'язку з цим у місті розміщувалися митна застава та підрозділ прикордонників. У польських митників роботи було небагато, адже після 1924 р., коли радянська влада фактично «закрила» свій кордон, рух людей і товарів через пропускний пункт майже завмер, а колись інтенсивне шосе на Новоград-Волинський навіть поросло травою [9, 94, 249].

Натомість більш напруженою й небезпечною була служба в польських прикордонників, яким доводилося постійно боротися з радянськими диверсантами та шпигунами, ловити контрабандистів, затримувати перебіжчиків – звичайних людей, що намагалися втекти із «соціалістичного раю». З 1924 р. ці функції взяв на себе спеціально створений Корпус Охорони Прикордоння (КОП).

У районі міста дислокувалася 2-га прикордонна рота «Корець», що входила до складу 3-го батальйону КОП «Гоща». У самому місті, у будинку колишнього василіанського монастиря, перетвореному на казарми, розміщувались управління роти та резервний взвод, а безпосередньо на самому кордоні стояли три її застави: «Цукроварня», «Крале» та «Бабин», по півтора десятка вояків у кожній [9, 248]. Загалом корецька рота відповідала за охорону 26,681 км польсько-радянського кордону [8, 305]. Перед війною підрозділом командував капітан Станіслав Новицький.

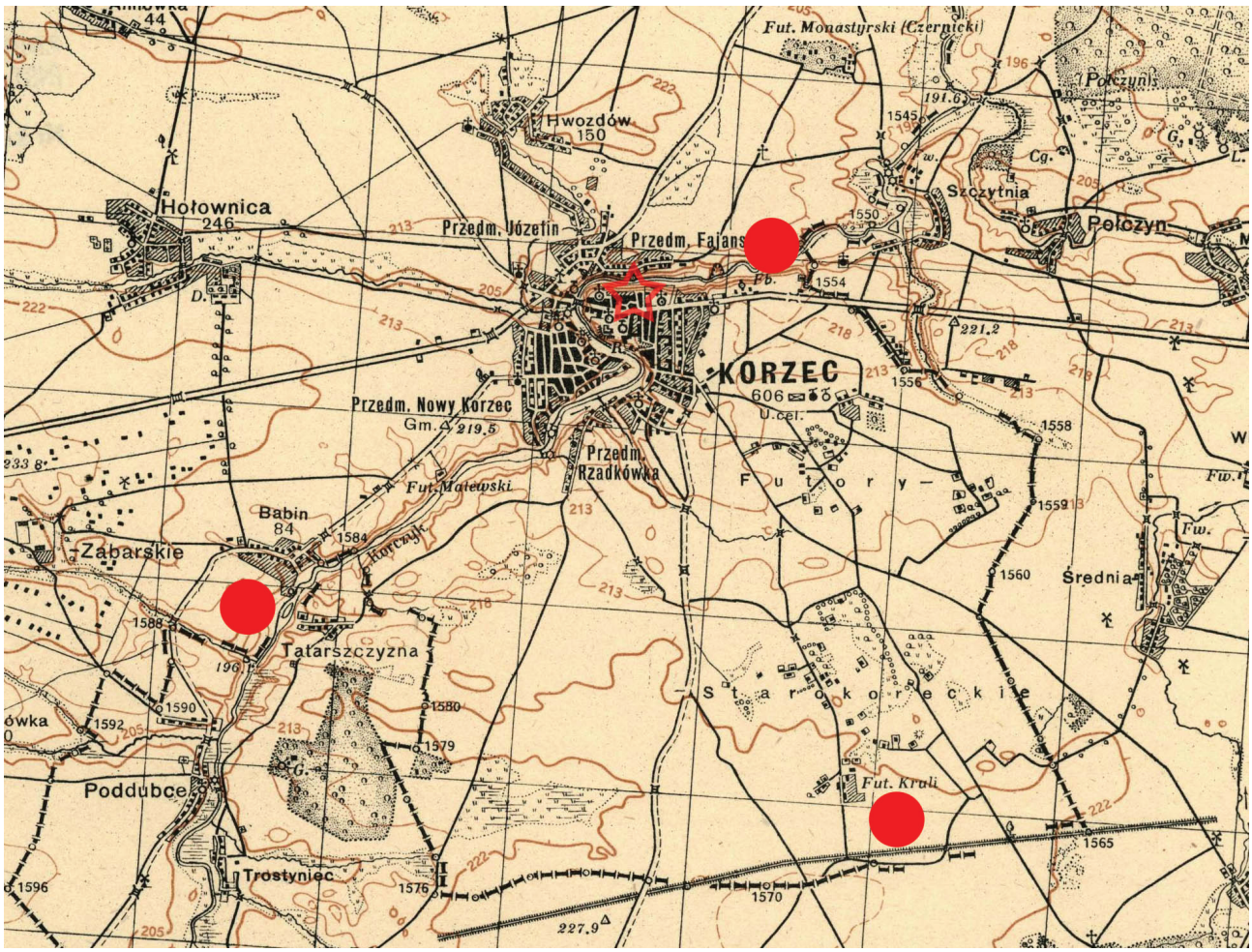

Місто Корець і околиці на польській військовій мапі 1924 р.
Масштаб 1:100 000.
Кружками позначені приблизні місця розташування прикордонних застав 2-ї роти батальйону КОП «Гоща», зіркою – командування роти

У перші дні вересня 1939 р. під час загальної мобілізації рота «Корець» була поповнена резервістами до рівня штатів воєнного часу й разом з усім Гощанським батальйоном потрапила до складу 98-го піхотного полку 38-ї резервної піхотної дивізії, з якою виїхала в район польського міста Тарнова в передгір'ї Карпат. Після цього для охорони кордону була сформована фактично нова рота «Корець», командиром якої став капітан Ян Драган [10, 256]. Ядром підрозділу була невелика кількість кадрових прикордонників (офіцерів і підофіцерів) та солдатів строкової служби, що залишились на місці після мобілізації. Комплектувалася рота за рахунок місцевих резервістів

старшого віку, ополченців та допризовників – членів різноманітних молодіжних оборонно-спортивних організацій.

Упродовж двох з половиною тижнів від початку війни з Німеччиною польські прикордонники на східних рубежах несли службу у звичному режимі. Однак вранці 17 вересня 1939 р., виконуючи таємні домовленості пакту Ріббентропа-Молотова, Червона армія перейшла кордон Другої Речі Посполитої й почала швидко просуватися в глиб її території.

Будинок однієї з прикордонних застав 2-ї роти батальйону КОП «Гоща» поблизу міста Корець.
Фото з: Narodowe Archiwum Cyfrowe

У районі Корця рівно о 3-й годині[1] кордон перейшов радянський 61-й стрілецький полк 45-ї дивізії 15-го корпусу Північної (Шепетівської) армійської групи. Подолавши вбрід та по невеликому містку річку Корчик, частина розгорнулася для наступу на місто. Через дві з половиною години Корець був захоплений, а полк, дійшовши до села Головниця, згорнув свої батальйони в похідну колону й продовжив марш у західному напрямі [1, 45]. Таку скупу інформацію подають радянські оперативні звіти. Натомість спогади поляків – мешканців міста – дозволяють розширити лаконічні рамки офіційного повідомлення, зробити його більш рельєфним та динамічним.

Так, військовий осадник із с. Новомильськ Здолбунівського повіту й водночас чиновник міського самоуправління в Корці Казімєж Моравський у своїх доволі

[1] Тут і далі вказується московський час. Різниця з польським часом становила тоді +2 години.

детальних спогадах зазначає, що корецька прикордонна рота (без гарнізонів застав) налічувала у вересні 1939 р. заледве кільканадцять вояків, із яких декілька втекли з міста під час вступу Червоної армії, а шість інших солдатів КОП переховував у себе в підвалі господар млину та електростанції Арон Гернфільд, котрий мешкав якраз біля самих казарм. Із настанням темряви, переодягнувшись у цивільне вбрання, вони змогли вийти з Корця. Крім того, відомо, що троє солдатів та один підофіцер сховалися серед мурів сусіднього з казармами корецького замку, звідки вони приблизно о 13-й годині відкрили кулеметний вогонь по радянській військовій колоні, що рухалася по шосе. На придушення опору був висланий підрозділ піхоти, підтриманий двома танкетками. Лише після майже годинного бою польські прикордонники були захоплені в полон [11]. На жаль, їхні імена невідомі.

У донесенні політвідділу 15-го стрілецького корпусу за 16–17 вересня коротко повідомлялося, що в Корці в полон було захоплено 3 польських солдати та 2 офіцери [3, 296]. У першому випадку мова йде, вочевидь, про згаданих нами прикордонників, котрі засіли в замку. Стосовно двох офіцерів можна впевнено сказати, що ними були заарештовані відразу після приходу радянських військ війт гміни капітан резерву Станіслав Лончковський та начальник Цивільної стражі міста капітан резерву Антоні Віонцек – обидва в минулому вояки Армії генерала Ю. Галлера у Франції, ветерани радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр., кавалери найвищої польської бойової нагороди ордена «Virtuti Militari» [11; 13]. З огляду на це їм варто присвятити більше уваги.

Станіслав Лончковський народився 1897 р. у селі Жаковіце Нешавського повіту Варшавської губернії. У 1909 р. він із батьками емігрував до США, де у Філадельфії 1915 р. закінчив середню школу. Був активним членом польського військово-спортивного товариства «Сокіл», від якого спочатку був направлений до школи підхорунжих у Кембридж Спрінгс, а потім на офіцерські курси в Канаду. У жовтні 1917 р. вступив до польської Армії генерала Ю.Галлера у Франції. У Шампані брав участь у боях проти німців, під час яких дістав поранення, пізніше був нагороджений орденом «Virtuti Militari» 5-го класу (срібний хрест). Після повернення до Польщі служив у 41-му піхотному полку, у якому в 1919 – 1920 рр. на посаді командира роти брав участь у війні проти Радянської Росії. Після демобілізації 1921 р. вирішив залишитися в Польщі, хоча при цьому зберіг і громадянство Сполучених Штатів. Оселився в Корці, займався торгівлею. 1932 р. підвищений до звання капітана резерву. Очолював міський осередок польської «Спілки резервістів». Крім ордена «Virtuti Militari», Станіслав Лончковський також був нагороджений Хрестом незалежності, Хрестом хоробрих та ювілейними медалями [4, 180].

Війт міста Корець, капітан резерву Станіслав Лончковський (1897 – 1940).
Фото з: Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa, 2000

Багато в чому схожим був життєвий шлях й іншого заарештованого офіцера – Антоні Віонцека. Народився 1889 р. у с. Борова поблизу м. Мєлець у Західній Галичині. Перед Першою світовою війною, провчившись два роки у школі агрономів, виїхав до США. За океаном брав активну участь у роботі польського товариства «Сокіл»; закінчив військові курси в Торонто. У січні 1918 р. прибув до Європи і вступив до польської Армії генерала Ю.Галлера у Франції. Брав участь у боях з німецькими військами як командир роти. У квітні 1919 р. повернувся до Польщі, звідки був направлений до 44-го піхотного полку. Брав участь у війні з Радянською Росією, був двічі поранений. За героїзм нагороджений орденом «Virtuti Militari» 5-го класу (срібний хрест). Після завершення війни залишився в лавах Війська Польського, продовжував службу в 44-му піхотному полку на посаді командира батальйону. 1922 р. демобілізувався й поселився як військовий осадник на Волині. Пізніше перебрався до Корця, у якому мав магазин тютюнових виробів. 1939 р. підвищений до звання капітана резерву, був секретарем місцевого осередку «Спілки резервістів». Крім ордена «Virtuti Militari», Антоні Віонцек також був нагороджений Хрестом незалежності, Хрестом хоробрих (тричі), Хрестом Почесного легіону Польських «Соколів» в Америці та ювілейними медалями [4, 314].

Начальник Цивільної стражі міста Корець, капітан резерву Антоні Віонцек (1889 – 1940). Фото з: Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa, 2000

Проте повернімося до подій у Корці 17 вересня 1939 р. За свідченнями тогочасних його мешканців, вступивши до міста, передові радянські підрозділи неодноразово без будь-яких причин відкривали вогонь із гармат та кулеметів, серйозно пошкодивши таким чином кільканадцять приватних та громадських будинків. Під час таких обстрілів кілька мирних жителів загинули (про це пише у своїх спогадах учень школи Войцех Моравський) і ще кілька дістали поранення уламками цегли [12].

На мосту через річку Корчик несли варту двоє охоронців – молоді хлопці, члени «Стрілецької Спілки», які відмовилися скласти зброю й намагалися чинити опір. Після короткої перестрілки вони були вбиті. Один – на прізвище Даляг – мешкав на приміській осаді Забара, інший – студент Сільськогосподарської школи в Кракові – приїхав до с. Головниця на канікули до батьків [11]. Крім того, поранення дістали (очевидно під час збройних сутичок) кілька юнаків з організації «Приготування Військового» (польський аналог радянського Осовіахіму), котрі внаслідок мобілізації були призвані до КОП, де виконували здебільшого допоміжні функції. Поранені юнаки потрапили до місцевої лікарні, там ними опікувався евакуйований сюди із Західної Польщі лікар-хірург із Комітету соціальної допомоги Пейсах Шпігельман [14]. Варто зазначити, що радянські документи теж підтверджують ці втрати поляків [1, 22].

Одночасно зі вступом до Корця Червоної армії місцеве населення розграбувало все військове майно, яке залишилося в казармах польської прикордонної роти. За словами чиновника міського самоврядування Казімєжа Моравського, активну участь у цьому брали українці з передмістя Новий Корець [11].

Справжня трагедія сталася неподалік від Корця, де на 12-му кілометрі рівненського шосе радянські танки з невідомої причини відкрили кулеметний вогонь по автобусу з польськими цивільними біженцями, внаслідок чого 6 осіб загинули, а 11 дістали поранення, в тому числі й кілька дітей [11].

На північно-східній околиці Корця після нетривалого опору радянські війська нейтралізували гарнізон прикордонної застави «Цукроварня». П'ятьох вояків КОП сховав у себе директор місцевого цукрового заводу Вацлав Якацький. Переодягнені в цивільне вбрання, увечері того ж дня вони вийшли з міста й попрямували в західному напрямі до Рівного [11]. Поблизу населеного пункту Крале, де також знаходилася застава КОП, у бою були вбиті два польські прикордонники, які, обстрілявши радянський підрозділ 10-го розвідувального батальйону 45-ї дивізії, намагалися відійти на Хутори Корецькі [2, 88]. Доля польських прикордонників, котрі несли службу на сусідній заставі «Бабин», нам невідома.

Одразу ж після приходу Червоної армії в Корці була організована військова комендатура (начальник – капітан Севчиненко), також розпочало свою роботу управління НКВС (начальник – капітан Виговський), яке містилося в приміщенні суду. Уже о 9-й годині ранку на стінах будинків з'явилося перше розпорядження нової влади (очевидно, що відповідні плакати були заготовлені завчасно), згідно з яким у місті запроваджувався комендантський час, мешканці мали негайно здати всю наявну в них зброю та радіоприймачі, а за будь-яку непокору чи невиконання наказу на людей чекав військово-польовий суд. На допомогу НКВС із місцевих мешканців був створений загін міліції. За словами Казімєжа Моравського, цей загін очолював єврей-комуніст на прізвище Цафрау (студент-медик одного з французьких університетів, син заможного жителя Корця, в'язень табору Береза-Картузька), а заступником був колишній чорноріб-вантажник єврей-комуніст на прізвище Вадзо [11].

Зайнявши Корець, радянські військові насамперед узяли під свій контроль усі найважливіші установи міста. Вони закликали всіх працівників міського самоврядування, гмінної управи, поштово-телеграфного відділення, поліції, лікарні та цукроварні негайно з'явитися на свої робочі місця. Після цього приблизно о 14-й годині були заарештовані 12 працівників місцевого постерунку поліції на чолі з комендантом пшодовніком Яном Яроцьким, війт, бургомістр і ще приблизно 25 мешканців міста [13]. Їх відвезли до сусіднього с. Піщів на радянському боці кордону, проте після короткого слідства частину з них відпустили додому. Під вартою залишилися поліцейські, уже згадані нами війт гміни Лончковський і начальник Цивільної стражі Віонцек, а також житель Корця на прізвище Гаєвський, який до 1930 р. був на засланні в Сибіру, потім утік і нелегально перейшов до Польщі [11]. Доля всіх цих людей склалася трагічно. Двох офіцерів резерву відправили до табору в м. Козельськ, поліцейських – до табору в м. Осташків, а Гаєвського – до однієї з в'язниць у столиці радянської України. Весною

1940 р. вони загинули від рук катів НКВС: Лончковського й Віонцека розстріляли в Катинському лісі, пшодовінка Яроцького та інших поліцейських[2] – поблизу с. Мєдноє у Тверській області, а Гаєвський загинув у Києві [5, 360, 679; 11; 7, t.1, 297].

Комендант постерунку Державної Поліції у м. Корець, пшодовнік Ян Яроцький (1897 – 1940).
Фото з: Miednoje. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa, 2005

Уже з першого дня радянська влада закрила в Корці деякі польські державні й самоврядні установи та звільнила їхніх співробітників. Так були ліквідовані міський суд та гмінна управа. У міській управі на своїх місцях залишилися лише кілька чиновників та два кур'єри. Натомість працівники лікарні, пошти та цукроварні здебільшого продовжували роботу. Начальником пошти замість поляка, що втік до Замостя, був призначений радянський службовець, заступником якого став місцевий житель, українець Тихон Кутковець. На цукроварні звільнили механіка та головного завідувача складу. Крім того, були реорганізовані заклади освіти – замість існуючих у місті трьох семикласних шкіл створювалися чотири: з українською, російською, польською та єврейською мовами викладання. Під час цієї пертурбації втратили роботу директор однієї зі шкіл та чотири вчительки [11]. Однак це були тільки перші кроки нової влади. Невдовзі почалися масові звільнення, арешти та виселення.

Таким чином, можемо констатувати, що 17 вересня 1939 р. стало рубіжною датою в історії Корця, як і всіх західноукраїнських земель. Цього дня Червона армія, виконуючи таємні домовленості з нацистською Німеччиною, перейшла східні рубежі Польщі. Корець, що лежав тоді за кілька кілометрів від кордону, був зайнятий одним із перших. Польські прикордонники намагалися чинити збройний опір, але сили були нерівними – проти кількох десятків погано озброєних і непідготовлених вояків, більшість із яких були щойно призваними резервістами або юнаками – членами військово-спортивних організацій, наступав цілий радянський стрілецький полк. У збройних сутичках у районі Корця загинули, за нашою оцінкою, від 10 до 15 польських вояків, втрати ж їхнього противника – нам невідомі. З приходом Червоної армії у місті була встановлена тимчасова військова адміністрація, яка почала докорінну перебудову всіх сфер життя на радянський манер. Активну допомогу в цьому їй надавала частина місцевого населення, передусім євреї, серед яких було чимало членів Компартії і просто прихильників комуністичної ідеології. Першими жертвами радянських репресій стали представники тепер уже колишньої польської влади – державні чиновники, поліцейські, активісти політичних та громадських організацій. Починалися нові часи…

[2] Крім пшодовніка Яна Яроцького, відомі імена ще шістьох поліцейських з Корця, котрі загинули у с. Мєдноє. Це – старші постерункові Едвард Войтчак, Міхал Годзіх, Юзеф Зиблевський і Владислав Сівак та постерункові Вітольд Мікоша і Болеслав Чайковський [7, t.1, 116, 218; t.2, 581, 810, 1013, 1068].

Джерела та література:

1. *Російський Державний військовий архів. – Ф. 37928. – Оп. 1. – Спр. 161.*
2. *Там само. – Ф. 37928. – Оп. 1. – Спр. 164.*
3. *Там само. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Спр. 275.*
4. *Banaszek K., Roman W.K., Sawicki Z. / Kazimierz Banaszek, Wanda Krystyna Roman, Zdzisław Sawicki. Kawalerowie orderu Virtuti Militarti w mogiłach katyńskich. – Warszawa, 2000. – 352 s.*
5. *Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa, 2000. – 746 s.*
6. *Księga adresowa Polski 1930 (wraz z Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. – Warsyawa, 1930. – 2544 s.*
7. *Miednoje. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – T.1-2. – Warszawa, 2005. – 1099 s.*
8. *O niepodległą i granicę. Korpus Ochrony Pograniczcza 1924-1939. Wybór dokumentów / Oprac. M.Jabłonowski, W.Janowski, B.Polak, J.Prochwicz. – Warszawa; Pułtusk, 2001. – 783 s.*
9. *Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / Mieczysław Orłowicz. – Łuck, 1929. – 380 s.*
10. *Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka 1939 / Ryszard Szawłowski (Karol Liszewski). – T.1. – Warszawa, 1996. – 520 s.*
11. *Morawski Kazimierz, księgowy zazqdu miejskiego w Korcu i osadnik wojskowy z osady Nowomylsk gm. Zdołbunów pow. Zdołbunów. Ankieta. Hoover Institution Arcive (далі – HIA), «Poland. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji» (далі – PL.MIiD), Box 212, Folder 4, Document 4364.*
12. *Morawski Wojciech, uczeń gimnazii w m. Korzec. Ankieta. HIA, PL.MIiD, Box 212, Folder 4, Document 11164.*
13. *Stępień Stanisław, emeryta, inwalida wojskowy. Ankieta. HIA, PL.MIiD, Box 212, Folder 4, Document 2624.*
14. *Szpigelman Pesach, lekarz-chirurg. Ankieta. HIA, PL.MIiD, Box 212, Folder 4, Document 5063.*

© Андрей РУККАС

ВСТУПЛЕНИЕ КРАСНОЙ АРМИИ В КОРЕЦ 17 СЕНТЯБРЯ 1939 г.

Выполняя тайные договоренности пакта Риббентропа-Молотова, утром 17 сентября 1939 г. советские войска перешли восточную границу Польши. Одним из первых они заняли пограничный город Корец на Волыни. На основе неизвестных ранее документов, прежде всего воспоминаний местных жителей, рассказывается о вступлении Красной армии в город, вооруженном сопротивлении польских пограничников и первых шагах новой власти.

Ключевые слова: *Красная армия, сентябрь 1939 г., Вторая мировая война, Корец, Вторая Речь Посполитая, Корпус Охраны Пограничья.*

© Andrii RUKKAS

ENTRANCE OF THE RED ARMY THE CITY OF KORETS ON SEPTEMBER 17, 1939

Carrying out the secret arrangements of Molotov-Ribbentrop Pact, in the morning September 17, 1939, Soviet troops crossed the eastern border of Poland. One of the first they occupied the border city of Korets in Volhynia region. In this article, based on previously unknown documents, mostly memories of the local inhabitants, author describes the entrance of the Red Army, the armed resistance of the Polish border guards and the first steps of the new government.

Keywords: *Red Army, September 1939, World War II, Korets, Second Polish Republic, Frontier Defense Corps.*

УДК 355.01(341.39+355.426)“1936/1940”

© Надія СМОЛЯРЧУК
© Володимир ЯХНІВСЬКИЙ

ВОЇНИ-КИЯНИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ ЗА УЧАСТЮ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В 1936 – 1940 рр.

Розкривається героїзм і жертовність воїнів-киян, загиблих або зниклих безвісти у збройних конфліктах 1936 – 1940 рр. під час військових дій в Іспанії, на о. Хасан та на р. Халхін-Гол, у радянсько-фінляндській війні.

Дослідження проведено на основі джерел Документального фонду з обліку людських військових втрат України та матеріалів фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Ключові слова: *кияни, військові втрати, Іспанія; радянсько-фінляндська війна, Хасан, Халхін-Гол.*

У 2013 р. Україна відзначила 70-річчя визволення Києва від нацистсько-фашистських загарбників. У багатовіковій історії української столиці період Другої світової війни – лише миттєвість, проте вона, як краплина води, віддзеркалила все те, що становить суть духу людського, виявленого багато разів у героїчній і трагічній історії міста. Чергова «червона дата» традиційно тяжіла до урочистих феєрверків, глорифікованої ювілейної канви. Це пояснюється занадто дорогою ціною, що заплатили народи за перемогу в тотальній війні, яка не дає нам права забувати про знищений цвіт людства, а також ідеалізувати «священну війну», перетворюючи трагедію на культ. Тому важливим для нас є збагачення історичної пам’яті про війну прикладами жертовності полеглих (у тому числі киян) у передвоєнних збройних конфліктах та бойових діях початку Другої світової війни, що передували їй на території СРСР. Ця тематика – менш популярна, ніж події 1941 – 1945 рр., проте заслуговує глибокого вивчення, бо в ній – трагізм та героїзм кожного, хто віддав своє життя в офіційно мирний час. Своєрідною демографічною моделлю тих процесів є висвітлення ролі міста Києва та його мешканців через призму військових втрат у період до 22 червня 1941 р. Серед пласту джерел, що стосуються порушеної теми, можна виділити матеріали фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни

1941 – 1945 років», музейний Документальний фонд з обліку людських військових втрат у Великій Вітчизняній війні, створену на його основі Всеукраїнську електронну базу даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (далі ВБЗ м. Київ), а також друковані мартирологи та персональні електронні бази загиблих.

До категорії киян, з огляду на зазначену тему, ми зарахували осіб, які народилися в Києві, проживали на території міста до свого призову в ряди Червоної армії, були мобілізовані в ряди РСЧА районними військкоматами м. Києва; увагу фокусуємо не лише на факті загибелі мешканців міста, а й на ідеї – в ім'я чого це сталося; звертаємо увагу на те, що за кожною цифрою – людська доля, розгорнута сюжетна лінія, обірвана вибухом снаряда чи пострілом ворога.

Першим тестом на боєздатність Червоної армії став військовий конфлікт в *Іспанії* (1936 – 1939 рр.), яка стала міжнародною ареною зіткнення військових заколотників за сприяння ультраправих режимів з офіційною владою, яку підтримали десятки тисяч добровольців із 53 країн світу. 3 000 добровольців направив і Радянський Союз, з яких 189 осіб загинули і зникли безвісти [6, 147]. Нині відомі імена понад 50 українців, загиблих в Іспанії [3, 25–32]. У травні 1989 р. на міському кладовищі Мадрида був відкритий пам'ятник полеглим воїнам. Серед 188 із них викарбувані й прізвища киян – О.М. Сударєва й С.К. Яшина. Їхні долі досить схожі. Обидва льотчики, лейтенанти, нагороджені орденами Червоного Прапора, загинули у повітряних боях: 24-річний Олександр Сударєв – 30 грудня 1937 р., а 22-річний Семен Яшин – 12 травня 1938 р. [3, 31–32].

Назавжди залишилися лежати в іспанській землі пілоти 56-ї винищувальної авіаційної бригади Київського особливого військового округу (далі КОВО), які становили основу льотної групи під командуванням двічі Героя Радянського Союзу льотчика-інструктора С.І. Грицевця. У червні 1938 р. 34 пілоти й 6 інструкторів прибули в Іспанію. Наприкінці вересня 1938 р. у строю залишилося лише 14 осіб: 11 зазнали поранень, інші – загинули. Серед них згадаємо лейтенанта Л.Д. Богуславчика (Богуславського), який здійснив 15 бойових вильотів, брав участь у 17 повітряних боях, загинув у районі Аско; лейтенанта Г.С. Венгерського, котрий провів 13 бойових вильотів, брав участь у 3 повітряних боях, розбився в горах; старшину В.Ф. Воробйова, який звершив 12 бойових вильотів, брав участь у 7 повітряних боях, загинув над річкою Ебро; лейтенанта В.В. Зюзина, який здійснив 47 бойових вильотів, брав участь у 21 повітряному бою, був збитий у районі Ебро; капітана І.Г. Шугурова, на рахунку якого 6 бойових вильотів, розбився в горах; лейтенанта І.Г. Шаулова, який провів 13 бойових вильотів, брав участь у 6 повітряних боях, загинув у районі Ебро; капітана В.Ф. Якушина, командира 2-ї винищувальної авіаескадрильї, який здійснив 4 бойових вильоти, брав участь у 2 повітряних боях, загинув у районі Алькубласа; старшого лейтенанта В.В. Старкова, командира ланки, який звершив 51 бойовий виліт, брав участь у 34 повітряних боях, загинув від зіткнення з радянським винищувачем у районі річки Ебро (це була остання втрата радянських авіаторів) [1, 4].

Льотчики 56-ї винищувальної авіабригади КОВО отримали в Іспанії колосальний бойовий досвід. Деякі з них пізніше стали Героями Радянського Союзу, воювали до

завершення Великої Вітчизняної війни, проте були й такі, кому доля не подарувала шансу повернутися додому живим: капітан І.Й. Какутич в Іспанії здійснив 8 бойових вильотів, брав участь у 2 повітряних боях, але загинув у березні 1940 р. в авіакатастрофі на Карельському перешийку; капітан В.Д. Андреєв в Іспанії провів 40 бойових вильотів, брав участь у 8 повітряних боях, учасник радянсько-фінляндської війни, загинув 12 грудня 1941 р. в боях під Новгородом; підполковник Л.І. Сорокін, кавалер орденів Леніна і Червоного Прапора за бої в Іспанії, загинув 12 червня 1942 р. в Ростовській області; лейтенант С.Л. Максименков в Іспанії був збитий ворожим винищувачем, врятувався, приземлився на парашуті, 5 червня 1942 р. під Новгородом був знову збитий, але цього разу купол парашута не розкрився; капітан М.О. Горяїнов в Іспанії здійснив 31 бойовий виліт, брав участь в 24 повітряних боях, 27 березня 1944 р. вилетів на «вільне полювання» над Ковелем Волинської області, звідки не повернувся [4].

Із воєнними подіями в Іспанії пов'язане ім'я ще одного киянина – відомого радянського публіциста, журналіста та письменника – Михайла Юхимовича Кольцова (справжнє прізвище – Фрідлянд). У 1936 р. він був направлений до Іспанії як кореспондент «Правди» й одночасно таємний політичний представник СРСР при республіканському уряді, газетні репортажі якого лягли в основу книжки «Іспанський щоденник» (1938 р.). У 1938 р. письменник був відізваний до Москви й заарештований за звинуваченням у шпигунстві, в лютому 1940 р. – розстріляний, а 1954 р. – реабілітований. Ім'я відомого земляка присвоєно одній із вулиць київської Борщагівки [9].

Наступними збройними конфліктами за участю Червоної армії стали зіткнення з японськими мілітаристами поблизу о. *Хасан* та на р. *Халхін-Гол*. Жертвами першого стали 960 воїнів, серед яких 110 осіб – родом з України [6, 15; 23, 68–82]. У Примор'ї залишилися могили двох киян: у с. Гродеково – 25-річного М.І. Гавера, а у братській могилі на полі бою – М.І. Панченка [3, 70, 77]. У ході конфлікту в районі Халхін-Гол загинуло 9 706 радянських воїнів, серед яких 625 осіб – українські призовники [6, 159; 3, 89–176]. Нині відомі імена 13 мешканців столиці, які полягли на території Монголії [3, 89–176]. Усі ці дані є неостаточними, адже питання належного обліку загиблих воїнів було болючим для Червоної армії задовго до початку Великої Вітчизняної війни. Командир 70-ї стрілецької дивізії комдив М.П. Кирпонос на нараді з питання підсумків війни з Фінляндією записав: «Штаби погано сповіщають родичів про вбитих рідних. Багато зниклих безвісти не враховані. Необхідно провести звіряння наявних бійців із списками вибулих на фронт. Значна кількість загиблих – невідомі. Необхідно створити комісію на чолі з політпрацівниками, яка б під час проведення поховання загиблих солдатів проводила упізнавання трупів загиблих» [10]. За відсутності належного загального обліку важко встановити кількість втрат певного регіону чи за національною належністю. Цифри приблизні, хоч від того їхня роль в аналізі подій, що стосуються звитяги і жертовності киян, не зменшується.

За 105 днів (з 30 листопада 1939 р. до 12 березня 1940 р.) *радянсько-фінляндської війни* війська Червоної армії втратили 333 084 особи [6, 173]. З них убитими й померлими на етапах санітарної евакуації налічується 65 384 особи, зниклими безвісти – 19 610 осіб, яких поранено, контужено, ті, хто отримав опіки, – 185 584 бійці, обморожено 1 892 особи [6, 173]. Проте ці дані не відображають загальну картину військової та людської катастрофи на півночі. У Книгах Пам'яті зібрані відомості про 40 тисяч бійців лише з України, які полягли взимку 1939 – 1940 рр., з них 1 500 осіб – мешканці Київської області, 400 воїнів – уродженці м. Києва [5, 57; 5].

Більшість загиблих – призовники 1938 – 1939 рр. Майже 200 воїнів, мобілізованих Києво-Святошинським РВК у 1939 р., рахуються зниклими безвісти у Фінляндії в грудні того ж року [5].

Багато киян, які призивалися до лав Червоної армії Кагановицьким РВК м. Києва і потрапили до 194-го стрілецького полку 60-ї стрілецької дивізії 15-ї армії Північно-Західного фронту, стали учасниками невдалої операції з деблокування оточеної в районі Леметті 18-ї стрілецької дивізії, командир якої, комбриг Д.І. Мозгов, був арештований і розстріляний за катастрофічні наслідки тих подій. Серед загиблих – кияни М.І. Андрейченко, П.В. Андрейченко, С.М. Андрейченко, М.П. Антоненко та ще близько сотні імен. Події, що сталися біля с. Леметті, описав у своєму романі-хроніці карельський журналіст Анатолій Гордієнко: «Січень. Нижче 40. Техніку завести не можна. Продуктів немає. Фінські лижні групи оточили танкістів. Кондратьєв посилав шифрорадіограми у штаб корпусу з проханням повідомити, де та група, що йде на виручку. 40 днів в оточенні. Коней з'їли. Вантажів не поступало. Голод. Цинга. Смерть» [2]. Вище командування, щоб підбадьорити оточених, у лютому 1940 р. нагородило орденами Червоного Прапора командира бригади С.І. Кондратьєва й командира 18-ї стрілецької дивізії Г.Ф. Кондрашова. У ніч проти 28 лютого рештки бійців двох з'єднань дістали дозвіл на вихід з оточення, врятувалися лише 1 237 осіб (при штатній чисельності стрілецької дивізії близько 13 тис. осіб) [7]. Крім людських втрат, дивізія позбулася свого знамена. Комдив Г.Ф. Кондрашов був розстріляний 29 лютого 1940 р. на подвір'ї шпиталю, С.І. Кондратьєв покінчив життя самогубством.

Далеко від рідної землі в могилах покояться тіла воїнів-киян. Їх ховали у Фінляндії – у населених пунктах Уома, Леметті, на річці Уокса тощо. Так, 20-річний киянин Юрій Четвериков був мобілізований Сталінським РВК м. Києва у грудні 1939 р. Червоноармієць, баштовий стрілець 82-го окремого танкового батальйону 34-ї легкої танкової бригади 56-го стрілецького корпусу 8-ї армії. Загинув 9 лютого 1940 р. поблизу с. Уома. Довідку про смерть сина родина отримала лише у березні 1977 р., після багатьох років пошуку [8].

На жаль, у Книгах Пам'яті часто немає інформації про військові частини, у яких воювали й гинули наші земляки. Можна лише здогадуватися, що ними могли бути бійці 44-ї стрілецької дивізії, яка до відправки на фінський фронт дислокувалася в Україні. Більшість її воїнів родом із Житомирщини та Київщини. У грудні 1939 р. з'єднання прибуло у Фінляндію й відразу вступило в бій. У грудні 1939 – січні 1940 рр.

більша частина бійців дивізії загинула. Лише впродовж семи днів січня 1940 р. дивізія втратила 4 756 осіб [7]. 11 січня 1940 р. командир дивізії комбриг А.І. Виноградов був розстріляний перед строєм.

Частина з тих, хто був зарахований зниклим безвісти, опинилася в полоні. У Книгах Пам'яті значаться 25 киян, померлих у фінській неволі. На 13 із них у музеї зберігаються похоронки, зокрема на червоноармійців М.С. Аліпова, А.В.Зенченка, Б.К. Неметовича, П.О. Смирнова та ін.

Короткий огляд передвоєнних військових конфліктів і війн свідчить, що вони не оминули киян. Названі не повні цифри втрат, не всі імена, але беззаперечним залишається високий ступінь жертовності мешканців столиці України в подіях, які передували Великій Вітчизняній війні.

Джерела та література:

1. *Абросов С.В. В небе Испании. 1936 – 1939 гг. / С.В. Абросов. – М., 2003. – 438 с.*
2. *Гордиенко А. Гибель дивизии / А. Гордиенко. – Петрозаводск, 2004. – 264 с.*
3. *Загиблі на чужині: Книги Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем.– К., 2003. – 624 с.*
4. *Красные соколы. Лучшие летчики-ассы России. 1914-1953 гг. // http://airaces.narod.ru.*
5. *Полягли в снігах Суомі: Книги Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем.– Т. 2. – К., 2004. – 968 с.*
6. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеєв (общ. ред.) – М., 2010. – 384 с.*
7. *Рабоче-Крестьянская Красная Армия // www.rkka.ru*
8. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – ВБЗ. – КВ-09296.*
9. *Там само. – КН-139766.*
10. *Там само. – КН-14587. – Л-768.*

© Надежда СМОЛЯРЧУК
© Владимир ЯХНОВСКИЙ

ВОИНЫ-КИЕВЛЯНЕ В ВОЕННЫХ КОНФЛИКТАХ ПРИ УЧАСТИИ КРАСНОЙ АРМИИ В 1936 – 1940 гг.

Раскрывается героизм и жертовность воинов – киевлян, погибших или пропавших безвести в вооруженных конфликтах 1936 – 1940 гг. во время военных действий в Испании, у о. Хасан и на р. Халхин-Гол, советско-финляндской войне.

Исследование проведено на основе источников Документального фонда по учету человеческих военных потерь Украины и материалов фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

Ключевые слова: *киевляне, военные потери, Испания; советско-финлянская война, Хасан, Халхин-Гол.*

© Nadiya SMOLYARCHUK
© Volodymyr YAHNIVSKY

KYIV'S WARRIORS IN MILITARY CONFLICTS WITH THE PARTICIPATION OF THE RED ARMY IN 1939-1940

The main object of research is Kyiv residents – deceased and missing persons in armed conflicts of 1936 – 1940 of the twentieth century. The research was conducted on the basis of sources of Documentary Fund from the register of human military casualties in Ukraine and the materials from the collection of the Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945».

Even before the first of September 1939 which is considered the official date of the beginning of World War II, the Ukrainians together with the other peoples rose up to fight against the aggressors during the German-Italian intervention in Spain (1936 – 1939), the Japanese invasion in China (1937 – 1945) and in Mongolia (1939), Hungarian expansion in Transcarpathia (1939), the Soviet-Finnish War (1939 – 1940) and others. Courage and self-sacrificingness of Ukrainian participants of these military conflicts are a component of the treasury of exploits of Ukraine.

Information about losses of Ukrainians in armed conflicts especially the Kyiv residents is absent. Of course, the Kyiv residents cannot be separated from universal history Ukraine. It is indicated 50 Ukrainians who had perished in Spain according to the data of the Book of Memory

of Ukraine «Dead in a foreign land. Memory Book of Ukraine» K: 2003. A monument to Soviet volunteers who had died in Spain was opened in the town cemetery on the outskirts of Madrid on May 9th, 1989. There are 188 people in Record Card of military graves in this cemetery. Their names are listed on the monument. Under the numbers 130 and 160 there are Kyiv residents: lieutenants, pilots O.M. Sudarev and S.K. Yashyn. Both were killed in air combat. They were 24-year-old Olexander Sudarev (30.12.1937) and 22-year-old Semen Yashyn (05.12.1938). Both were awarded the Order of the Red Banner.

A considerable attention has been accented on participation of military pilots in these events and it has been mentioned the aviators of the 56th Fighter Aviation Brigade of the Kyiv Special Military District (KOVO) who had been sent to earth of Grenada and were killed there. They are not all were born in Kyiv but served in Kyiv Military District. Students who studied at the Kyiv educational institutions, people who have moved to Kyiv and worked in Kyiv enterprises, the servicemen, whose fate was linked with KOVO – all of them considered themselves as Kyiv residents and were proud of the fact that they increased the glory in labor and victory of the glorious city.

The tragic fate was not spared of Kiev youths who had to repel the attacks of the Japanese militarists at Lake Khasan and on the river Khalkhin Gol. During the armed conflict at Lake Khasan 25-year-old Kyiv residents – M.I. Haver and M.I. Panchenko were killed. During the fighting on the river Khalkhin Gol 13 Kyiv residents forever reposed in a foreign land.

More than 40 thousand Ukrainians by origin were killed in the Soviet-Finnish War. For today no one has calculated how many Kyiv residents had been killed in that war. The Book of Memory of Ukraine «Fallen in the Snows of Suomi» makes it possible to analyze the tragic martyrology of names. It turned out that in so called the Winter War 1500 residents of Kyiv region were killed, 400 of them were the natives of Kyiv. Most of Kyiv residents have been mobilized in 1938 – 1939. Not all of Kyiv residents are listed in the Book of Memory. According to the National Archives of Finland among the soldiers of the 34th Armored Brigade in February 1940 other natives of the city were killed: the Red Army soldiers I.I. Lobok, H.O. Hreben' and the military doctor S.I. Kadenko.

Some of those who have been disappeared found themselves in captivity. According to some reports 194 soldiers who were born in Kyiv and Kyiv region were killed in the Finnish captivity. 25 Kyiv residents are enrolled in the Book of Memory.

For the first time the incomplete casualty figures of Kyiv residents in armed conflict of 1938 – 1940's are called as well as of the names of natives of the Ukrainian capital who had forever remained in a strange land and had done their military duty to the last breath like a soldier, a defender, a fighter and Kyiv resident.

Keywords: *Spain, the Soviet-Finnish War, the losses of Kyiv residents.*

ТРАГЕДІЯ ПОЛОНУ

УДК [94+355.257.7-054.6](450:477) «1946/1954"

© ***Олександр ПОТИЛЬЧАК***

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ІТАЛІЙЦІ В РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1946 – 1954 рр.)

На основі унікальних архівних документів розглядається проблема перебування італійських бранців у таборах для військовополонених НКВС (МВС) на території Української РСР у 1946 – 1954 рр. Уперше в історичній науці робиться спроба аналізу динаміки чисельності цієї категорії контингенту, з'ясовуються причини й конкретні обставини втримання італійських військовополонених в «українських» таборах, особливостей їхньої репатріації на батьківщину. Уточнено поширену в спеціальній літературі дату завершення повної репатріації італійських бранців радянських таборів.

Ключові слова: *Українська РСР, італійські військовополонені, стаціонарні табори, репатріація.*

Про участь італійського експедиційного корпусу у війні проти СРСР існує розлога історіографія. Певною мірою дослідженими та оціненими в історичному контексті є питання участі італійських військ у бойових діях на радянсько-німецькому фронті. Водночас упродовж десятиліть в історичній науці свідомо замовчувалася інша, породжена політичними амбіціями фашистського вождя Італії та конкретною військово-стратегічною й тактичною ситуацією на радянсько-німецькому фронті, проблема – трагічна доля десятків тисяч італійських бранців, які в роки Другої світової війни й повоєнний період опинилися в радянських, а згодом і в нацистських таборах для військовополонених. Через різні обставини драматична доля частини цих бранців виявилася пов'язаною з Україною.

У радянській історичній науці проблема італійських військовополонених як предмет конкретного наукового студіювання не досліджувалася та й не могла досліджуватися з ідеологічних міркувань. Чи не єдиним аспектом, частково пов'язаним із проблемою «російського полону», який хоча б поверхово висвітлювався в окремих працях, стала тема «фронтового антифашизму» в італійській армії [17]. Уже в часи перебудови світ побачила монографія В. Сафронова [16].

Протягом останніх двох десятиліть ситуація з вивченням проблеми історії італійців у радянському полоні змінилася зовсім мало. Низка сучасних російських праць містить фрагментарні фактичні відомості про кількість італійців, полонених на радянсько-німецькому фронті [18; 15; 14]. Нині чи не єдиним у пострадянській російській історіографії спеціальним дослідженням про трагедію італійських військовополонених на Східному фронті залишається невеличка за обсягом стаття відомого військового юриста та історика В. Галицького [12].

Досить обмежено й до того ж тенденційно проблема трагічної долі полонених солдатів і офіцерів експедиційного корпусу та 8-ї армії в радянських таборах висвітлена в італійській та британській історіографії 50-х – 80-х рр. XX ст. [20–22; 11] Справді нового дихання темі історії італійських військовополонених у СРСР надали дослідження М.Т. Джусті [19; 13]. На такому історіографічному тлі практично недослідженою сторінкою історії радянського полону італійських бранців залишається їхнє перебування в таборах для військовополонених на території України.

Остання обставина певною мірою й визначає наукову актуальність і мету нашого дослідження, що є чи не першою спробою з'ясувати низку важливих питань порушеної проблеми, що стосуються чисельності італійських бранців у таборах ГУПВІ[1] МВС СРСР для військовополонених на території України в 1946 – 1954 рр., причин і конкретних обставин їхнього утримання, особливостей репатріації цього контингенту військовополонених на батьківщину.

* * *

За даними, що їх наводить у своєму дослідженні В. Галицький, станом на 5 березня 1944 р. у радянських таборах перебувало 10 624 італійці [12, 119]. У середині травня 1945 р. на збірних пунктах, у таборах і спецшпиталях розміщувалося 19 889 військовополонених італійців [7, 205]. Станом на 27 червня 1945 р. чисельність італійських бранців зросла до 20 519 осіб (із них: 3 генерали, 672 офіцери, 19 844 солдати й молодші командири) [7, 217–218].

13 серпня 1945 р. Державний комітет оборони (ДКО) СРСР ухвалив Постанову № 9843сс «Про звільнення та повернення на батьківщину 708 тис[яч] військовополонених рядового та унтер-офіцерського складу» [8]. На виконання рішення директивного органу того ж дня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ № 00955 «Про звільнення частини військовополонених із таборів НКВС і спецшпиталів». Адміністрації режимних установ до 15 жовтня 1945 р. мали звільнити й відправити на батьківщину 19 640 військовополонених італійців рядового та унтер-офіцерського складу [7, 801–802]. Аби ще раз уточнити порядок

[1] Головне управління у справах військовополонених та інтернованих створене 19 вересня 1939 р. в структурі НКВС СРСР як Управління у справах військовополонених (до з липня 1940 р – Управління у справах військовополонених та інтернованих; з 11 січня 1945 р. – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих; з 20 червня 1951 р. – Управління у справах військовополонених та інтернованих) – внутрішній структурний підрозділ НКВС (МВС) СРСР, що опікувався розміщенням, утриманням, трудовим використанням, політичною та ідеологічною обробкою військовополонених. Керівники: П.К. Сопруненко (вересень 1939 р. – лютий 1943 р.); І.А. Петров (лютий 1943 р. – січень 1945 р.; жовтень 1949 р. – листопад 1950 р.); М.С. Кривенко (лютий 1945 р. – лютий 1947 р.); Т.Ф. Філіпов (лютий1947 р. – жовтень 1949 р.); А.З. Кобулов (листопад 1950 р. – січень 1952 р.); Розформовано 14 березня 1953 р. у зв'язку з реорганізацією МВС СРСР [Див. докл.: Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004].

і процедуру репатріації військовополонених цих категорій на батьківщину, заступник союзного наркома внутрішніх справ генерал-полковник В.В. Чернишов 13 вересня 1945 р. направив своїм підлеглим спеціальну директиву. У документі наголошувалося, що звільненню з таборів і репатріації на батьківщину підлягають усі військовополонені італійські солдати й молодші командири незалежно від їхнього фізичного стану. За директивою не підлягали репатріації лише інфекційні хворі, особи, що служили в каральних органах, військовій розвідці, а також підозрювані чи звинувачені у вчиненні військових злочинів на окупованій території. Репатрійованих мали забезпечити харчуванням у дорозі, одягнути в придатні для носіння трофейні однострої, розмістити в ешелонах винятково за національною належністю, а хворих бранців перевезти спеціальними санітарними потягами [7, 808].

8 січня 1946 р. нарком внутрішніх справ С. Круглов підписав наказ № 0015 «Про звільнення з таборів і спеціальних шпиталів частини військовополонених». Усіх зібраних в окремих таборах італійських бранців (окрім офіцерів, службовців каральних і розвідувальних органів, а також військових злочинців) мали передати для повернення на батьківщину. Вивозили їх додому через табір репатріації № 186 (с-ще Люстдорф Одеської обл.) [10, 281]. 5 квітня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР С.Н. Круглов повідомляв, що в таборах його відомства ще перебувало 976 військовополонених солдатів і офіцерів італійської армії. Водночас МВС СРСР вважало за доцільне звільнити з таборів і репатріювати на батьківщину офіцерів італійської армії у званнях до капітана включно. Винятки становили тільки працівники розвідувальних органів або ж особи, підозрювані у вчиненні військових злочинів на окупованих територіях [7, 259].

Практичну реалізацію власної пропозиції С. Круглов розпочав уже за кілька днів. 4 квітня 1946 р. міністр підписав розпорядження, відповідно до якого підлеглі у термін до 15 квітня повинні весь загал військовополонених італійців – солдатів, молодших командирів і офіцерів (до капітана включно), окрім нетранспортабельних хворих, есесівців, карателів, розвідників і військових злочинців, сконцентрувати в одеському таборі № 159 для їхньї наступної передачі органам репатріації. Перевозити потенційних репатріантів до Одеси табірні адміністрації мали тільки невеликими партіями, пасажирськими потягами в супроводі спеціального конвою. Перед відправленням військовополонених одягали в придатні для носіння однострої, а також забезпечували харчами в дорогу. Начальнику УМВС Одеської області генерал-майору С. Шемені наказувалось організувати прийом, розміщення та утримання військовополонених італійців у стаціонарному таборі № 159 в Одесі, у якому вони мали перебувати до відправлення в табір репатріації № 304 (м. Сігет, Румунія) [10, 304]. У травні 1946 р. 740 італійських бранців (із загальної чисельності військовополонених цієї категорії – 905 осіб) чекали репатріації в Одесі [7, 267].

Частину італійців, відносно яких оперативні органи таборів мали певні підозри щодо участі у військових злочинах, МВС СРСР вирішило сконцентрувати в київському стаціонарному таборі для військовополонених № 62. Відомо, що в середині квітня 1946 р. 30 італійських полонених уже перебували в цій режимній установі [1, 1].

24 квітня 1946 р. керівництво МВС СРСР надіслало для виконання на місця директиву № 102 «Про вивезення з таборів МВС військовополонених ненімецької національності». Виконуючи директиву адміністрації, оперативні служби таборів і спецшпиталів для військовополонених затримали від репатріації сотні італійських бранців, які й далі утримувалися в таборах. Аби мати вагомі аргументи на користь затримки від репатріації цих осіб, а також вивчити питання щодо доцільності їхнього подальшого утримання в таборах, заступник МВС СРСР 22 травня 1946 р. черговою директивою вимагав від своїх підлеглих на місцях негайно зібрати на італійців усі можливі компрометуючі матеріали. Затриманих від репатріації через хворобу пропонувалося ще раз перевірити, а також « <…> ужити всіх заходів для якнайшвидшого оздоровлення цієї категорії <…> військовополонених <…>» [7, 813].

Упродовж квітня-вересня 1946 р. десятки італійських бранців із стаціонарних таборів для військовополонених № 27 (м. Красногорськ Московської області), № 29 (м. Пахта-Аральськ Казахської РСР), № 59 (с-ще Уварівка Московської області, РРФСР), № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) і № 199 (м. Новосибірськ, РРФСР) опинилися в таборах для військовополонених на території України – у Києві та в Одесі. Одеський стаціонарний табір МВС СРСР № 159 за домовленістю між керівництвом спецслужби та Управлінням Уповноваженого з репатріації Ради Міністрів СРСР був визначений як базовий транзитно-перевалочний пункт південно-західного напряму репатріації військовополонених та інтернованих іноземців – підданих Румунії, Болгарії, Греції, Італії та Югославії. Причина, через яку італійські бранці опинилися в Києві, є безпідставною. Масштабна передислокація частини контингенту італійських військовополонених із віддалених таборів до кордону не обійшлася без певних, з погляду радянських спецслужб, «помилок» і «ексцесів». Траплялося, що до списків на репатріацію потрапляли особи, які підозрювались у скоєнні військових злочинів на окупованій території СРСР. Відправлені по етапу бранці раз по раз намагалися нелегально вивезти на батьківщину листи чи інші письмові послання товаришів, які ще залишалися в полоні. 4 травня 1946 р. начальник УМВС в Одеській області генерал-майор С. Шемена отримав телеграму, у якій повідомлялося, що відправлений до Одеси з табору № 29 (м. Пахта-Аральськ Казахської РСР) капітан Гвідо Музітеллі « <…> є учасником звірств <…>». У зв'язку з цим заступник начальника оперативно-чекістського відділу ГУПВІ МВС СРСР генерал-майор І.С. Павлов просив своїх одеських підлеглих негайно заарештувати італійського офіцера та забезпечити його охорону [1, 2].

17 червня 1946 р. в Одесі отримали ще одну термінову телефонограму. Начальник оперативно-чекістського відділу ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенант А. Кобулов застерігав С. Шемену, що під час відправки з табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) до Одеси групи потенційних репатріантів-італійців їхні товариші доручили старшому лейтенанту Іво Еметту та лейтенанту Джузеппе Конджаніо нелегально передати на батьківщину лист, адресований одному з колишніх членів італійського парламенту. Московський посадовець просив керівника одеського УМВС ретельно обшукати обох бранців, а підозріле листування вилучити [1, 4]. Хоча зміст дописів і щоденників, про які йшлося у телеграфно-телефонному діалозі радянських органів

військового полону, і залишився невідомим, маємо підстави стверджувати, що в них порушувалася актуальна для всіх італійських бранців проблема – затягування радянською стороною репатріації на батьківщину військовополонених – уродженців і мешканців Апеннінського півострова. Що ж стосується щоденників, то влада не могла допустити проникнення за кордон жодної інформації про реальність становища в радянських таборах для військовополонених.

Поки тривало «контрабандне листування», до Одеси рейсовими потягами й далі звозили італійських військовополонених. Коли бранці були вже в дорозі, в Оперативному управлінні ГУПВІ МВС СРСР у Москві зрозуміли, що серед потенційних репатріантів є особи, відпускати яких на батьківщину спецслужби наміру не мали. 20 червня 1946 р. за підписом згаданого А. Кобулова до Одеси надійшло лаконічне розпорядження: «Прошу затримати відправку до Італії етапованих 10 червня 1946 р. із Казахстану в табір № 159 військовополонених італійців – учасників звірств <…>. Про виконання прошу повідомити» [1, 5]. Доповідаючи в Москву про затримання прибулих, С. Шемена скаржився на відсутність в Одесі перекладачів з італійської мови і просив повідомити, чи, часом, не в їхньому таборі буде проводитися слідство [1, 10].

Деяким італійським бранцям не вистачило зовсім небагато, аби пройти фільтраційне сито таборів і опинитися в зоні недосяжності радянських органів військового полону. Так, 9 червня 1946 р. під час зупинки у Вінниці спецешелонів із військовими репатріантами, які прямували з Одеси до табору репатріантів-транзитників № 304 (зал. ст. Сігет, Румунія), з потягів зняли двох італійців. Чезаре Скелембріт і Гуіріно Баккі були затримані та ув'язнені в карцері тамтешнього табору для військовополонених № 253 [1, 13]. В очікуванні вказівок із Києва й Москви вінницьке табірне начальство, порушуючи всі можливі відомчі інструкції, майже три місяці тримало в умовах суворого режиму двох знятих з потяга бранців. Начальник УМВС у Вінницькій області полковник І. Гребченко двічі (12 липня та 1 серпня 1946 р.) звертався до керівництва республіканських і союзних органів військового полону з проханням прояснити ситуацію щодо доцільності утримання обох італійців у табірному карцері, а також просив направити до Вінниці перекладача з італійської мови та агентурно-слідчі матеріали на затриманих осіб [1, 12, 14]. Проблема з вирішенням долі бранців стає зрозумілою, якщо взяти до уваги той факт, що в керівництві ГУПВІ МВС СРСР до кінця серпня 1946 р. не було ухвалено конкретного рішення щодо місця концентрації нерепатрійованих військовополонених італійців. Лише в останні дні літа 1946 р. за розпорядженням із Москви обох затриманих етапом відправили до Києва [1, 15].

Восени 1946 р. радянське керівництво вирішило повернути із СРСР на батьківщину решту італійських полонених. Додому планували відпустити навіть тих, кого раніше за будь-яких умов утримували від репатріації – офіцерів та осіб, які служили у спеціальних каральних, розвідувальних і контррозвідувальних формуваннях. 18 жовтня 1946 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР генерал-полковник В. Чернишов і заступник начальника з тилу Збройних сил СРСР генерал-полковник В. Бєлокосков направили підлеглим інстанціям спеціальне розпорядження. Документ стосувався не лише італійських військовополонених – репатріації на батьківщину

підлягали також бранці ненімецького походження близько 40 національностей. У 15-денний термін адміністрації таборів і спеціальних шпиталів мали вивезти всіх італійців до Одеси та Києва. За відпрацьованою схемою перевезення потенційних репатріантів мало відбуватися пасажирськими потягами під спеціальною охороною. Щасливчиків одягли у пристойні однострої та забезпечили харчами в дорогу [10, 350].

10 лютого 1947 р. уряд Італії підписав із країнами – членами Антигітлерівської коаліції – Мирний договір, стаття 71 якого передбачала, що « <…> італійські військовополонені мають бути репатрійовані якнайскоріше відповідно з угодами між окремими державами, що утримують цих військовополонених, та Італією <…>» [9, 58–59]. Однією зі сторін, що підписала угоду, був і Радянський Союз. Факт підписання угоди накладав на керівництво СРСР певні зобов'язання, відверто ігнорувати які було все важче. Проте навіть за таких умов остаточна репатріація італійських бранців на батьківщину затрималася на роки.

На підставі вже згаданого нами жовтневого 1946 р. рішення радянського керівництва з табору МВС СРСР для військовополонених № 62 на батьківщину було відправлено 19 раніше затриманих від репатріації італійських бранців. На жаль, і цього разу очікування були марними: зустрічі з рідними на батьківщині залишилися у мріях більшості італійських мешканців табірних бараків, які й надалі утримувалися в Києві. Станом на 14 квітня 1947 р. у 4-му табірному відділенні режимної установи № 62 все ще перебувало 19 військовополонених [1, 117]. У серпні поточного року у таборі вже було 17 італійських бранців [1, 164]. 24 вересня 1947 р. у київському спецшпиталі для військовополонених № 1035 (с-ще Пуща-Водиця) помер затриманий від репатріації та етапований до Києва з табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) італієць Італо Станіно [1, 182].

Через рік після підписання Мирного договору з Італією невизначеність ситуації з частиною італійських військовополонених, які все ще перебували в радянському полоні, і далі загрожувала протестами бранців, що все частіше набували організованих форм. 20 липня 1948 р. центральна московська газета «Правда» опублікувала статтю під назвою «Фашистські фальсифікатори та їх покровителі». Колективне читання цієї публікації в колі італійських бранців київського табору № 62 завершилося неочікуваним протестом. Як згодом пояснювали його причину оперативні працівники, « <…> італійці зрозуміли статтю <в газеті «Правда»> так, що вони затримані від репатріації за злочини і мають бути віддані під суд <…>» [1, 278].

Є підстави стверджувати, що згадана акція протесту стояла в одному ряду з іншою подією. У липні 1948 р. група із 15 італійців відмовилася виходити на роботу, оголосила страйк і голодування. Голодний страйк у 9-му табірному відділенні тривав упродовж 8 днів [1, 315]. Імовірно, спочатку цей табірний «ексцес» був сприйнятий оперативниками УПВІ МВС Української РСР як шанс водночас покінчити з надоїдливими італійськими бранцями, відправивши їх за колючий дріт північних таборів за звинуваченням в організованому груповому саботажі. Інакше, як можна пояснити той факт, що вже в другій декаді липня 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ України генерал-майор А. Булига надіслав до Москви поспіхом зібрані слідчі матеріали з пропозицією

притягнути до кримінальної відповідальності «за саботаж на виробництві» всіх без винятку учасників акції протесту.

В Оперативному управлінні ГУПВІ МВС СРСР збагнули, що такий поспіх може ще більше зашкодити й без того зіпсованому міжнародному іміджу країни, а тому вирішили шукати поради в Головній військовій прокуратурі СРСР. Помічник прокурора військ МВС СРСР полковник Леонов пояснив своїм колегам-оперативникам, що віддавати під суд за саботаж одразу 15 військовополонених, та ще й по «груповій справі», є вкрай недоцільним та непрофесіональним і лише зашкодить виконанню завдань, поставлених перед ГУПВІ МВС СРСР у роботі з італійськими військовополоненими. Натомість прокурорський працівник радив «<…> виділити 3-5 призвідників-організаторів і судити <…>». Прислухавшись до цієї поради, заступник начальника Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР просив керівництво МВС Української РСР доручити оперативному відділу табору № 62 «<…> провести ретельне, кваліфіковане розслідування у справі 3-5 призвідників-організаторів італійців і весь матеріал обвинувальними висновками, санкціонованими прокурором військ МВС УРСР, до 1 серпня ц<ього> р<оку> надіслати в Оперативне управління ГУПВІ МВС СРСР <…>»[1, 304].

Немає підстав стверджувати, що адміністрація та оперативники київського табору з ентузіазмом узялися за виконання наказу московського керівництва, адже, як ніхто інший, усвідомлювали всю його проблемність. За відведений для слідства короткий час зібрати компрометуючі матеріали на людей, єдиною провиною яких було бажання вийти на свободу, виявилося неможливим. Про це свідчить датований 4 серпня 1948 р. лист-нагадування про необхідність якнайшвидшого виконання дорученого завдання, надісланий з УПВІ МВС УРСР на адресу заступника начальника табору № 62 [1, 306]. Письмове нагадування, мабуть, справило вплив – уже за два дні документи на звинувачених у справі італійських військовополонених-саботажників з'явилися на столі прокурора військ МВС Київської області. Проте останній розчарував своїх колег із суміжного відомства, відмовивши в санкції на арешт звинувачених і пославшись при цьому на вказівку Головної військової прокуратори СРСР [1, 307].

Справа остаточно затягнулася. Ні в серпні, ні навіть у вересні 1948 р. працівники оперативного відділу табору № 62 слідство завершити не змогли. Тільки 16 жовтня поточного року на адресу заступника начальника Оперативного відділу УПВІ МВС Української РСР майора І. Дурнякова надійшов лист, у якому повідомлялося про допит трьох «найактивніших і злісних саботажників», до числа яких потрапили сержанти Леліо Дзокай, Чезаре Скелембріт і рядовий Джакомо Сардіско. Підтвердивши власні попередні свідчення, усі троє фігурантів інспірованої спецслужбістами «справи» відмовилися визнати себе винними в саботажі, не вказали на жодного із своїх товаришів і відмовилися підписувати протоколи допиту. Стало остаточно зрозумілим – слідство зайшло в глухий кут. Щоправда, певні підстави для оптимізму київським оперативникам залишала одна обставина. Під час інспірування справи фігурантів про саботаж на виробництві слідчі звернули увагу на те, що нечисленні

компрометуючі матеріали на цих осіб стосуються їхнього перебування на окупованій території Воронезької області Росії. Ухопившись за цей факт, адміністрація табору № 62, щоправда безуспішно, пропонувала своєму республіканському керівництву порушити перед Москвою питання про доцільність перевезення більшості цих італійських бранців до стаціонарного табору МВС СРСР № 82 у Воронежі [1, 315].

Черговий спалах протестних настроїв у колі затриманих від репатріації італійських бранців табору № 62 документи оперативного відділу УПВІ МВС Української РСР фіксують у вересні 1949 р. Спричинила їх опублікована в радянській пресі заява Уповноваженого Ради Міністрів СРСР з репатріації генерала-полковника П. Голікова про повне завершення репатріації військовополонених італійців із території СРСР. Найбільшим «ексцесом», що трапився в цьому зв'язку, стало голодування, оголошене військовополоненим майором італійської армії Альберто Масса. Жодні умовляння табірної адміністрації результату не дали – бранець і далі утримувався від їжі. Як пояснював у спеціальному повідомленні своєму керівництву заступник начальника табору, військовополонений відмовився припинити голодування « <…> під приводом невіри в своє повернення на батьківщину, а тому <з його слів> він не бажає більше жити <…>». Фінал цього протесту виявився цілком очікуваним – знесиленого бранця було відправлено до шпиталю [1, 163].

26 квітня 1948 р. на ім'я заступника начальника УПВІ МВС Української РСР майора державної безпеки О. Максютенка надійшов підписаний заступником начальника табору № 62 висновок із пропозицією репатріювати на батьківщину 22 італійських бранців. Хоч як наполягали оперативники й слідчі, проте їм так і не вдалося знайти жодних компрометуючих матеріалів на полонених. У цій групі репатріантів нарешті мали відбути на батьківщину: колишній військовий капелан дивізії гірських стрільців «Юлія», старший лейтенант Джованні Бреві; бранець нацистських і радянських таборів рядовий Антоніо Сантаніело; старший сержант Спартак Спольвероні; лікар-хірург лейтенант Енріко Реджинато, а також колишній командир однієї з рот піхотної дивізії «Сфорцеска» капітан Джузеппе Іолі [1, 199]. Проте «одіссея» наших героїв у радянському полоні на цьому не завершилась. Ще понад місяць спецслужби й чиновники Міністерства закордонних справ СРСР встановлювали та перевіряли факт належності репатріантів до громадянства Італії [1, 228]. Як виявили оперативники, один із кандидатів на репатріацію – Пауль Кроаті, хоча й виявився етнічним італійцем, проте мав громадянство Німеччини, служив у Вермахті у військовому званні оберєфрейтора [1, 238].

Необхідно зазначити, що в статистиці чисельності італійських військовополонених на території України у другій половині 1948 р. автором виявлено деякі розбіжності. За даними довідки «Про наявність іспанців та італійців у таборах МВС на Україні», станом на 1 серпня 1948 р. у режимних установах УПВІ МВС УРСР утримувалося 28 італійців. Із них: у київському таборі № 62 перебувало 28 затриманих від репатріації бранців, а в таборі № 159 в Одесі – 7 військовополонених, які вже пройшли фільтрацію та очікували відправлення на

батьківщину [1, 285]. Водночас у виявленій нами в тій же архівній справі «Довідці про утримання військовополонених італійців у таборі МВС № 62» йдеться про те, що на зазначену вище дату в таборі перебувало 25 осіб етнічних італійців, з яких двоє – австрійські громадяни [1, 277].

У 1949 р. репатріація небагатьох залишених у таборах колишніх італійських військовослужбовців не проводилася, а в київській режимній установі № 62, як і раніше, тривала поточна концентрація та фільтрація військовополонених різних національностей, що вказали на своє італійське громадянство. За даними «Акта перевірки агентурно-оперативної роботи табору № 62», станом на 15 березня 1949 р. у його відділеннях, а також у спеціальному шпиталі № 2686 (м. Біла Церква) утримувалося 37 військовополонених – громадян Італії. Більшість із них становили бранці німецької (15 осіб) та австрійської (14 осіб) національностей, а 8 бранців значилися в статистиці УПВІ МВС УРСР як особи «інших національностей» [2, 365].

У датованому 1 грудня 1952 р. підсумковому звіті Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР з репатріації стверджувалося, що за період 1945 – 1951 рр. на батьківщину було вивезено 18 940 військовополонених та інтернованих італійців. При цьому динаміка репатріації представлена таким чином: за 1945 р. додому повернулося 15 983 бранці; у 1946 р. – 2 723 особи; за 1947 р. – 27 осіб; у 1948 р. – 13 військовополонених та інтернованих; у 1949 р. – репатріація італійців не проводилася; 1950 р. додому повернулося 167 бранців, а наступного року – 27 осіб [7, 896–899]. Офіційні дані ГУПВІ МВС Союзу РСР демонструють дещо інші цифри репатрійованих італійців. Так, станом на 1 лютого 1947 р. на батьківщину було репатрійовано 21 076 італійських військовополонених [7, 830]. У доповідній записці про результати роботи з іноземними військовополоненими та інтернованими, датованій 24 травня 1950 р. і направленій С. Кругловим членам радянського уряду, зазначено, що протягом 1945-1950 рр. з режимних установ МВС на батьківщину було репатрійовано 21 097 військовополонених італійської армії [10, 530].

У 1950 – 1954 рр. табори МВС СРСР для військовополонених на території Української РСР активно використовувалися як транзитні з метою проведення фільтрації та подальшої репатріації на батьківщину невеликих груп етнічних італійців і громадян Італії. 8 жовтня 1950 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила Постанову № 4206-1780с «Про репатріацію із СРСР 26 італійських громадян». У підписаному на виконання цього рішення наказі МВС СРСР його керівник С. Круглов ставив перед підлеглими чітку вимогу: « <…> Звільнити в жовтні 1950 р<оку> з табору № 62 і спецшпиталю № 5807 і репатріювати з СРСР 26 військовополонених та інтернованих італійських громадян <…>». Поверненню на батьківщину підлягали 23 колишні солдати Вермахту – уродженці та мешканці Південного Тіролю, двоє італійських вояків і один етнічний італієць зі статусом інтернованого. Репатріацію італійських громадян передбачалося провести за звичною схемою – через табір Управління уповноваженого РМ СРСР із репатріації в румунському місті Сігет [6, прим. 21, 1–3].

Після повернення на батьківщину більшості військовополонених угорців, румунів, австрійців, італійців, бранців інших нечисленних національних контингентів

київський № 62 та одеський № 159 стаціонарні табори практично знелюдніли. 16 грудня 1950 р. союзний міністр внутрішніх справ С. Круглов підписав наказ № 00716 про розформування до 30 січня 1951 р. обох режимних установ. У Києві МВС залишилося діючим лише табірне відділення № 2 у приміському селищі Дарниця, підпорядковане безпосередньо Відділу у справах військовополонених та інтернованих МВС УРСР. Контингент бранців використовували на будівельних роботах місцевих підприємств легкої промисловості УРСР [5, прим. 80, 1–2]. Утримували тут різномовну й багатолику громаду військовополонених, серед яких були транзитні репатріанти, засуджені й ті, що перебували під слідством, а також військовополонені, затримані від репатріації через хворобу, оперативний інтерес, політичні чи ідеологічні мотиви.

У грудні 1953 р. до табірного відділення № 2 МВС Української РСР надійшла нова партія італійців-репатріантів. Це були військовополонені, зняті з потягів на залізничній станції Чоп, а також бранці, які раніше утримувалися в спеціальному табірному відділенні для іноземців «Волголага» (Ярославська область, РРФСР). 12 січня 1954 р. 18 італійських громадян було вивезено з Києва на батьківщину [3, 2, 9]. Остання організована група репатріантів-італійців покинула табірне відділення в передмісті Києва 9 лютого 1954 р., а наступного дня зона табору знелюдніла [4, 57–58].

Наведені нами фактичні дані спростовують твердження російського дослідника В. Галицького, про те, що «… до травня 1950 р<оку> всі італійські військовополонені були репатрійовані додому…». Останнім військовополоненим італійцем, який залишив територію Української РСР тільки 12 вересня 1956 р., був душевнохворий А. Тонет. Трапилося так, що в період ліквідації табірного відділення № 2 МВС УРСР у січні-лютому 1954 р. він разом з іще одним бранцем перебував на стаціонарному лікуванні в Київській психіатричній лікарні імені І. Павлова [3, 91]. На думку В. Галицького, про цю людину просто забули, а через два роки випадково виявили й репатріювали на батьківщину [12, 126]. Так непомітно добігала свого кінця драматична історія перебування італійських військовополонених у радянських таборах на території України.

Отже, розміщення чисельно обмежених груп полонених італійців у таборах на території Української РСР у 1946 – 1954 рр. викликане необхідністю реалізації органами радянського військового полону і спецслужбами СРСР низки специфічних прикладних завдань, що вирішувалися в умовах репатріації військовополонених на батьківщину. Південно-західне прикордонне положення України та розвинена транспортна інфраструктура об'єктивно зумовили вибір території республіки як транзитно-фільтраційної зони в ході проведення репатріації військовополонених італійців. Функції особливих транзитних фільтраційних центрів виконували стаціонарні табори для військовополонених у Києві та Одесі, куди затриманих від репатріації італійських бранців доправляли з інших таборів на території СРСР. Концентруючи італійських бранців у Києві, керівництво МВС, імовірно, прагнуло активізувати агентурно-оперативну та слідчу обробку цих людей, аби мати серйозні підстави для їхньої затримки від репатріації.

Джерела та література:

1. *Контрольно-наблюдательное дело № 87. Т. 1. Переписка по военнопленным итальянцам (17 апреля 1946 г. – 29 ноября 1948 г.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі ГДА МВС України). – Ф. 5. – Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР. – Оп. 2. – Справи постійного зберігання. – Спр. 221. – 341 арк.*
2. *Указания оперативного отдела УПВИ МВД УССР по агентурно-оперативной работе среди военнопленных, интернированных и личного состава (1 января 1949 г. – 31 декабря 1949 г.) // ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 314. – 246 арк.*
3. *Указания Т[юремного]У[правления] МВД СССР и переписка с лагерями МВД по вопросам репатриации и перевозки контингента (6 января 1954 г. – 27 марта 1954 г.) // ГДА МВС України. – Ф. 7. – Тюремний відділ НКВС, МВС, МОГП УРСР. – Оп. 1. – Спр. 539. – 265 арк.*
4. *Указания Т[юремного]У[правления] МВД СССР и переписка с лагерями МВД по вопросам репатриации и перевозки контингента. Т. 2 (23 марта 1954 г. – 30 августа 1954 г.) // ГДА МВС України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 540. – 92 арк.*
5. *Приказы МВД СССР за 1950 год с № 001 по № 00300 (2 января – 9 мая 1950 г.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. – Оп.1. – Справи постійного зберігання. – Спр. 235. – 66 прим.*
6. *Приказы МВД СССР за 1950 год с № 0603 по № 0849 (2 сентября – 30 декабря 1950 г.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 240. – 59 прим.*
7. *Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.*
8. *Материалы Государственного Комитета Обороны СССР за август 1945 г. [Электронный ресурс]: Режим доступа – http://tashv.nm.ru/PostanovGKO/GKO194508.html*
9. *Мирный договор с Италией. – М.: ОГИЗ – Государственное изд-во политической лит-ры, 1947. – 242 с.*
10. *Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941-1955 гг. Т. 24 (13-2) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.:ТЕРРА, 1999. – 560 с.*
11. *Бивор Э. Сталинград / Энтони Бивор. – Смоленск: Русич, 1999. – 446 с.; ил.*
12. *Галицкий В. Трагедия итальянских военнопленных на Восточном фронте / В.П. Галицкий // Обозреватель-Observer. – 2008. – С. 115-127.*
13. *Джусти М.Т. Итальянские военнопленные в СССР, 1941-1954 / Мария Тереза Джусти; под ред. М. Талалая; пер. М. Талалая. – Спб.: Алетейя, 2010. – 272 с.*
14. *Италия. Враг поневоле / Автор-сост. А.Б. Широкорад. – М.: Вече, 2010. – 352 с.*
15. *Мощанский И.Б. Германо-итальянские боевые операции. 1941-1943 / И.Б. Мощанский. – М.: Вече, 2011. – 288 с.*

16. *Сафронов В.Г. Итальянские войска на советско-германском фронте, 1941 – 1943 / В.Г. Сафронов; Отв. ред. Г. А. Куманев; АН СССР, Отд-ние истории. – М.: Наука, 1990. – 238 с.*
17. *Филатов Г.С. Крах итальянского фашизма / Г.С. Филатов. – М.: Наука, 1973. – 492 с.*
18. *Филатов Г.С. Восточный поход Муссолини / Г.С. Филатов // Крестовый поход на Россию: Сб. статей / Ред.-сост. М. Чернов. – М.: Яуза, 2005. – С. 11-108.*
19. *Guisti M.T. I prigionieri italiani in Russia / M.T. Guisti. – Bologna: il Mulino, 2003.*
20. *Ricchezza A. Storia illustrata di tutta la campagna di Russia / A. Ricchezza. – Milano, 1972. – Vol. 4.*
21. *Valori, A. La campagna di Russia: CSIR-ARMIR, 1941-1943 / A. Valori. Vol. 1-2. – Roma: Grafica Nazionale Editrice, 1950-1951.*
22. *Valori F. Gli Italiani in Russia / F. Valori. – Milano, 1965.*

© Александр ПОТЫЛЬЧАК

ВОЕННОПЛЕННЫЕ ИТАЛЬЯНЦЫ В СОВЕТСКИХ ЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1946 – 1954 гг.)

На основе уникальных архивных документов рассматривается проблема пребывания итальянских военнослужащих в лагерях для военнопленных НКВД (МВД) на территории Украинской ССР в 1946 – 1954 гг. Впервые в исторической науке делается попытка анализа динамики численности этой категории контингента, выясняются причины и конкретные обстоятельства содержания итальянских военнопленных в «украинских» лагерях, особенности их репатриации на родину. Уточнена распространенная в специальной литературе дата завершения полной репатриации итальянских пленников советских лагерей.

Ключевые слова: *Украинская ССР, итальянские военнопленные, стационарные лагеря, репатриация.*

© Olexandr POTYLCHAK

THE ITALIAN PRISONERS OF WAR IN THE SOVIET CAMPS ON THE TERRITORY OF UKRAINE (1946 – 1954)

Studying the problem of being the Italian captives in POW camps within the Republic (1946 – 1954) is based on the unique document from archival fund of Department for prisoners of war and interned by the NKVD (MVD) of the Ukrainian SSR branch archives of MIA of Ukraine.

For the first time in historical science, an attempt to analyze the number dynamics in this category contingent and causes and particular circumstances maintenance of Italian

prisoners of war in the «Ukrainian» camps, the characteristics of their repatriation to their homeland was done.

Substantiates the idea that being numerically disadvantaged groups of the Italian prisoners in the camps in the Ukrainian SSR (1946 – 1954) was driven by the need to implement a number of specific applied problems that were solved in terms of repatriation of prisoners of war at home by the Soviet military captivity and intelligence of the USSR. The southwestern border position of Ukraine and developed transport infrastructure objectively determined the choice of using the republic as a transit zone in leakage during the repatriation of the Italian prisoners of war. Features of special transit centers was performed by stationary filtration POW camps in Kiev and Odessa, where detainees from the repatriation of Italian prisoners had been sent from other camps in the USSR. Concentrating the Italian prisoners in Kiev the MIA management presumably sought to intensify intelligence investigation and treatment of these people for having good reasons for their delay of repatriation.

Using a new documentary evidence the author has specified a completion date of full repatriation of Italian prisoners of Soviet labor camp which was widespread in the literature. It is established that the last organized group of the Italian returnees were sent home in February in 1954.

Keywords: *Ukrainian Soviet Socialist Republic, the Italian prisoners of war, stationary camps, repatriation.*

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ

УДК 070: Самчук (1939/1945)

© Віталій ГЕДЗ

ЖУРНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У. САМЧУКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розповідається про журналістську діяльність У. Самчука в роки Другої світової війни. Аналізуються статті, вміщені письменником у часописах «Волинь», «Українське Слово». Передається враження журналіста під час перебування в окупованому Києві восени 1941 р.

Ключові слова: *Улас Самчук, журналістська діяльність, Друга світова війна, окупація, ОУН (М), «Волинь», «Українське Слово», О. Теліга, В. Багазій.*

Період нацистської окупації – один із найбільш несприятливих і трагічних в історії української журналістики. Однак у ті жорстокі дні українські журналісти взяли на себе подвижницьку місію і з честю виконали її. Ще донедавна тема преси в окупованій Україні вважалася неперспективною і за неї бралася незначна частина науковців. Зрозуміла і причина: спрацьовував фактор комуністичної пропаганди в оцінці тематичного змісту цієї періодики, що фальшувалася як провідниця «ідей буржуазного націоналізму». Крім того, автори публікацій були позначені тавром колаборціоністів.

Навіть із здобуттям Україною незалежності питання преси, яка виходила під час німецької окупації й мала колосальний дослідницький матеріал, не стали об'єктом наукового дослідження.

Газеті «Волинь» періоду нацистської навали присвячено кілька наукових праць Ю.Г. Шаповала, а саме: «Газета «Волинь» як український часопис (1941 – 1944 рр.)», «Чого не гоїть огонь» [29, 122–138; 30].

Короткий огляд тематичного спрямування публікацій журналістів газети «Волинь» здійснив І. Павлюк у своєму дослідженні «Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр.» [9]. Частково аналізує діяльність видавництва «Волинь», публіцистику Уласа Самчука та журналістів газети в дисертаційному дослідженні «Вплив громадсько-політичної та літературної

діяльності Уласа Самчука на розвиток української національної свідомості (1920-ті – 1990-ті роки)» А. Жив'юк [5].

Попри всі труднощі в розумінні й оцінці цього складного періоду в історії України, з кожним роком історична наука поповнюється новими цікавими дослідженнями та відкриттями в царині проблем організації, функціонування, висвітлення тематичного діапазону української преси періоду німецької окупації в роки Другої світової війни.

За підрахунками істориків, на теренах України в період нацистської окупації виходило від 115 до 500 періодичних видань [6; 31, 131–158]. Нині у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» зберігається 16 примірників газет нацистської навали [27].

Науковці Меморіалу проаналізували часописи, які зберігаються у фондосховищах музею. Увагу дослідників привернула інформація на шпальтах двох часописів – «Українське Слово» та «Український голос» про Уласа Олексійовича Самчука [28]. Як засвідчило більш детальне вивчення біографії відомого українського письменника, нині багато відомо про його письменницьку діяльність і майже нічого не відомо про його журналістську стезю.

З огляду на це постало питання щодо доцільності дослідження журналістської діяльності Уласа Самчука в роки Другої світової війни. На жаль, у фондах Меморіального комплексу немає жодного примірника газети «Волинь», яка б містила статті письменника. Проте цей часопис був виявлений в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського[1].

Періодичність виходу «Волині» була такою: з 1 вересня 1941 р. до 19 жовтня 1941 р. один раз на тиждень, з 19 жовтня 1941 р. до 7 січня 1944 р. – двічі на тиждень (у четвер і неділю). Вартість при цьому зросла за один примірник з 50 к. до 1 крб.

З 1 вересня 1941 р. до 4 червня 1942 р. «Волинь» виходила у форматі А-2, з 4 червня 1942 р. до останніх друкувалася у форматі А-3.

З 19 квітня 1942 р. «Волинь» набуває нового статусу, розширивши територіальні межі впливу на формування світогляду читачів – «Волинь. Український часопис». У номері від 9 вересня 1943 р. за вказівкою німецького видавничо-друкарського товариства з обмеженою відповідальністю «Преса України» типологічну ознаку «Український часопис» було знято. Без цих слів газета виходила до 7 січня 1944 р. Саме з першого дня випуску головним редактором газети був У.О. Самчук.

Народився 20 лютого 1905 р. в с. Дермань Дубенського повіту Волинської губернії (нині Здолбунівський район Рівненської області). У 1913 р. сім'я переїхала в с. Тилявку Кременецького повіту, однак із Дерманем У. Самчук зв'язків не втрачав. У 1917 – 1920 рр. він навчався в чотирикласній початковій школі, що діяла при Дерманській Св. Феодорівській учительській семінарії, у 1921 – 1925 рр. – у Кременецькій українській змішаній приватній гімназії імені Івана Стешенка. Перед закінченням гімназії Уласа Самчука покликали до польського війська (гарнізон міста Тарнова). 23 серпня 1927 р. він дезертирував, після чого потрапив до Веймарської

[1] За період 1941 – 1944 рр. вийшло 233 примірники газети «Волинь». У фондах Інституту рукопису зберігається понад 200 номерів часопису, які були доставлені до бібліотеки з Українського музею в Празі (Чехія).

Німеччини, де працював у м. Бойтені як наймит в одного міщанина, розвозив рольвагою по копальнях і гутах залізо. З 1927 р. навчався у Бреславському університеті. «Німецький» період життя Уласа Самчука позначений тим, що завдяки Герману Блюме він (як вільнослухач) студіював у Бреславському університеті. Мама Германа Блюме, Германіна фон Лінгейсгайм, люб'язно дала притулок «обідраному українцю» у своїй оселі й терпляче навчала його німецької мови. Удруге допоміг Герман Блюме Уласові Самчуку через п'ятнадцять років: завдяки його клопотанню німці 20 квітня 1942 р. випустили письменника, якого арештували 20 березня, з Рівненської в'язниці. Герман Блюме в Рівному перебував на посаді начальника цивільної поліції райхскомісаріату «Україна».

З 1925 р. Улас Самчук почав друкувати оповідання у Варшаві в журналі «Духовна Бесіда», згодом – у «Літературно-науковому віснику» та інших журналах (видані окремою збіркою «Віднайдений рай», 1936 р.). Свої перші новели майбутній письменник надіслав до часопису з Німеччини, там виникли задуми великих епічних полотен.

У 1929 р. У. Самчук переїжджає до Чехословаччини, навчається в Українському вільному університеті в Празі. Однак жодного вищого навчального закладу він так і не зміг закінчити. Кожну дисципліну Улас Олексійович опановував без учителів, самотужки. Він бездоганно володів німецькою, польською, чеською та російською мовами, меншою мірою – французькою.

У Чехословаччині Улас Самчук проживав з 1929 р. до 1941 р. Прага в 1920 – 1930-х рр. жила бурхливим науковим та культурно-мистецьким життям. До безпосереднього оточення, яке творило «його Прагу», письменник зараховував Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, Олексу Стефановича, Оксану Лятуринську, Олега Ольжича, Михайла Мухина, Миколу Бутовича, Роберта Лісовського, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Дорошенка, Миколу Галагана, Леоніда і Надію Білецьких, Дмитра Антоновича, Сергія Шелухіна, Микиту Шаповала, Валентина і Лідію Садовських, Русових, Яковлевих, Мідних, Батинських, Слюсаренків, Щербаківських, Сімовичів, Лащенків, Горбачевського та Ольгерта Бочковського. У Празі Улас Самчук входив до Студентської академічної громади. У 1937 р. з ініціативи Євгена Коновальця була створена культурна референтура Проводу українських націоналістів (ПУНу) на чолі з Олегом Ольжичем, центром якої стала Прага, а однією з головних установ – Секція митців, письменників і журналістів, де головував Самчук. Культурна референтура ПУНу відіграла значну роль у проголошенні незалежності Карпатської України.

З осені 1938 р. до весни 1939 р. Улас Самчук був референтом пропаганди Українського Національного Об'єднання у Хусті, а також фахово виконував обов'язки звітодавця командування Карпатської Січі до нью-йоркської «Свободи» та паризького «Українського Слова». На цій землі Самчук спізнав також і гіркоту чергового у своєму житті полону. У мадярській в'язниці він пробув п'ять діб. Чимало його побратимів тут загинуло.

Агітаційні статті У. Самчука «12. Лютий», «Сталося», що друкувалися на шпальтах газети «Нова свобода», яка виходила у Хусті, закликали до національної самосвідомості закарпатців і боротьби за незалежну Карпатську Україну. З «місця події» у 1938 – 1939 рр. Самчук надрукував у газеті «Українське Слово» (Париж) декілька матеріалів, більшість із яких підписував криптонімами (П.Б.; М.П.), зокрема, такі публікації: «Пряшів – Хуст», «Український Клондайк», «Село Буштино», «Гуцульщина», «З святочних днів Карпатської України», «Волівщина», «Чеський генерал – міністр Карпатської України», «Хуст тривожний і Хуст святочний», «22 січня», «Свалява», «12. Лютий Карпатської України», «Вибори в Карпатській Україні», «Січ іде!», «Ген Курманович у Хусті», «Дні невпевненості», «Наростання трагічного», «З кривавих днів Карпатської України», «Через Словаччину», «Увага – гачок!».

У вересні 1941 р. у складі однієї з похідних груп ОУН (м) повернувся на Волинь (до Рівного), де був редактором газети «Волинь» до арешту.

У газеті «Волинь», починаючи з 1 вересня 1941 р., Улас Самчук опублікував 31 передову статтю, 4 серіали репортерської публіцистики загальною кількістю 35 публікацій, а саме: «Крізь бурю й сніг» (Репортаж з поїздки до Києва) – 8 матеріалів; «У світі приблизних вартостей» – 9 дописів; «У світі занепаду і розкладу» – 11 матеріалів, «Колеса мусять крутитись...» – 7 матеріалів; 3 уривки з художніх творів; 42 різножанрові матеріали (кореспонденції, огляди, рецензії, замітки, фейлетони, відповіді), що загалом становить 111 публікацій.

У контексті публіцистики Самчука періоду Другої світової війни сакраментального значення набуває образ України. І це не випадково. Адже він належав до публіцистів із середовища еміграції, був зорієнтований на творення ідеального романтично-піднесеного образу Батьківщини. Улас Самчук так само, як і Євген Маланюк, Олег Ольжич та Олена Теліга, зазнав впливу націєтворчої романтики. Образ України у творчості цих письменників часто полемічно загострений, підкреслено ідеалістичний, виразно міфологізований.

У передовій статті «За мужню дійсність» газети «Волинь» Улас Самчук пише про стражденну долю українців на своїй землі, яку встановили режими окупантів – Польщі та Москви: «На нашій землі, на землі наших предків нам відмовлялося користуватися з найзвичайніших прав, які прислуговують кожній людині нашого європейського суходолу. Відмовлялося право на нашу національну належність. Відмовлялося право бути спадкоємцями наших споконвічних предків. Відмовлялося право рідної мови, церкви і т. д.» [12].

Однак і більшовицька влада нічого доброго на українську землю не принесла. Зокрема, протягом двох останніх років у Західній Україні режим накоїв чимало лиха, і Самчук гнівно заявляє: «Це не був державний режим. Це була чума. Та сама, що «з лопатою ходила і гробовища рила, рила», як це є у Шевченка. Так. Та чума більшовизму рила одно величезне гробовище, у якому мав знайти свій кінець весь український народ» [30, 237].

Улас Самчук у своїй передовій статті «За мужню дійсність» висунув такі гасла: «Розбудова України і організація українського народу – ось основні меседжі нашого

часу. Не якісь старі прорахунки, нікчемне амбіціонерське розбиття, не групова закукуріченість… І не отаманщина. А солідарна, творча будуюча і організуюча праця. Праця всього народу, праця кожної творчої одиниці. Ми цілком свідомо підкреслюємо оці дуже конкретні й дуже конечні завдання і виразно ставимо їх, як противагу нашого політичного розбиття, нашого дивовижного незрозуміння такої виразної і такої важливої політичної дійсності на суходолі Європи» [12].

Справу самовідданих борців за українську ідею Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Симона Петлюри, Дмитра Донцова, Агатангела Кримського, Софії Русової та інших видатних діячів національного відродження продовжив у складний і тривожний час війни Улас Самчук. Він вважав, що національна ідея не запанує в Україні без конструктивного державництва. Щоб його здобути, потрібна, на думку публіциста, воля.

Ідея національної свідомості українців є лейтмотивом усієї публіцистики У. Самчука, надрукованої у газеті «Волинь». У передовій статті «Героїзм наших днів» ідеться про те, що саме війна вчить наш народ бути свідомим: «Свідомим своєї політичної міці. Свідомим великих культурно-творчих надбань і, нарешті, навіть свідомим своєї крові, своєї раси». Чому ж на тлі українсько-визвольного руху впродовж усієї історії нашого народу стільки невдач? – апелює до сучасників автор і знову запитує: «Чому й далі ми політично майже оголені?». Цю проблему він вбачає у тому, що «головною причиною нашого політичного безсилля є не повне включення нашого суспільства у життя. Ми не заповнили всіх клітин, якими суспільство жиє. У нас ненормально функціонують усі суспільні складники. Аж до цього часу ми звертали увагу на один бік справи – на національну свідомість. Казали любити мову, пісню, звичаї, носити свої барви, шапки, штани… Все то є, можливо, потрібні речі, але все то навіть здалека не є те, що потребує живий, чинний, творчий народ» [15].

В умовах німецької цензури Самчук сміливо порушував українське питання: здобуття державності, об'єднання національно-патріотичних сил для боротьби за самостійну, незалежну Україну, відродження рідної мови, культури, організацію та розбудову міст і сіл України, вітчизняної промисловості та сільського господарства. Хоча циркуляри німецької цивільної адміністрації в Рівному зобов'язували редактора та редакційний колектив працювати по-іншому.

В українських патріотів захоплення рожевими мріями з приводу того, що німці дозволять побудувати незалежну, самостійну Україну, швидко розсіялося, і вже з листопада 1941 р. українські сили самоорганізовуються для боротьби з німецькими окупантами: «Така бентежлива ситуація між молотом і ковадлом домінувала у наших українських домініях, одначе ми були, ми жили, ми діяли. І не думали здаватися. Наше село формувало свої фалянги спротиву, наше місто видержувало натиск терору, наша редакція сперечалася. Моє особисте «бути чи не бути» день-щодень важилось на вазі сліпої Фортуни, але я не думав здаватися також. Я писав передовиці виразно ризикованого змісту» [11].

Зі сторінок «Волині» У. Самчук дає поради, як жити людям у дні анархії, хаосу, міжусобиць. Повчальною з цього погляду є його передова стаття «Рівновага»:

«У багатьох засадничих справах і при різних обставинах приходиться говорити про рівновагу. Передовсім про рівновагу духу… бо звідси випливають всі наші чини, які в остаточному дають підсумок всього. Особливо вказано і необхідно для нас говорити про рівновагу у наш, винятково твердий, час» [14].

Публіцистика Самчука в газеті «Волинь» у цілому не відзначається системністю, їй загалом властива стихійність, поспішність, бо творилася вона не в ідеальних творчих умовах, а в жорстоких днях війни. Цей вид літератури був надзвичайно сміливим, непокірним, агітаційним, сповненим звернень і закликів до рішучих дій українського народу, єднання Сходу і Заходу України для єдиної мети – боротьби за власну державу. Через багато років Самчук напише ці правдиві слова про свою творчість рівненського періоду: «...Мені здається, що їх мусіла писати людина у великому поспіху під тиском глибокого розпачу. Знаючи, що це значило для неї як не смерть, то ще гірше, ніж смерть – роки концентраційних таборів. І навіть тепер годі сказати, чому тоді навіть такі перспективи не дуже лякали. Можливо, тому, що це був клімат життя. То ж це було на фронті. І хто тоді думав про те, де чекає тебе твій кінець. І коли нас когось оминала смерть, ми приписували це тільки особистому щастю. Значить, нам не судилося. Так само, як іншим – судилося» [11, 108].

Самчук усією своєю творчістю обстоював українську націю як європейську, він різко засуджував нав'язливу думку більшовицького «старшого брата» про те, що українці – не нація, а меншовартісна народність. Віковічне пригнічення української нації зовнішніми ворогами й віковічна боротьба українського народу за свої національні та людські права, на думку Самчука, повинні мати логічне розв'язання цього складного питання саме в роки Другої світової війни. Яким чином? Самчук дотримувався концепції щодо національного питання проводу ОУН (м), до якого й сам належав, що лише внутрішньою самоорганізацією всіх ділянок українського життя, особливо культурологічного, яке покликане виховувати нову, вільну свідомість кожного українця, відроджувати націєтворчі ідеали, культурні цінності, етнотрадиції, утверджувати в житті кожного українця з ранніх років дух патріотизму, любові до своєї Батьківщини. Усю воєнну публіцистику У. Самчука пронизує наскрізна ідея утвердження українського народу як самодостатньої європейської нації, тому він слушно зауважує: «І що ж лишається? Нічого іншого, як боротьба. Нічого іншого, як лишитися тим, чим створила нас природа – європейцями... По натурі й усобленню... По вдачі і світосприйманню. Европейцем з тим надголовком, яке дістала людина, будучи поділена мовно і державно. Бути європейцем – це значить бути і українцем. Якраз... Бо мова матері і духовість народу – це, по суті, і є те, що так вирізнює європейську людину та робить її безкомпромісовою» [19].

У Самчуковому трактуванні національна ідея – це те, що згуртовує народ, особливо на переломних, критичних етапах історії, пробуджує в ньому героїзм, готовність до подвигу, до жертв в ім'я важливої, великої мети: «Ми хочемо, щоб перемогла та сила, яка має на увазі не тільки своє «ми», але й наше «ви». Ми згідні понести за це великі жертви, вложити на це багато праці. І одразу чесно й одверто зазначуємо, що наш народ, хай собі на нього як хто хоче дивиться, був і вічно буде на

цій землі. Він діяв і діє, і з кожним роком, без огляду на обставини, його господарський, політичний і навіть моральний потенціял набирає все більшої потужності. Його свідомість, порівнюючи ще до недавного минулого, неймовірно зросла, й у наш час немає вже такого чудодійного еліксиру, який би ту його свідомість зменшив. Це є не порожнє слово, й говориться воно в ім'я тих конечних і дуже важливих цілей, в ім'я колосальних завдань, накинених Европі сучасною світовою війною» [17].

Автор – очевидець доби, її нерв і пульс. Він не самотній, бо має багато однодумців, які хочуть творити для України, але пов'язані путами більшовицької залежності за все: за місце робоче, за квартиру, за місце під сонцем. Трагедію творчих особистостей публіцист передає, змальовуючи талановиту людину І.П. Кавалерідзе: «Дивне, зовсім своєрідне враження. І наше то все й не наше. Сам К... не лише український режисер, а й український скульптор. Творець численних пам'ятників Шевченку, Сковороді, творець таких фільмів, як «Прометей», як «Коліївщина», як «Злива», як «Наталка Полтавка». З нього чується сила української землі, хоч його давній котрийсь предок походив з гір Кавказу. Але то було давно у поколіннях. Зараз він син Полтавщини і говором, і душею. Завжди він приємно, сильно мистецько напружений. Його очі завжди сміються широко й радісно, й завжди хочеться його міцно, дружньо обняти. Але щось у нього є, що мають всі совєтські люди, речі і сама совєтська природа. Щось недокінчене, недовигранене, недошліфоване» [8].

Українська інтелігенція, з позицій емігранта Самчука, мала б засуджуватися, адже «їх вухо байдуже слухає чужу мову, їх уста не перечать, коли говорять не по-своєму, їх переконання миряться з невиразністю». Однак він знаходить їй виправдання – це трагедія, адже під тиском більшовицьких тортур, залякувань, заслань, тюрем українська інтелігенція не могла сповна себе реалізувати, розкрити свій творчий потенціал. Мета більшовицької ідеології була очевидною – з української інтелігенції зробити манкурта, підкорити волі безбожної країни з її бездуховним ідеологічним началом. І це сталінській владі вдавалося, бо люди, налякані тортурами, хотіли вижити й жити в цій нелюдській за своєю суттю державі.

Восени 1941 р. У. Самчук побував у Києві. По собі залишив кілька статей у часописі «Українське Слово» та його додатку «Літаври». Зокрема, нами було віднайдено 4 статті в газеті «Українське Слово» та 1 – в додатку «Літаври» [24; 26].

На шпальтах часопису «Українське Слово» У. Самчук не відходить від лінії, розпочатої на сторінках газети «Волинь». Він продовжує ідею утвердження українського народу. Саме цій темі присвячена стаття «Нарід чи чернь?», у якій автор зазначає: «…Найбільшим нещастям українського народу було те, що ціла його історія – перманентне намагання когось зробити з нас не те, чим призначила нас природа. Втручалися до нашої рідної мови… Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі, – російська чи польська, нічим іншим не займалася, а лише доводила нам, що ми – не ми, а щось інше… Нам залазили в саму душу, плювали там на все, що є для нас святого, не давали змоги боронитися. Останні роки панування большевизму особливо яскраво довели нам, що значить таке втручання. Навіть ті чи інші літери казали нам вимовляти так, як хочуть вони. Диктували нам наше відношення до чужого, до того, що нам

вороже… Наслідки з усього цього на сьогодні такі, що величезна частина нашого, особливо міського, населення з національного погляду являє собою не що інше, як юрбу, що не належить ні до якого народу, що не має нічого святого, що не говорить ні одною мовою. Це не є нарід. Це – чернь…» [25].

Спогади про окупаційний Київ пізніше стануть основою для книги «На вороному коні». Велике враження на головного редактора «Волині» справив голова Київської міської управи В. Багазій [8]. І дійсно, Володимир Пантелеймонович на новій посаді проводив значну роботу з відбудови міста. Завдяки зусиллям В. Багазія був створений Український Червоний Хрест, функціонувала Українська національна рада. У той період міська управа намагалася відкрити сирітські притулки та школи, опікувалася розселенням киян-погорільців [4, 17].

Проте В. Багазію не судилося довго пробути на посту міського голови та втілити в життя всі свої наміри. 19 лютого 1942 р. він був заарештований. Його звинуватили в тому, що він «поступово намагався витіснити німецький вплив, а українські вимоги довів до меж конфлікту». Вітчизняний історик О. Кучерук стверджує, що В. Багазія тримали в київському гестапо майже до відступу німців із Києва, а потім розстріляли в Бабиному Яру. Хоча точну дату насильницької смерті другого міського голови встановити практично неможливо, проте незаперечним є той факт, що його діяльність на посаді київського бургомістра спрямовувалася не лише на налагодження економічного, адміністративного, культурного життя в місті. Залучаючи до роботи своїх однодумців з ОУН(м), В. Багазій намагався відстоювати національні інтереси українського народу [4, 17].

Скорботні враження Самчука закарбовані в репортажі «Крізь бурю й сніг» після відвідин Байкового кладовища. Він порівнює зруйновані більшовиками могили Байкового цвинтаря з кладовищами Парижа, Рима, Праги, де впродовж тисяч років могили доглянуті й наче кожному мандрівникові говорять – ми вмерли, але ми все-таки живемо. І Самчук дає відповідь на питання в таких рядках: «Бо ми належали до народу, який плекав таку ж велику мораль, як був і сам великий. На що, судячи із занедбаного Байкового кладовища, претендував безбожний народ такої ж бездуховної країни, як СРСР? На манкуртів. І навіть той факт, що дві тисячі коней радянські військові тримали влітку 1941 р. на кладовищі, промовисто підтверджує свого роду манкуртство та вандалізм. Похилені хрести, зарослі бур'янами могили Садовського, Марії Заньковецької, Івана Нечуя-Левицького, Кониського, Миколи Лисенка, Бориса Грінченка, Михайла Грушевського, Лесі Українки... Письменник віддав шану всім їм, відвідавши місце їхнього вічного спочинку [8].

Улас Самчук у Києві був недовго, але постійно стежив за тамтешніми справами. Враження, пов'язані з історичною минувшиною Києва, національно-визвольною боротьбою українського народу, «Волинь» висвітлювала в кожному номері. Більшу частину цієї тематики, ризикуючи життям, брав на себе Улас Самчук. Так, у листопаді 1941 р. у Рівному українські патріоти відзначили 20-річчя трагічної загибелі 359 героїв визвольної боротьби України під містечком Базар, що на Житомирщині. Створили комітет, до якого увійшли У. Самчук, Н. Кибалюк, П. Зінченко,

проф. Корольчук, д-р Сав'юк, Н. Хасевич, А. Демо-Довгопільський. Члени комітету прагнули відзначити цю трагічну річницю величніше, ширше, прилюдніше в усій Україні, а особливо на місці тієї вікопомної події в м. Базар. У героїв Базара були попередники – це герої Крут. Цій темі Самчук присвятив дві передові статті – «Героїзм наших днів» та «Крути» [1; 3].

Героїзм свій український народ виявив у численних походах під Крутами, під Базаром, навіть під Хустом. Але «всі ці показові сеанси» завжди до дрібниць повторюються й залишають по собі лише матеріал для сумних річниць та панахид.

Автор статті на боці героїзму раціонального, а не стихійного, жертовного: «Героїзм наших днів досить прозаїчний: чинно й активно включитись у життя. Той герой, хто не лише візьме в руки рушницю, щоб десь героїчно загинути, але й вмітиме ту рушницю викувати» [15]. Героїзмом доби, йому сучасної, Самчук називає працю: чорну й білу; мозку й рук. «Інакше скільки б ми не дочекалися «відповідних моментів», завжди будемо непідготовлені, завжди будемо на академіях оплакувати нещасних хлопців-героїв, що без зброї з піснями йшли проти в десятеро сильнішого й до зубів озброєного ворога. Це, по-моєму, заняття для нас зовсім не відповідне і... скажу, жалюгідне. Можна бути переможеними, але не можна йти до бою без зброї. Особливо у часі, коли йде до бою не так людиина зі списом, як панцерова машина, яка вимагає знання, зручності, інтелігенції і свідомого патріотизму» [15].

Ідея життя і призначення на землі молодої людини, на думку публіциста, повинна бути прагматична. Насамперед молодь повинна бути «свідомою національно, свідомою своєї людської гідності і чинною в життю». Виховання почуття національної гідності представників молодого покоління як основи здорової української нації – лейтмотив передової статті «Молодь» [23]. Однак автор вважає, що самореалізуватися молода людина може лише в місті. У місті, а не в селі є можливість молоді гартувати своє тіло й дух, здобувати знання. Місто Самчук називає «недобудованою хатиною нашого національного життя, бо місто – мозок, місто – голова, місто – динаміка».

У передовій статті «Господарство і праця» У. Самчук наголошує, що першочерговою вимогою часу є розбудова національного господарства, усіх його галузей. Працю трактує як щоденну потребу людини. Для того, щоб від землі взяти більше, слід виконати такі завдання: провести інтенсифікацію, поліпшити сільське господарство, удосконалити та підвищити його культуру. Для того, щоб досягти ефективності сільськогосподарського виробництва, потрібно закладати бази збуту, підприємства для переробки сировини, розбудовувати банківську справу. І все це заради важливої мети: «Господарство – це одна з основних підстав потужності і сили народу. Було, є і вічно буде незаперечною істиною, що від господарського еквівалента у великій мірі залежить становище народу і держави у світовій політичній системі» [13]. Основною метою статей із подібної тематикою було бажання автора прищепити українській людині любов до праці задля майбутньої Української держави.

Передова стаття У. Самчука «З Новим роком!» дає читачам зрозуміти те, на що розраховував український народ, на що покладав свої сподівання від 22 червня

1941 р. – це лише вимріяне майбутнє, сенс цієї війни значно жорстокіший взагалі, а для українців і поготів [2].

Батьком нації У. Самчук називає Тараса Шевченка. Заповіти великого Шевченка імпонують письменнику у питаннях формування нації: «І сьогодні у ці дні великих історичних пересувань, у дні неймовірно напруженої боротьби, у дні, коли міняється обличчя світу сьогодні більш, ніж коли, нам треба мати в собі Шевченка. Його прапори, його життєві девізи, його воля і його віра повинні діяти у нас. Перемога на фронті, перемога права і справедливості має для нас вирішальне значення. Ми знаємо, що наш народ жив і жити далі буде, але нам не все одно, у яку форму його життя увіллється. Тому якраз ми тримаємось Шевченкових заповітів, і тому якраз всі наші чини мають бути спрямовані у відповідньому напрямку» [21].

Апогеєм утвердження української ідеї державотворення стала передова стаття У. Самчука «22 січня», у якій автор нагадує про ті далекі події 22 січня 1918 р., коли на площі Святої Софії був оголошений документ, де стверджувалося, що «український народ... виявляє і твердо документує волю свою бути незалежним і бути вільним». Публіцист відверто говорить про те, що ідеали незалежності українського народу живуть незнищені й в ці жорстокі дні війни: «Ми чесно, ми віддано, жертвенно йшли останні десятки років нелегкого історичного шляху, і де це було – чи в тайгах Сибіру, чи в болотах Берези, чи в чужих містах еміграції, ми одверто проповідували свої так само зрозумілі заповіді. І коли розгорнулась ця могутня світова війна, ми так само чесно і віддано вступили до неї з вірою, що ідеал наш вийде з неї ще більш посилений і ще більше сконкретизований» [18].

Улас Самчук – один із перших в українській літературі та публіцистиці, хто розвінчував культ Сталіна. Він розповів усьому світу про злочини «батька народів, які він здійснював під гаслом «визволення трудящих з-під іга капіталістів» відносно фінів, прибалтійських народів, а особливо – українців: «А вже з перших днів вступу совєтської армії за чужі границі з установ, з публічних місць зникала місцева мова, зникали місцеві люди, зникали місцеві порядки. Натомість поставали російські вулиці, мова, преса, школа. Але що то мало спільного з імперіялізмом? Це ж, прошу вас, не імперіялістичне, а московське» [20].

Улас Самчук не сприймав сталінізм ні як ідеологію, ні як існуючий суспільний лад, в основі якого були закладені механізми нищення особистості як фізично, так і духовно. Голод, штучно спланований сталінським режимом проти українського народу в 1932 – 1933 рр., у Самчуковій творчості розвінчується на основі фактів; автор уперше назвав цифру знищених голодною смертю українців – 12 млн: «Нікому, а в тому числі і панові Сталіну, який же пам'ятає роки славні і незабутні 1922 та 1934. Це були роки, які, як кажуть знавці, забрали з України не більш – не менш, а 12 мільйонів населення. Цифра вистачальна, пане Сталіне, щоб ми, українці, щоб наші нащадки і наша історія поставили вам у самому центрі України гігантський пам'ятник – прокляття і жаху! Ті матері, що з голоду пожирали своїх дітей, ті гори опухлих тіл, ті розсипані по нашій святій землі кістяки, напевно, не минуться вам отак, як викурена ваша знаменита люлька. Як не зараз, то завтра, то за сто літ стануть вони на суді історії

і вкажуть на вас, як на того, що завинив цей мор... Сталін і ще раз Сталін є той, який виплекав ту фабрику знищення, а червона його армія – ніщо інше, як звиродніле знаряддя його пекельного підприємства. Більшовизм є кінець всіх культур, кінець всіх вищих моральних, релігійних вартостей» [20].

Фатальною в долі Самчука стала передова стаття «Так було – так буде», спрямована проти злодіянь німецьких окупантів на території України. Вона не що інше, як голос змученого страшною війною, але нескореного українського народу. У ній автор не вдається до езопової мови, натяків, недомовок, а речі називає своїми іменами.

Війна в оцінці Самчука – це нужда, позбавлення людей на своїй землі життєвих вигод; це – каліцтва, хвороби і... смерть. Однак усі ці негативні явища змушують людину ще більше й цупкіше триматися за життя. Отже, віталістична концепція Самчука базується на його настановах і висновках: «Видержати, не піднести догори рук, не здатися і не впасти – це перші й дуже конечні вимоги, які ставимо перед собою і які за всяку ціну дотримати мусимо. Не треба ставити питання чому. Щоб бути, щоб жити, щоб працювати і щоб творити нові життєві форми. Щоб утримати свою живу, творчу силу серед живих і творчих сил інших, щоб не піддатися і щоб колись по віках нам не сказали, що якраз ми були тими слабшими, яких історія зіпхнула під свої колеса і розтоптала» [22].

Стаття «Так було – так буде» після цензури була надрукована на першій сторінці газети «Волинь» накладом 40 тисяч примірників 20 березня під формальною датою 22 березня 1942 р. І такого вільнодумства нацисти не могли пробачити У. Самчуку.

Уже 23 березня Уласа Самчука арештували. На щастя, ув'язнення тривало місяць – якось викрутився. Виїхав до Німеччини.

Ще в листопаді 1943 р. відвідав рідні місця в Україні. Зустрічі з численними родичами, односельцями, друзями дитинства ще довго живитимуть його творчість.

Залишатися в Україні ставало дедалі небезпечніше. Одружившись із Тетяною Праховою, у минулому акторкою, монтажистом, емігрує до Німеччини. Там перебуватиме до 1948 р., у таборах для переміщених осіб зазнає поневірянь. Про все це він згодом напише в мемуарах «П'ять по дванадцятій».

У 1948 р. У. Самчук переїздить до Канади. Став одним із засновників об'єднання українських письменників «Слово», яке утворилося 1954 р. в Нью-Йорку.

Помер Улас Самчук 9 липня 1987 р. у Торонто.

Говорячи про Уласа Самчука як журналіста, слід зазначити, що його феномен досі залишається загадковим. Літератор не мав вищої освіти, однак завдяки «бажанню бути письменником» та наполегливій нелегкій праці над словом він досяг вершин світової слави. Як публіциста його сформували Схід і Захід, дві традиції, дві культури. Слід зазначити, що насичене до краю політичне, літературно-публіцистичне життя талановитого письменника довоєнного періоду сформувало його ще більше для важчої та жорстокої боротьби в роки Другої світової війни.

У. Самчук охарактеризовував свій пройдений шлях так: «Маю сорок років життя. Народився під час війни, зрів під час війни. Одинадцять років війни і революції,

15 років вигнання, 14 миру. Польська, німецька, мадярська в'язниці. Тричі нелегальний перехід кордонів. Свідок постання України, Польщі, Чехословаччини, Карпатської України, протекторату, Генерального губернаторства, Райхскомісаріату України, Другого Райху, Третього Райху. Свідок їх упадку. Свідок двох найбільших війн в історії світу. Царі, королі, імператори, президенти, диктатори. Муссоліні, Гітлер, Сталін. Голод 1932 – 1933, концентраційні табори... І вічне вигнання» [10, 216–217].

Упродовж усього свого життя У. Самчук поєднував письменництво з журналістикою. Цю гармонію яскраво охарактеризував Юрій Клиновий у статті «Улас Самчук – його сімдесятиріччя»: «У його творчій натурі існує дуалізм, дві споріднені музи постійно зводять боротьбу під час його творчого горіння: одна муза епосу Калліопа, муза великого письменника, друга – модерна її сестра, муза широкого спілкування зі своїм народом, муза знаменитого журналіста. Обидві вони, ці музи, нерозривно сплетені в його душі і в його літературному доробку» [7, 421].

Більшості проаналізованих публікацій У. Самчука притаманні емоційна насиченість, аргументованість. Зважаючи на жорстку цензуру з боку окупантів, автор був змушений удаватися у своїй творчості до натяків та історичних паралелей. Уся публіцистична спадщина У. Самчука аналізованого періоду пронизана ідеєю здобуття Україною незалежності, ідеєю побудови власної держави з усіма державотворчими інституціями на засадах демократичності. Найраціональнішим шляхом розвитку української нації, моделлю відродження української державності Улас Самчук вважав досвід європейських країн. Розв'язання українського питання літератор убачав у заволодінні українцями на рідній землі всіма ділянками суспільно-політичного життя, у відродженні культурно-національних надбань українського народу, його етнотрадицій.

Джерела та література:

1. *Волинь. – 1941. – 14 грудня.*
2. *Волинь. – 1942. – 1 січня.*
3. *Волинь. – 1942. – 25 січня.*
4. *Заболотна Т. Адміністрація Києва в роки нацистської окупації / Т. Заболотна // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення /Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»; редкол.: Л.В.Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012.*
5. *Жив'юк А.А. Вплив громадсько-політичної та літературної діяльності Уласа Самчука на розвиток української національної свідомості (1920-ті – 1990-ті роки): Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. – К., 2002.*
6. *Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський. – Львів: НТІП, 1992.*
7. *Клиновий Ю. Улас Самчук – його сімдесятиріччя / Ю. Клиновий // Клиновий Ю. Моїм синам, моїм приятелям: Статті й есеї / Ю. Клиновий. – Едмонтон; Торонто, 1981.*
8. *П.Б. Крізь бурю й сніг // Волинь. – 1941. – 4 грудня.*

9. *Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917 – 1939, 1941 – 1944 рр.) / І. Павлюк; НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Наук.-дослід. центр періодики. – Львів: Каменяр, 2001.*
10. *Самчук У. П'ять по дванадцятій: Записки на бігу / У. Самчук. – Буенос-Айрес, 1954.*
11. *Його ж. На коні вороному / У. Самчук. – Львів: Літопис Червоної Калини, 2000.*
12. *Його ж. За мужню дійсність / У. Самчук // Волинь. – 1941. – 1 вересня.*
13. *Його ж. Господарство і праця / У. Самчук // Волинь. – 1941. – 21 вересня.*
14. *Його ж. Рівновага / У. Самчук // Волинь. – 1941. – 23 жовтня.*
15. *Його ж. Героїзм наших днів / У. Самчук // Волинь. – 1941. – 14 грудня.*
16. *Його ж. На коні вороному / У Самчук // Волинь. – 1941. – 14 грудня.*
17. *Його ж. Ясно і виразно / У. Самчук // Волинь. – 1941. – 28 грудня.*
18. *Його ж. 22 січня / У. Самчук // Волинь. – 1942. – 22 січня.*
19. *Його ж. Європа / У. Самчук // Волинь. – 1942. – 1 лютого.*
20. *Його ж. Сталінові «Pro memoria» / У. Самчук // Волинь. – 1942. – 5 березня.*
21. *Його ж. Шевченко / У. Самчук // Волинь. – 1942. – 8 березня.*
22. *Його ж. Так було – так буде / У. Самчук // Волинь. – 1942. – 22 березня.*
23. *Його ж. Молодь / У. Самчук // Волинь. – 1942. – 3 грудня.*
24. *Його ж. З книги про хліб: Уривок з роману «Марія», що незабаром вийде з друку / У. Самчук // Українське Слово. – 1941. – 10 жовтня; Його ж. Свідомо жити / У. Самчук // Українське Слово. – 1941. – 1 листопада; Його ж. Нарід чи чернь / У. Самчук // Українське Слово. – 1941. – 9 листопада; Його ж. Вимоги твердого часу / У. Самчук // Українське Слово. – 1941. – 21 листопада.*
25. *Його ж. Нарід чи чернь? / У. Самчук // Українське Слово. – 1941. – 9 листопада.*
26. *Його ж. Наш Київ / У. Самчук // Літаври. – 1941. – 17 листопада.*
27. *Смірнова В.І. Інформаційно-довідковий покажчик «Українська преса за часи нацистської навали. 1941-1944 роки (на матеріалах групи «Газети» фондозбірні Меморіального комплексу)» / В.І. Смірнова. – К., 2010.*
28. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – КН-41320. – Г-6889; КН-16502. – Г-879; КН-16508. – Г-866; КН-20042. – Г-1137; КН-41321. – Г-6890; КН-16480. – Г-841; КН-16173. – Г-789; КН-16509. – Г-867; КН-16479. – Г-840; КН-16176. – Г-192; КН-12537/1. – Г-460/1; КН-12537/2. – Г-460/2; КН-16179. – Г-795; КН-19047. – Г-1102.*
29. *Шаповал Ю.Г. Газета «Волинь» як український часопис (1941 – 1944 рр.) / Ю.Г. Шаповал // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1.*
30. *Шаповал Ю.Г. Чого не гоїть огонь / Ю.Г. Шаповал // Україна Людей: особистість у контексті національного чину. – Львів, 2001.*
31. *Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України / Б.І. Черняков // Наукові записки Інституту журналістики. – 2005. – Т. 18.*

© Виталий ГЕДЗ

ЖУРНАЛИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ У. САМЧУКА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рассказывается о журналистской деятельности У. Самчука в годы Второй мировой войны. Анализируются статьи, помещенные писателем в журналах «Волынь», «Украинское Слово». Передается впечатление журналиста во время пребывания в оккупированном Киеве осенью 1941 г.

Ключевые слова: *Улас Самчук, журналистская деятельность, Вторая мировая война, оккупация, ОУН (м), «Волынь», «Украинское Слово», Е. Телига, В. Багазий.*

© Vitaly GEDZ

JOURNALIST SAMCHUK IN WORLD WAR II

Covers the activities U. Samchuka as a journalist during the Second World War. Analyzed articles contained in the journal writer «Volyn», «Ukrainian word». Transmitted impression of a journalist living in the occupied Kiev in 1941

Keywords: *Ulas Samchuk, journalist, World War II, occupation, OUN (M), «Volyn», «The Ukrainian Word» O. Teliha, V. Bagaziy.*

УДК:355.48(470.4)«1942/1943»:069.8

© Ярослава ПАСІЧКО

СТАЛІНГРАД – ТОЧКА ВІДЛІКУ НОВИХ ФАКТІВ І ПОДІЙ (НА ОСНОВІ НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДО ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)

Досліджується та аналізується змістовно-документальний пласт з останніх надходжень до фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» за темою «Сталінградська битва». На прикладах комплексів учасників битви на берегах Волги ілюструються факти та події, які вперше впроваджувалися в ході корінного перелому у Великій Вітчизняній війні й стали своєрідною точкою відліку перемог Червоної армії.

Ключові слова: *Сталінград, Волга, загороджувальні загони, контрнаступ, ультиматум, фондова колекція, музей.*

Битва на берегах Волги стала характерною точкою відліку на героїчному та драматичному шляху визволення окупованих регіонів Радянського Союзу від нацизму та фашизму, у тому числі міст і сіл України; своєрідним тріумвіратом здобутків Червоної армії.

Сталінградська битва – одна з найбільших і найважливіших операцій Другої світової війни, яка тривала понад 6,5 місяців, складалася з оборонної (17 липня – 18 листопада 1942 р.) та наступальної (19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) операцій радянських військ. На різних її етапах з обох сторін одночасно брали участь понад 2 млн бійців. Ворожі війська втратили п'ять армій: дві німецькі, дві румунські та італійську – всього близько 1,5 млн солдатів і офіцерів, тобто чверть усього складу військ, що діяли на радянсько-німецькому фронті [4, 13]. Битва на Волзі – одна з найбільших битв не лише Великої Вітчизняної, а й Другої світової війни. Сталінград став точкою відліку корінного перелому у війні.

Серед зарубіжних істориків щодо цього твердження єдиної думки немає: для одних перелом у ході війни – це поразка генерала Е. Роммеля в Африці в жовтні – листопаді 1942 р., для інших – висадка союзників в Італії у вересні 1943 р. або відкриття Другого фронту у червні 1944 р. Проте в історичній науці всіх країн світу битва на Волзі посідає особливе місце.

Історіографія Сталінградської епопеї почала створюватися з часів воєнної доби. Битва широко висвітлювалася в радянській періодиці. Значна кількість кореспонденцій опублікована у фронтових та армійських періодичних виданнях, яким належить гідне місце у фондовій колекції Меморіального комплексу, що постійно поповнюється новими надходженнями з теми «Сталінградська битва». За результатами останніх фондово-закупівельних комісій новими надбаннями музею стали такі періодичні видання: «Красная армия» (газета Сталінградського, пізніше – Донського фронту), «За Родину» (газета 780-го артилерійського полку 207-ї стрілецької дивізії 24-ї армії Сталінградського фронту); газети та журнали центральних органів влади, що висвітлюють хід подій на берегах Волги: «Комуніст», «Блокнот агітатора Червоної армії», журнал «Смена», де містяться Укази Президії Верховної Ради СРСР, зведення Радінформбюро, статті, оповідання тощо [5; 19; 21; 15; 23]. У повоєнній та сучасній історіографії Сталінградської епопеї колосальне місце належить енциклопедичним виданням, мемуарній і художній літературі, збіркам архівних документів та наукових праць; особливу цінність мають опубліковані спогади, щоденники, листи, протоколи допитів воїнів Вермахту тощо.

Битва на берегах Волги стала зламним моментом в історії світу, країн і конкретних людей. В історії Радянської держави Сталінград (до 1921 р. – Царицин) двічі ставав точкою відліку перемог радянських військ. Уперше – влітку 1918 р., коли червона кавалерія завдала рішучого удару Донській армії генерала П.М. Краснова і тим самим здобула вирішальну перемогу в громадянській війні, а вдруге – через 24 роки, коли на цій самій землі Червона армія, залишивши перед цим Україну, Білорусію, Прибалтику, Молдавію, усе-таки зупинила ворога і вперше перехопила стратегічну ініціативу. Сталінград у 1943 р. став точкою відліку бойових звершень Радянського Союзу. Перемога радянських військ високо піднесла політичний та військовий престиж СРСР.

Сталінград – точка відліку важливого етапу розвитку радянського військового мистецтва. Під час Сталінградської епопеї Червона армія вперше використала максимально високу щільність снайперського вогню, набула досвіду в ході вуличних боїв, використавши тактику ведення бою на мінімальній відстані від переднього краю оборони противника; вперше за роки війни контрнаступ 19 листопада 1942 р. розпочався із масштабної артилерійської підготовки, тривалість якої сягала на різних ділянках прориву від 40 до 80 хвилин при щільності артилерії від 70 і більше гармат та мінометів на 1 км фронту й масованого авіаційного наступу; вперше була здійснена операція з оточення великого ворожого угруповання. Саме під Сталінградом бійці здобули досвід одночасного створення внутрішнього й зовнішнього фронтів оточення, розподілення між ними сил, хоч з різних причин повністю здійснити оточення й розгром ворога (як єдиний процес) не вдалося.

Сталінград – точка відліку бойового шляху новостворених військових частин, з'єднань, багатьох героїв війни, зокрема українців, точка відліку шляху в безсмертя, адже битва сповнена прикладами масового героїзму.

Одночасно Сталінградська битва мала не тільки військово-стратегічне значення. Вона була боротьбою двох армій, двох країн, двох політичних систем, а також

протистоянням особистих амбіцій лідерів двох тоталітарних режимів. У цій боротьбі обидві системи вдавалися до крайніх заходів. У липні 1942 р., коли війська Південно-Західного фронту не змогли втримати наступ добре озброєних та підготовлених військ 6-ї піхотної та 1-ї і 4-ї танкових німецьких армій, коли стан подій під Сталінградом погіршувався день за днем, свою точку відліку розпочав один з одіозних документів війни – наказ № 227 «Ні кроку назад», текст якого тривалий час зберігався під грифом «цілком таємно». Натомість на фронті широко використовувалися листівки зі зверненнями до командирів і бійців, з текстами наказів військам Сталінградського та Південно-Західного фронтів: «…У короткий термін надати допомогу своїм братам, захисникам Сталінграда, а військам Південно-Східного фронту ще наполегливіше захищати місто, завдаючи контрударів по нахабному ворогові. Усім військам діяти рішуче та сміливо, оперативно та хоробро!»; «...Не допустити ворога до Волги, захищати місто Сталінград. Захист Сталінграда має рішуче значення для всього Радянського фронту. Не шкодуючи сил, зневажаючи смерть, не допустити німців до Волги, не здати Сталінград! Кожен із нас повинен розуміти, що захоплення німцями Сталінграда та вихід їх до Волги буде зміцнювати наших ворогів і ослаблювати наші сили. Ні кроку назад!» [17; 18].

На собі відчув дію наказу № 227 батальйонний комісар М.О. Хоменко – заступник командира з політчастини 780-го артилерійського полку 207-ї стрілецької дивізії 24-ї армії Сталінградського фронту. У службовій характеристиці зазначено: «від 5.09 до 14.11.1942 р. виявив себе вимогливим та енергійним офіцером» [14]. У ході контрнаступу радянських військ під Сталінградом Микола Олександрович отримав важке поранення. Після лікування повернувся у свій полк, разом з яким пройшов фронтовими дорогами, визволяючи Україну, Білорусію, Прибалтику, Польщу, дійшов до Берліна. З родинного архіву фронтовика нещодавно до Меморіалу були передані світлини, газети, листівки, що віддзеркалюють хід подій Сталінградської епопеї, листи від різних організацій, зокрема школярів середньої школи Медведівського району (нині Черкаської області): «…З ваших розповідей ми дізналися про героїв оборони Великого міста, про них ми ніколи не забудемо. Ці герої назавжди залишаться в наших серцях, ми завжди будемо брати з них приклад…» [16].

Сержант М.С. Строкач – командир відділення 79-го окремого загороджувального загону відділу контррозвідки «СМЕРШ» 62-ї армії – на власні очі бачив постріли у спину, розуміючи при цьому, що відступати вже нікуди. Картини Сталінградської битви запали в пам'яті ветерана навічно, можливо, тому, що це були перші вражаючі епізоди війни. Сталінград став точкою відліку його бойового шляху. Були на цій дорозі втрати й перемоги, важкі поранення. У розпал боїв за місто на берегах Волги життя йому врятував знак «Гвардія», в якому застряг осколок ворожої кулі лише в кількох сантиметрах від серця. Про свої враження, переживання колишній фронтовик, киянин Микола Сергійович написав книгу, яку презентував музею [10].

Проте загороджувальні загони не стали панацеєю у вирішальній битві. Перемагаючи неймовірні труднощі, радянські люди вистояли: і ті, хто на сталінградській землі здобув своє перше бойове хрещення, і ті, хто використав свої знання та досвід

попередніх боїв і показав свою військову майстерність, і ті, хто вижив, і ті, хто тисячами залишився лежати на берегах Волги.

Сталінград став своєрідною точкою відліку нового відрізку бойового шляху, шляху максимальних зусиль і високих нагород для капітана Г.Л. Охріменка – командира батареї 115-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 64-ї армії. Випускник 1-го Київського Червонопрапорного артилерійського училища ім. С.М. Кірова на фронті з перших днів війни. Учасник оборони Києва. Свою першу бойову нагороду – орден Червоної Зірки – отримав саме під час Сталінградської битви, про що з гордістю написав у листі до брата: «…З перших і до останніх днів брав участь в обороні міста Сталіна, за це нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За оборону Сталінграда». Наша частина «гвардійська»… З дому ніяких новин не маю, де мама, Ніна, Антон? Але нічого, впевнений, якщо буду живий, зустрінуся з ними…» [12]. Не судилося Георгію зустрітися з рідними, у грудні 1943 р. під Кіровоградом був смертельно поранений. Раритети з родинного архіву Охріменків із грудня 2012 р. зберігаються у фондовій колекції Меморіалу.

Не тільки для дорослих війна стала точкою відліку в безсмертя. У вирі Сталінградської битви зазнали страждань сотні дітей, які опинилися в пеклі боїв, побачили своє рідне місто у вогні, майже повністю зруйнованим. Багато з них загинули.

П'ятирічному хлопчику Гені Короткову пощастило вижити, та Сталінград став точкою відліку його дорослого життя. У вирі війни від голоду померла мати, батько та старший брат воювали на фронті. Він залишився сам у великому зруйнованому місті, один на один зі страхом, холодом, голодом, смертю. 28 листопада 1942 р. ледь живого хлопця підібрали бійці 62-ї армії Сталінградського фронту. Долею Гени опікувався полковник Г.І. Вітков – начальник особливого відділу штабу 62-ї армії, який дав йому своє прізвище. Разом із названим батьком вихованець 8-ї гвардійської армії пройшов увесь фронтовий шлях – від Сталінграда до Берліна. Нині Геннадій Григорович Вітков проживає в Харкові, своїм другим днем народження вважає 28 листопада і завжди пишається тим, що він – сталінградець [6].

Пишається й Україна своїми синами – Героями Радянського Союзу за Сталінградську битву, серед 112 воїнів-героїв – 15 українців [2, 685].

У вітчизняних підручниках з історії Сталінградську битву часто називають «епопеєю», словом, яке означає складну й водночас велику історію, низку вирішальних подій. Деякі американські історики про Сталінградську битву говорять, що якби в їхній історії була б хоч одна така битва, лише на ній вони виховали б три покоління патріотів. Це справедливо, бо на берегах Волги були здійснені такі подвиги, які перебувають на межі людських можливостей. Серед них особливе місце належить колективним подвигам героїв Нової Надєжди та Красновки.

У січневих зведеннях Радінформбюро 1943 р. згадуються населені пункти, за утримання яких йшли жорстокі бої. Є в цьому переліку й хутір Нова Надєжда [7]. Саме тут відзначився екіпаж танка під командуванням лейтенанта О.Ф. Наумова 344-го танкового батальйону 91-ї танкової бригади, який знищив 2 ворожі танки, 4 міномети, 5 кулеметів, 7 дзотів, багато живої сили противника [24]. У запеклому бою з ворогом

був підбитий танк, однак екіпаж продовжував чинити опір до останнього патрона. Пошкоджену машину оточили гітлерівці, але воїни в полон не здалися. Четверо танкістів були спалені живцем. Усім членам екіпажу 23 вересня 1943 р. посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У вогні загинули і 13 героїв Красновки – воїни 2-ї стрілецької роти 130-го гвардійського стрілецького полку 44-ї гвардійської стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії, які разом зі своїм командиром – капітаном І.С. Лікуновим – до останнього патрона утримували три житлові будинки [25]. Спалили живцем усіх, хто залишився живим, оскільки бійці відмовилися здатися в полон. 31 березня 1943 р. тринадцятьом сміливцям посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [9].

Герої Красновки – це герої операції «Малий Сатурн», складника Сталінградської наступальної операції – точки відліку шляху визволення України від нацистських загарбників. «Наш шлях – Сталінград – Перемога. На нас чекає Україна! Вперед, за Україну!» – писала в лютому 1943 р. фронтова газета «Сталинское знамя» [22].

Завершальна операція Сталінградської битви з розгрому оточеного ворожого угруповання під кодовою назвою «Кільце» (10 січня – 2 лютого 1943 р.) стала відправною точкою і для німецької армії – початком їхнього шляху у зворотному напрямі, точкою відліку поразок. Напередодні операції військовий інженер 1 рангу М.І.Культін, начальник штабу інженерних військ 21-ї армії Донського фронту, в листі до дружини написав: «…Удень наші «катюші» і «боги війни» (артилеристи) та соколята «давали духу» фріцам. Удень я весь час мотаюсь по передових, уночі пишу бойові розпорядження військам. Ми сидимо на висотах, а «сонливі ганси» – внизу... у них мало снарядів та куль... а ми вдень і вночі «смалимо» по них із їхніх гармат та їхніми ж снарядами... Били, били цілий місяць, а їх все багато... Десятки разів нас кидали по різних місцях, щоб прорвати залізне кільце оточення, і кожного разу з великими втратами... Ми йому створили «райське життя»... Будемо бити та знищувати до кінця, поки не скаже «я... більше не буду» [13]. Цей лист та інші матеріали Михайла Івановича нещодавно поповнили фондову колекцію Меморіалу.

У сталінградський «котел» потрапило 330 тисяч нацистських солдатів та офіцерів [20]. За два дні до початку ліквідації оточеного угруповання, 8 січня 1943 р., з метою уникнення подальшого кровопролиття командуванню і всьому офіцерському та рядовому складу нацистських військ була висунута капітуляція. Сталінград став і точкою відліку застосування механізму ультиматумів.

Уперше в ході війни пред'явлений ультиматум, текст якого відповідав усім традиціям ведення війни, згідно з рішеннями II Гаазької конвенції 1907 р., підписали представник Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії генерал-полковник артилерії М.М. Воронов і командувач військ Донського фронту генерал-лейтенант К.К. Рокоссовський [8]. Зміст документа був надрукований російською та німецькою мовами, вручати мали добровольці. Ними стали начальник відділу інформації штабу Донського фронту майор О.М. Смислов, парламентер-перекладач капітан М.Д. Дятленко та старшина Сидоров, сурмач музичного взводу 260-ї стрілецької дивізії. Порядок дій парламентерів (до дрібниць) був ретельно

продуманий та узгоджений із вимогами Гаазької конвенції. Достеменно відомо, що після оголошення ультиматуму командувач 6-ї німецької армії генерал-полковник Ф. Паулюс неодноразово звертався до Гітлера з цього питання, однак згоди на капітуляцію не отримав [11].

Сталінградський ультиматум – перша категорична вимога радянської армії в ході війни. Потім були ультиматуми під Корсунь-Шевченківським, у Будапешті, Берліні та інших місцях. Близько 60 радянських офіцерів у роки війни виконували місії парламентерів.

«Рясним урожаєм» увінчалася Сталінградська битва. Лише у ході операції «Кільце» загинули понад 140 тис., у полон було захоплено понад 90 тис. солдатів, у тому числі 2 500 німецьких офіцерів, 24 генерали 6-ї армії на чолі з фельдмаршалом Ф. Паулюсом [1, 114]. Ще ніколи така кількість вищого ешелону німецького командування не потрапляла в радянський полон. У Німеччині вперше у ході війни був оголошений триденний траур. Червона армія нарешті перехопила стратегічну ініціативу, яку втримувала до кінця війни.

У грудні 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР уперше були засновані медалі за оборону міст, жорстокі бої за які відбувалися впродовж 1941 – 1942 рр. Ленінград, Севастополь, Одеса, Сталінград – яскравий приклад масового подвигу та героїзму. Медаллю «За оборону Сталінграда» станом на 1 січня 1995 р. нагороджено 759 560 осіб [26, 270]. У фондовій колекції Меморіалу зберігається 20 зразків цих медалей та понад 200 посвідчень до них.

Отже, Сталінград – початок тріумфальної ходи радянських військ на шляху до Перемоги. У травні 1945 р. до Берліна дійшли також ті частини та з'єднання, які відзначилися під час Сталінградської битви у грудні 1942 р. – січні 1943 р., що отримали перші військові почесні найменування – «Донські», «Кантемирівські», «Котельниковські», «Сталінградські», «Тацинські». Наказом ВГК від 25 січня 1943 р. командуванню та військам була оголошена подяка [3, 13].

Армії, дивізії, полки, офіцери та солдати, які пройшли горнило Сталінграда, стали елітою Червоної армії. Крім колосального бойового досвіду, вони мали те, чого бракувало багатьом іншим, – віри у свої сили. Вони відчули смак перемоги й побачили на власні очі одну з найбільших катастроф Вермахту.

Перемога під Сталінградом є також точкою відліку на шляху до незалежності України, адже без Перемоги у війні не було б і вільної України. Тому пам'ять про цю грандіозну битву, попри суб'єктивні фактори, притаманні тогочасному радянському суспільству (прорахунки керівництва, намагання перекласти відповідальність за поразки на рядових, величезні втрати тощо), має велике значення для нашого сьогодення.

Робота наукового колективу Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років з комплектування фондової колекції за темою «Учасники Сталінградської битви» не припиняється, процес вивчення та дослідження триває…

Джерела та література:

1. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – М., 2009.*
2. *Великая Отечественная война 1941-1945. Энциклопедия. – М., 1985.*
3. *Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза. – М., 1975.*
4. *Трубайчук А.Ф. Друга світова війна / А.Ф. Трубайчук. – К., 1995.*
5. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – КН-254871-254873. – НД-28645-28651.*
6. *Там само. – КН-240757. – Ф-31692.*
7. *Там само. – КН-120808. – Г-38858.*
8. *Там само. – КН-195128/3. – Л-7314/3.*
9. *Там само. – КН-21802. – Г-1870.*
10. *Там само. – КН-220149. – К-25039.*
11. *Там само. – КН-237228. – Д-47765.*
12. *Там само. – КН-249496. – Д-57376.*
13. *Там само. – КН-254265.*
14. *Там само. – КН-254804.*
15. *Там само. – КН-254831.*
16. *Там само. – КН-254838.*
17. *Там само. – КН-254852.*
18. *Там само. – КН-254853.*
19. *Там само. – КН-254866.*
20. *Там само. – КН-254869.*
21. *Там само. – КН-254873.*
22. *Там само. – КН-5367. – Г-286.*
23. *Там само. – НД-28652.*
24. *Там само. – Справа Героя Радянського Союзу № 1248.*
25. *Там само. – Справа Героя Радянського Союзу № 2148.*
26. *Халин К.Е. Ордена и медали России / К.Е. Халин. – М., 2007.*

© Ярослава ПАСИЧКО

СТАЛИНГРАД – ТОЧКА ОТСЧЕТА НОВЫХ ФАКТОВ И СОБЫТИЙ (НА ОСНОВЕ НОВЫХ ПОСТУПЛЕНИЙ В ФОНДОВУЮ КОЛЛЕКЦИЮ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)

Исследуется и анализируется содержательно-документальный пласт последних поступлений фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» по теме «Сталинградская битва». На примерах комплексов участников битвы на берегах Волги иллюстрируются факты и события, которые впервые внедрились в ходе коренного перелома Великой Отечественной войны и стали своеобразной точкой отсчета побед Красной армии.

Ключевые слова: *Сталинград, Волга, заградительные отряды, контрнаступление, ультиматум, фондовая коллекция, музей.*

© Yaroslava PASICHKO

STALINGRAD IS POINT OF COUNTING OUT OF NEW FACTS AND EVENTS (ON BASIS OF NEW RECEIPTS TO FUND COLLECTION OF MEMORIAL COMPLEX «NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945»)

The rich in content and documentary layer of the latest arrivals to the Memorial Fund Collection on the theme of «The Battle of Stalingrad» are being investigated and analyzed. The facts and events which are illustrated on examples of participants' complexes of the battle on the banks of Volga for the first time have been implemented and embodied during the indigenous fracture in the Great Patriotic War and became a distinctive starting point of victories of the Soviet Army.

Keywords: *Stalingrad, Volga, the defensive squads, a counteroffensive, an ultimatum, the Fund Collection, a museum.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2 / 069.8:94(477) «1941»

© Андрій СОЛОНЕЦЬ

ЕПІСТОЛЯРІЙ УЧАСНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ОБОРОНИ 1941 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)

Досліджується епістолярна спадщина учасників оборони Києва 1941 р. з фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Ключові слова: *оборона Києва 1941 р.; епістолярні джерела; листування; колекція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».*

Світ стрімко змінюється. За кілька останніх десятиліть з'явилося безліч нових та вдосконалилися давно існуючі засоби комунікації. Проте відтоді, як людство вигадало листування, цей спосіб спілкування віддзеркалює людські душі. Люди довіряли і довіряють аркушам паперу думки, почуття, призначені тільки адресату листа. Епістоли у всі часи були невичерпним джерелом цінної інформації, яку зафіксували та зберегли для наступних поколінь безпосередні свідки подій. Листи воєнної пори у тривожне лихоліття на тривалий час стали єдиним засобом спілкування близьких людей. Одночасно у них міститься хроніка поточних подій, змальовуються певні історичні епізоди, які супроводжуються коментарями й оцінками свідків та учасників. І тому в певному розумінні ці, здавалося б, суто особисті документи набувають історичного значення, є відбитками епохи, її пам'ятками. Завдяки листам у нас складається уявлення про війну та її будні на основі не сухих офіційних зведень і рапортів, а через живе людське слово.

Вони різні – більш чи менш докладні, написані в перерві між боями, а можливо, в госпіталі, на спеціальних поштових, іноді художніх бланках чи накидані нашвидкуруч уламком олівця просто в окопі, часто написані з оглядом на цензуру, і їх треба читати між рядками. Але є одне, що здебільшого поєднує їх, це – впевненість у перемозі, готовність заради неї на самопожертву, постійне переживання і турбота про рідних.

Друга світова війна стала об'єктом глибокого дослідження істориків. Написані багатотомні праці, у яких хід і розвиток бойових дій відстежується з документальною точністю й послідовністю, вивчається й вивіряється співвідношення живої сили й техніки воюючих сторін, напрями головних ударів. Без цього, звісно, неможливо обійтися, ці дані дуже важливі й потрібні. Однак необхідно пам'ятати й про те, що у всіх боях і битвах брали участь звичайні люди, у яких поруч із любов'ю до рідної землі та ненавистю до ворога були свої власні переживання і турботи, радості й смуток. Про цей бік війни ми можемо дізнатися лише зі спогадів фронтовиків та їхнього листування воєнного часу.

Метою цієї розвідки є виявлення та аналіз наявних у фондах Меморіального комплексу епістол учасників оборони Києва 1941 р. як важливого складника джерельної бази, дослідження подій, соціальної стратифікації та морально-психологічного образу покоління, на долю якого випали буремні роки випробувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., а особливо її початкової фази.

Фондова колекція епістолярій Меморіального комплексу налічує понад 8 000 музейних одиниць, із них листів, датованих 1941 р., – понад 1 700, близько 200 із них написані захисниками Києва, таких, які написані безпосередньо під час оборони столиці УРСР, – 78 [1, 24].

Характеризуючи наявні у фондовій колекції листи учасників та свідків оборони Києва 1941 р., можна систематизувати їх за різними критеріями, зокрема:

- за соціальним статусом адресантів. Листи, написані кадровими військовими – командним складом, політпрацівниками, червоноармійцями. Таких листів у фондозбірні музею – 53 одиниці. Це листи генерал-полковника М.П. Кирпоноса – командувача військ Південно-Західного фронту; генерал-майора Д.С. Писаревського – начальника штабу 5-ї армії Південно-Західного фронту; полковника Г.А. Ковальова – командира 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії Південно-Західного фронту; молодшого лейтенанта В.П. Якуніна – коменданта доту № 131 КиУРу; політрука К.П. Бакалова – військового комісара стрілецького батальйону 264-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту та інших. Серед актів поштової кореспонденції, які представлені в головній експозиції Меморіалу, а також зберігаються у фондах, можна виокремити шість листів, написаних партійними функціонерами – керівниками республіки та Київської області, зокрема листи другого секретаря ЦК КП(б)У, члена Політбюро ЦК КП(б)У, Голови Верховної Ради УРСР 1-го скликання, із серпня 1931 р. – члена Військової ради Південно-Західного фронту М.О. Бурмистенка, першого секретаря Київського обкому КП(б)У, члена штабу оборони Києва М.П. Мішина;

- за військовою частиною, з'єднанням чи об'єднанням. Найбільша кількість епістол, адресантами яких є воїни 26-ї армії, – 13, із 37-ї армії надійшло 8 листів, з 5-ї армії – 6, є також листи моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, авіаторів, бійців народного ополчення й тилових підрозділів, партизанів;

- мирних мешканців столиці УРСР;

- за місцем написання (з фронту в тил, з тилу на фронт). Більшість листів – із фронту в тил – понад 50 одиниць;

- за мовою написання. Переважна більшість листів написана російською мовою, проте серед них є 4, які написані українською.

Описуючи акти поштової кореспонденції, слід зазначити, що лише 13 одиниць – на поштових картках, решта – на звичайних аркушах різного формату, на жодному з листів не виявилося штампа військової цензури, що показово характеризує перші місяці війни – період переходу від мирного життя до воєнних буднів.

Класифікуючи листи періоду оборони Києва (з 11 липня до 19 вересня 1941 р.), відзначимо, що наявні в Меморіалі епістоли можна поділити за хронологією майже порівну: листів, датованих липнем, – 20; серпнем – 31; вереснем – 27[1].

11 липня 1941 р., зім'явши бойову охорону, передові танкові й моторизовані частини групи Клейста захопили села Петрушки, Шпитьки, Горбовичі, Музичі та Княжичі, розташовані перед укріпленим районом, потім вийшли до лівого берега ріки Ірпінь по всій території від с. Соснівка Бишівського (тепер Макарівського) району до с. Дмитрівка Києво-Святошинського району. Так розпочалася 72-денна оборона Києва…

Така швидка поява військ противника поблизу Києва була до певної міри несподіваною. Радянському командуванню довелося вжити термінових заходів для того, щоб зупинити подальше просування ворога. У бій були кинуті всі наявні сили.

12 липня 1941 р., другим днем оборони столиці України, датований надзвичайно стислий, схожий швидше на записку, лист молодшого лейтенанта В.П. Якуніна – коменданта доту № 131 КиУРу: «Здрастуйте, мамо і сестра Нюся. Я живий і здоровий, чого і Вам бажаю. Знаходжуся недалеко від м.Києва. Бувайте, до побачення…» [2]. Така лаконічність передусім зумовлена складною обстановкою на лінії КиУРу в цей день. Молодший лейтенант В.П. Якунін на чолі гарнізону доту № 131 (єдиного суцільнометалевого ДОТу, який зберігся на лінії КиУРу до наших днів), стримував наступ гітлерівців у районі с. Кременище. Мужні воїни впродовж чотирьох діб відбивали шалені атаки ворога. Лише за допомогою вогнеметного танка противникові вдалося зламати опір оборонців.

«…Почуваюся добре, живий і здоровий. Живу в бойовій обстановці у лісі. Наді мною тепле, липневе небо…», – пише до батьків 17 липня москвич, колишній студент театральної студії ім. Щепкіна, а у липні 1941 р. – курсант окружних інтендантських курсів В.В. Панкратов. З перших днів оборони курсанти захищали Київ у північному секторі. Брали участь у боях поблизу Мостищ, Романівки, у районі Житомирського шосе. У серпні 1941 р. курсанти стояли на смерть у боях поблизу Жулян і Пирогова. Вільним сином свого народу у цих боях пішов у небуття курсант Віктор Панкратов: «…Життя за Батьківщину, за Вас я віддати готовий! До переможного кінця буду бити ворогів…Завтра день мого народження. Мені 23, і всі ці роки я був сином вільного народу. Горджуся я! Сміливо і легко мені в бій іти за честь слов'янського народу. Картяр – Гітлер зрозуміє, що для нас значить слово «свобода...» [3]. Ознайомлення з

[1] Підрахунки автора проведені на основі фондової колекції Меморіального комплексу.

такими листами в експозиції підводить відвідувачів музею до розуміння того, чому 24 червня 1945 р. у Москві відбувся Парад Перемоги.

Свист куль, гуркіт вибухів чуємо ми, перечитуючи листа лейтенанта О.Ф. Безручка, командира взводу 93-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону 3-ї дивізії ППО. «…Охороняємо важливі військові об'єкти від нальоту німецьких літаків-бомбардувальників, що скидають великі бомби вагою до 2 тонн. Ви не чули звук від вибуху такої бомби. Ви не бачили воронки від неї. А у воронку від такої бомби можна укласти 2-3 наші будинки. Такі бомби вони скидають і на наші гармати, але вони погані стрільці… зате ми їх так і чешемо з гармат…», – пише молодий командир [4]. Страшні поневіряння під час виходу з оточення, втрата зв'язку з родиною, бої за визволення України, тяжкі поранення, інвалідність 2 групи. Проте після такого тяжкого шляху він повернувся до батьків живим.

Мобілізуються резерви. Понад 3 млн наших співвітчизників, мешканців України, стали до зброї в перші місяці війни [5, 37]. Різні за віком, освітою, світосприйняттям. І в кожного своя солдатська доля, своя дорога на війні. Часом на цій дорозі траплялися несподівані зустрічі, кожна з яких могла б стати останньою.

22 червня 1941 р. був призваний до лав Червоної армії агроном Баришівського колгоспу Г.А. Кучер, а наступного дня повістку з райвійськкомату отримав його син Олександр, учорашній випускник середньої школи. Батько і син потрапили в різні підрозділи, однак їм пощастило востаннє побачитись у липні 1941 р. у м. Яготині. Про цю зустріч він сповіщає дружину в листі за 12 липня 1941 р.: «…я в цьому самому місті, де ми відпочивали, найшов сплячого в парку Шуру, свого дорогого сина, який валяється на голій землі без підстилки…» [6]. А далі їх дороги розійшлися. З листів Григорія Андрійовича дізнаємося про те, що його шлях проліг до Полтави – через Яготин, Пирятин, Миргород. В останньому листі з Полтави, датованому 31 серпня 1941 р., Г.А. Кучер повідомляє родині про те, що його команду одягли у військову форму, видали зброю і відправляють на фронт, у район Гребінок Полтавської області [7]. А далі його сліди обриваються. Родина отримала повідомлення, що Григорій Андрійович Кучер зник безвісти в 1941 р. Його син Олександр у серпні 1941 р. перебував у м. Красноградіі Харківської області. Єфрейтор О.Г. Кучер загинув 7 березня 1943 р. в ході оборонних боїв на території Курської області.

25 липня 1941 р. прибув до Києва призваний напередодні до лав РСЧА колишній прокурор Кіровського району м. Дніпропетровська М.Ю. Черв'яков, і ось як він описує свої враження: «…Привіт із Києва. Тільки що прибули, пишу на ходу. Тут ми повинні визначитися: куди, що і як. У Києві життя йде наче нормально, однак відчувається, що близько фронт. Настрій добрий, бадьорий…» [8]. Зважаючи на те, що він був обмежено придатний до військової служби (у зв'язку з поганим зором), його призначають уповноваженим цензури польової поштової станції (ППС) № 294 при штабі 26-ї армії Південно-Західного фронту у званні політрука. У складі армії бере участь у Київській оборонній операції. Останній лист від нього рідні одержали у вересні 1941 р. [9]. Виходячи з оточення, політрук М.Ю. Черв'яков зник безвісти.

Тисячі, якщо не десятки тисяч тих, хто був призваний у перші дні війни, віддали своє життя під час Київської оборонної операції 1941 р., загинули та зникли безвісти на рубежах КиУРу й у київському «котлі».

«1941 року, липня 30 дня. м. Київ… Оленко, я живий і здоровий, почуваюся добре. Але як би я хотів бачити тебе і дітей! Я скучив, як ніколи! Проте це неможливо. Я готую частини до вирішального поєдинку з фашистом, який вживає мір для подальшого нападу на столицю України – Київ…», – пише в листі до дружини командир 2-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу Південно-Західного фронту полковник К.Й. Ломако. Саме цього дня розпочався другий наступ гітлерівських військ на Київ, і бригада билася з ворогом на південному фасі оборони міста. Особливо запеклі бої точилися в Голосіївському лісі, батальйони бригади неодноразово відбивали атаки військ противника і з честю виконали поставлене завдання. «…Не бувати тому, щоб німецькі фашисти опоганили своєю фашистською лапою вулиці Києва!..» – пише воїн [10]. Однак не все залежало від бажання й бойового настрою захисників Києва. Згодом полковник К.Й. Ломако мужньо бився з ворогом на Чернігівщині, у вересні 1941 р. загинув у бою під час виходу з оточення.

Кінець липня – перша половина серпня 1941 р. для оборонців столиці України видалися надзвичайно напруженими. Саме на цей проміжок часу припадає штурм Києва гітлерівськими військами з південного напряму та контрнаступ радянських військ.

30 липня 1941 р. противник закінчив перегрупування та, зосередивши сили, завдав потужний удар. Унаслідок десятиденних запеклих боїв ворогу вдалося зайняти Віту-Поштову, Чабани, Юрівку, Гатне, Пирогів, Мишоловку, Китаєве і вийти до Голосіївського лісу. Проте завдяки героїчному спротиву радянських воїнів противника було зупинено на рубежі Жуляни – Совки – Мишоловка. 10 серпня 1941 р. гітлерівське командування змушене було віддати наказ про припинення штурму київських рубежів.

На світанку 11 серпня 1941 р. війська 37-ї армії Південно-Західного фронту перейшли в наступ і до середини дня повністю вибили фашистів із сільськогосподарського та лісового інститутів. 12 липня – повністю знищений німецький гарнізон у Жулянах, 13 липня відбили Гатне, хутір Теремки, Пирогів, а наступного дня була відновлена лінія оборони, яку захисники міста займали до серпневого наступу гітлерівців. Враженнями про ці бої наповнені листи оборонців Києва, датовані серпнем 1941 р.

«…8.8.41 р. Мила, рідна Нінелько! Зараз 24 година. Артилерійська канонада втихла… Стоїть чудесна серпнева ніч… Можна сказати, що у мене зараз єдине бажання, щоб ти була зараз тут зі мною. Але сувора дійсність обстановки говорить про інше – говорить про те, що як добре, що тебе тут немає, ти не бачиш всього того, що мене оточує…», – у розпал серпневого штурму гітлерівцями Києва писав дружині полковник Г.А. Ковальов – командир 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 37-ї армії Південно-Західного фронту. У цей момент частини бригади

оборонялися на лінії Борки-Білогородка, згодом вели бої на Лівобережжі. Командиру бригади з рештою особового складу вдалося вийти з київського «котла», проте у травні 1942 р. він загинув в оточенні під Харковом. Тієї ночі він писав: «…Ти можеш судити за зведеннями, що період просування німців вперед закінчений. Наступила якби рівновага сил. Більше 20 днів німці тупцюють на місці, несуть колосальні втрати. А цей час працює на нас. Скоро настане час, коли ми з німцем ролями поміняємося, тільки йому доведеться не відступати, а тікати. Я задоволений своєю частиною. Мало часу працював, але багато зроблено за змістом, тому ми свої життя продаємо німцям дуже дорого… » [11].

У ніч з 8 на 9 серпня в Голосіївському лісі в бій з ворогом вступила 5-та повітрянодесантна бригада 3-го повітрянодесантного корпусу 37-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням полковника О.І. Родімцева. З ходу розгорнувшись, бригада разом з ополченцями пішла в контратаку. У листі, датованому 16 серпня, політрук роти ППО 5-ї повітрянодесантної бригади Д.Г. Дудник згадує: «Знаходжусь в окопах за 4 кілометри від Києва… Противник підійшов майже до самого Києва у кількості близько двох дивізій. І ось ми ведемо з ним боротьбу з 9 вересня. Зараз відігнали його з великими втратами на 12 кілометрів і ведемо боротьбу далі – на Білу Церкву, котра від Києва за 60 кілометрів…» [12].

У переважній більшості актів фронтової кореспонденції, як не дивно, важко знайти безпосередньо опис боїв. У залі Меморіалу, присвяченому обороні Києва, відвідувачі можуть ознайомитися з листом С.П. Голованьова – комісара, а згодом командира бронепоїзда «Літер-Б». У листі, датованому 25 серпня 1941 р., він згадує про запеклі бої: «...Віро, тобі вже відомо, що я був комісаром сформованого мною винищувального загону, а зараз я – командир бронепоїзда, який не раз бував у боях. Його бійці громлять фашистських гадів, багато є бойових епізодів, надіюся – буде ще більше… Але, Вірочко, нелегко усе це дається, ти ж знаєш, що на війні, як на війні – буває все – і перемоги, і поразки. Були вони й у нас. Одного разу поранило 7 чоловік, позавчора поранило 4 бійці. Правда, поранення порівняно легкі, крім того, нам розбили одну гармату. Зате і ми йому дали: до 400 чоловік вбитими…». Як очевидець С.П. Голованьов описує подробиці життя в Києві в серпні 1941 р.: «…Тепер про Київ. Багато хто, звичайно, поїхав, але у Києві життя триває. Навіть театри працюють, правда, не всі, Хрещатиком гуляють менше, на вулицях – побудовані барикади, а у нас в колоні ще краще стало – висока трава, багато квітів, тиша, безлюддя…» [13]. 18 і 19 вересня 1941 р. екіпаж прикривав відхід військ 37-ї армії, а потім із боями пробивався на схід по залізничній лінії Київ-Полтава. Упродовж п’яти діб, з 20 до 25 вересня, відбивав атаки ворожих танків. У ніч проти 25 вересня, витративши всі снаряди, екіпаж підірвав бронепоїзд. Командир загинув у бою поблизу села Семенівка Баришівського району Київської області.

Майже кожен лист воїна пронизаний піклуванням про рідних і близьких. У ці буремні дні зв’язок між членами родини часто був утрачений, і люди через родичів чи знайомих намагалися розшукати свої сім’ї. «Нюсенько дорога! Пишу тобі і не знаю, чи ти у Москві. Як би я хотів, щоб ти отримала цей лист. Зараз у мене вся надія на тебе,

бо я думаю, що Нюра напише тобі, й таким чином я зв'яжуся зі своєю родиною. Ти, звичайно, знаєш, що Дніпропетровськ ця сволота рогата захопила. А де зараз Нюра з дітками? Чи евакуювалися вони? Як це їм вдалося, чи благополучно? Усе це в мене з голови не виходить…А якщо вона не змогла евакуюватись. Мене жах бере від цієї думки…», – з надією звертається до сестри політрук М.Ю. Черв'яков [14].

У багатьох листах мовиться про фінансову допомогу родині, яка була практично єдиною формою матеріальної підтримки фронтовиками своїх сімей [15, 18]. Турбота про рідних простежується в листі начальника 2-го відділення штабу 301-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту І.О. Добишева (зник безвісти у вересні 1941 р.) та військового лікаря 3 рангу Ф.М. Мазура – начальника хірургічного відділення базового лазарету Дніпровського загону Пінської військової флотилії (зник безвісти. Зі слів свідків, його бачили живим 20 вересня у Борисполі): «Єєнко, ти сходи до найближчого військового комісаріату й дізнайся його адресу, так як гроші за атестатом отримуватимеш через військкомат»; «Дорога Женечко! Один наш лікар – Фролов – виїжджає до Ростова. Я передаю через нього цей лист, грошовий атестат і довідку. У найближчому військкоматі здай атестат і отримуватимеш за ним тисячу карбованців щомісячно до 1942 року…» [16; 17].

Для фронтових листів загалом характерними є листи-накази та листи-заповіти дітям. Усвідомлюючи, що шансів повернутися живими додому небагато, воїни намагалися не лише залишити вісточку про себе, а й сказати найголовніші слова рідним, звернутися з порадою до дітей. Яскравим прикладом цього є лист техніка-інтенданта 3 рангу Ф.С. Чернікова – начальника Головного продовольчого складу з постачання прифронтових частин Південно-Західного фронту. Його останній лист, датований 9 вересня 1941 р., став для сина Ігоря заповітом. Федір Семенович пише: «…Любий мій синочок!.. Твоє завдання у боротьбі з фашизмом – це навчатися на «відмінно». Твій тато захищає Батьківщину зі зброєю, а ти повинен захищати навчанням і бути слухняним, працьовитим хлопчиком… допомагати тепер уже у скрутну хвилину життя матусі, бабусі та дідусю…» [18].

«Діточки рідні мої!!! Слухайте бабусю й маму, допомагайте їм у роботі, добре навчайтесь. Працюйте у дворі, будьте добрими товаришами, ніколи не будьте ябедами, тому що ваші товариші не будуть вас любити і можуть навіть побити. Вступайте до лав піонерів. Михайлику, Галочко, пишіть мені обов'язково листи й частіше…», – пише у своєму листі рідним перший секретар Київського обкому КП(б) У М.П.Мішин [19]. У дні боїв за Київ був членом штабу оборони міста, створеного 6 липня 1941 р. У розпорядженні штабу було 13 винищувальних батальйонів, 19 загонів народного ополчення. З 21 до 26 вересня 1941 р. київський актив брав участь у боях, прориваючись з оточення. У цих боях загинули члени штабу оборони міста – М.П. Мішин, Т.Я. Костюк, І.С. Шевцов. Похований М.П. Мішин у с. Черевки Київської області. Після війни був перепохований на Байковому кладовищі в м. Києві.

Наприкінці серпня 1941 р. німці форсували Дніпро північніше й південніше Києва та водночас розпочали операцію оточення міста.

«…Кохана, вимогу твою і наших дітей – міцно бити фашистські банди, щоб швидше їх остаточно розгромити і знищити, я стараюся виконати всіма силами, засобами і моїм умінням… Недалеко той час, коли уся ця фашистська сволота буде стерта з лиця землі нашою славною Робітничо-Селянською Армією. Порукою цьому є наш нарком, наш вождь – великий Сталін, який взяв на себе керівництво збройними силами нашої країни. Усі ми - від рядового бійця до самого великого командира – готові, не задумуючись, віддати не лише кров, але й життя за нашу Радянську Батьківщину… Наша Батьківщина, наш народ може бути впевненим у тому, що фашистські банди будуть знищені героїчною РСЧА…», – запевняє дружину в листі, датованому 6 вересня, командувач військ Південно-Західного фронту, Герой Радянського Союзу генерал-полковник М.П. Кирпонос, чий бойовий шлях закінчився 20 вересня 1941 р. в урочищі Шумейкове поблизу хутора Дрюківщина Лохвицького району Полтавської області [20]. Складно уявити, які думки роїлися в голові командувача фронту, які почуття переповнювали серце під час написання цього листа. Звичайно, він розумів, як складається ситуація, проте написати по-іншому просто не міг.

Мине тиждень, і рухомі з'єднання противника, які наступали з півночі й півдня, 15 вересня 1941 р. з'єднаються в районі Лохвиці (40 км на північ від Лубен) та візьмуть у кільце значні сили Південно-Західного фронту (війська 5-ї, 26-ї й 37-ї армії, частина військ 21-ї та 38-ї армій).

Останнім листом (серед досліджених актів кореспонденції), який дійшов до адресата з Києва перед тим, як зв'язок припинився, був лист, написаний 10 вересня 1941 р., відправлений наступного дня [21]. Цей лист написала сестрі в Красноярськ Є.А. Бремер, під час окупації Києва – активна учасниця підпільного руху. У липні 1942 р. була заарештована гітлерівцями, загинула в листопаді 1942 р. Згодом на допитах була замучена і її матір.

Про хід і наслідки Київської оборонної операції 1941 р. написано багато, однак значна увага приділяється втратам РСЧА в цій битві. При цьому наводяться різні цифри. І.Т. Муковський і О.Є. Лисенко у праці «Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни» говорять про 665 тис. радянських військовослужбовців, які потрапили до полону. Ці дані підтверджує й А.Ф. Трубайчук («Друга світова війна») [22, 79; 23, 56]. В.В. Похльобкін («Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994») дещо обмежує цю кількість до «понад 600 тисяч» [24, 31]. Група військових істориків під керівництвом Г.Ф. Кривошеєва визначає цифру безповоротних втрат радянських військ під час Київської оборонної операції 1941р. до 616,3 тис. осіб [25, 161]. У довіднику «Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994» загальні втрати за всіма видами (безповоротні, санітарні, полон) сягають 1 млн осіб [26, 31]. Близьку до цієї цифру озвучує і В.Ю. Король («Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1945 роках») [27, 56].

Опосередковано ці цифри підтверджує й ця розвідка. Із 35 осіб, учасників оборони Києва, акти поштової кореспонденції яких зберігаються в Меморіалі, до 9 травня 1945 р. не дожили 32 особи (понад 91 %), безпосередньо під час Київської

оборонної операції 1941 р. загинули 26 (74 %), із них 15 (понад 57,5 % (майже 43 % від загального числа) ті, хто зникли безвісти[2].

Листи учасників і сучасників Київської оборони 1941 р., які здебільшого стали останньою звісткою від захисників міста, органічно вкраплені в контекст експозиції музею. Заглиблюючись у їхні рядки, відвідувачі Меморіалу можуть відчути атмосферу того часу, дізнатися біографію, фронтову долю воїна. Адже за кожним із цих листів – людське життя, часто яскраве й насичене, нерідко обірване в розквіті літ…

Джерела та література:

1. *Даценко С.Ф. Фронтові листи 1941 року: музейний аспект / С.Ф. Даценко, Т.М. Погоріла // Непрочитані листи 1941-го…: дослідження, документи, свідчення. – К.: Аеростат, 2012.*
2. *Лист Якуніна В.П. // Фонди (експозиція) Меморіального комплексу Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (далі МКНМІВВВ). – КН-6303. – Л-411.*
3. *Лист Панкратова В.В. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-59158. – Д-12584.*
4. *Лист Безручка О.Ф. // Там само. – КН-220154. – Д-37186.*
5. *Муковський І.Т. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996.*
6. *Лист Кучера Г.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-222987. – Л-38360.*
7. *Там само // Там само. – КН-222991. – Л-38364.*
8. *Лист Черв'якова М.Ю. // Там само. – КН-216482. – Л-35887.*
9. *Там само // Там само. – КН-216483. – Л-35888.*
10. *Лист Ломако К.Й. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-88979. – Л-16369.*
11. *Лист Ковальова Г.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-32199. – Л-2650.*
12. *Лист Дудника Д.Г. // Там само. – КН-39228. – Л-3132.*
13. *Лист Голованьова С.П. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-90442. – Л-16593.*
14. *Лист Черв'якова М.Ю. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-216483. – Л-35888.*
15. *Наказ НКО №227. 27.06.1941 р. // Русский архив: Великая Отечественная : Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Т.13. – М.: ТЕРРА, 1997.*
16. *Лист Добишева І.О. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-220660. – Д-37418.*
17. *Лист Мазура Ф.М. // Там само. – КН-218525. – Д-36561.*
18. *Лист Чернікова Ф.С. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-216660. – Д-35987.*
19. *Лист Мішина М.П. // Там само. – КН-49502. – Д-10988.*
20. *Лист Кирпоноса М.П. // Там само. – КН-71004. – Д-14361.*
21. *Лист Бремер К.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16794/4. – Л-1135/4.*
22. *Муковський І.Т. Назв. праця.*

[2] Підрахунки автора на основі фондової колекції Меморіального комплексу.

23. *Трубайчук А.Ф. Друга світова війна / А.Ф. Трубайчук – К.: Асоціація істориків «Істина», 1995.*
24. *Похлёбкин В.В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994 / В.В. Похлёбкин – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1999.*
25. *Гриф секретности снят / Под общей ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993.*
26. *Похлёбкин В.В. Указ. труд.*
27. *Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1945 роках / В.Ю. Король – К.: Академія, 2002.*

© Андрей СОЛОНЕЦ

ЭПИСТОЛЯРИЙ УЧАСТНИКОВ КИЕВСКОЙ ОБОРОНЫ В 1941 г. (ЗА МАТЕРИАЛАМИ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)

Исследуется эпистолярий участников обороны Киева 1941 г. из фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

Ключевые слова: *оборона Киева 1941 р.; эпистолярные источники; переписка; коллекция Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».*

© Andrey SOLONETZ

EPISTOLYARIY OF PARTICIPANTS OF KIEVAN DEFENSIVE IN 1941 (AFTER MATERIALS OF FUND COLLECTION OF MEMORIAL COMPLEX «NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945»)

The correspondence of the participants of Kyiv defense in 1941 on the basis of collection of Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945» has been researched.

Key words*: defense of Kyiv, 1941; correspondence; collection of the Memorial complex «The National Museum of the history of the Great Patriotic war of 1941 – 1945».*

УДК:[930.253(044.2)+355.8:355.257.7] «1941/1944»

© Валентина СМІРНОВА

АРХІВ С.С. СМИРНОВА У ФОНДОЗБІРНІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»: РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Розглянуто колекцію листів-спогадів колишніх радянських військовополонених на окупованій території України з архіву письменника-дослідника С.С. Смирнова. Окреслено історію її формування, проаналізовано за характером матеріалів, акцентовано увагу на їх інформативному потенціалі. Зроблено висновок, що зазначена колекція є історичним джерелом з вивчення трагічних сторінок історії радянських бранців на окупованих землях України 1941 – 1944 рр.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», нацистська окупація України; С.С. Смирнов; радянські військовополонені.*

Трагедія радянських військових бранців у роки Другої світової війни була однією з найбільших гуманітарних катастроф, яку пережило людство в XX столітті. За деякими джерелами, кількість полонених гітлерівцями радянських бійців і командирів сягає 6,3 – 6,4 млн осіб, з яких близько 57 % не дожили до завершення війни [23, 340]. Лише на багатостраждальній українській землі в 1941 – 1944 рр. було створено понад 200 пересильних (дулагів) і стаціонарних (одлагів і шталагів) таборів для радянських військовополонених, у яких загинуло майже 2 млн осіб [16, 204–265; 22, 17].

Нацистське керівництво навіть не намагалося дотримуватися будь-яких юридичних норм щодо радянських військовополонених, бо Радянський Союз не приєднався до базової угоди – Женевської конвенції 1929 р. У низці наказів і розпоряджень Головного командування Вермахту, що були видані напередодні й на початку здійснення плану «Барбаросса», радянські військовополонені розглядалися суто як потенційні вороги націонал-соціалізму – «…противник, навчений не лише в солдатському, а й в політичному сенсі в дусі більшовизму» [1, 110]. Радянське

керівництво не здійснило ніяких кроків, спрямованих на порятунок своїх громадян-військовослужбовців, які потрапилили в неволю, натомість, з початком війни затаврувало всіх без винятку як злісних дезертирів «та зрадників Батьківщини» (накази Ставки ВГК – №270 від 16 серпня 1941 р.; № 227 від 28 липня 1942 р.) [22, 47–54]. Було суворо регламентовано й порядок перевірки всіх колишніх військовополонених, які повернулися з ув'язнення, а також оточенців. Згідно з Постановою ДКО СРСР № 1069 (27 грудня 1941 р.), відповідних наказів НКВС № 001735 (28 грудня 1941 р.), НКО № 521 (29 грудня 1941 р.) усі військовополонені, «заплямовані» неволею або перебуванням на окупованій території, повинні були проходити обов'язкову перевірку у спеціальних фільтраційних таборах НКВС [23, 355].

Зрозуміло, що таке історичне явище, як військовий полон, взагалі не передбачає сприятливих умов для складання документальних свідчень. А якщо взяти до уваги ще й той факт, що впродовж майже півстоліття після закінчення війни колишні військовополонені відчували себе якщо не «зрадниками», то принаймні «підозрілими». Тому небагато з цих громадян Країни Рад наважувалися щиро й відверто згадувати про пережите за ґратами німецьких катівень. Сотні тисяч колишніх бранців пішли з життя, так і не повідавши своїм нащадкам усієї гіркої правди про війну, полон та повоєнні поневіряння.

Побутує думка, що сучасне суспільство нарешті почало засвоювати уроки історії війни через розповіді її жертв. Утім, не можна забувати й про величезний суспільний резонанс щодо незаслужено постраждалих у минулій війні, який набув поширення після XX з'їзду партії, а також прийняття ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР Постанови «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їх родин» (29 червня 1945 р.) [22, 52]. Наочним прикладом цього є унікальне зібрання свідчень про війну з колишнього особистого архіву письменника, телерадіопубліциста С.С. Смирнова, що зберігається у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Коли в 1951 р. С.С. Смирнов розпочинав пошук свідчень щодо підтвердження легендарної епопеї захисту Брестської фортеці на початку Великої Вітчизняної війни, він мав надію знайти хоча б декількох з останніх героїв. А сталося дивовижне: упродовж понад десяти років наполегливої пошуково-дослідницької роботи Сергій Сергійович зумів відшукати майже чотириста колишніх оборонців! Недарма кажуть, що в процесі справжніх пошуків істини результати обов'язково перевершать сподівання. А ще пошуку сприяла «відлига» в політичному житті країни – дійсно доленосний фактор для багатьох творчих особистостей із чіткою громадянською позицією.

Уперше про результати своїх дослідницьких пошуків письменник поділився зі слухачами Всесоюзного радіо восени 1957 р. в авторській програмі « Рассказы про героизм». І відтоді пішли відгуки: сотні, десятки сотень, тисячі… І з новими важливими свідченнями про оборонців Бреста, і з відвертими сповідями про особисті складні й драматичні випробування в роки минулого лихоліття. Невдовзі «Рассказы…» С.С. Смирнова стали однією з найпопулярніших програм Всесоюзного радіо, а з початком 60-х рр. – Центрального телебачення. Кожної п'ятниці увечері письменник

звертався до багатомільйонної аудиторії Союзу в прямому ефірі. Після найбільш резонансних передач він одержував близько 10 тис. листів з усіх куточків країни!

Саме С.С. Смирнов завдяки своєму літературному талантові, громадянській позиції, вірі та колосальній енергії зумів першим серед багатьох у повоєнному радянському інформаційному просторі розповісти й про трагедію несправедливо засуджених суспільством радянських військовополонених, і про інвалідів війни, вдів, дітей-сиріт фронтовиків, кинутих державою напризволяще, і про позбавлених будь-яких урядових нагород справжніх героїв війни. Скільком незаслужено скривдженим радянською владою письменник зміг повернути віру у вищу справедливість, у можливість гідного життя справжніх Переможців. Опікуючись побутом колишніх учасників війни, шкільна й студентська молодь почала об'єднуватися в численні військово-політичні клуби, запрошувати їх на зустрічі зі спогадами про минуле, по можливості виїжджати разом із гостями на місця колишніх боїв. Це був дійсно масовий рух і справжня військово-патріотична робота до тих пір, поки за цю велику справу не «взялися» чиновники з ідеологічного апарату.

З роками в С.С. Смирнова накопичився величезний архів за результатами його роботи на радіо й телебаченні. Насамперед завдяки листам-відгукам або листам-запитам. А який архів без особистих робочих записів?!

Зважаючи на те, що життя Сергія Сергійовича тісно пов'язане з Україною (мешкав тут, фронтові шляхи, творча діяльність), у 1979 р. родина письменника передала до фондів музею історії Великої Вітчизняної війни в Києві його численні особисті фото, документи, речі воєнних і повоєнних років, а в 1983 р. – увесь колишній особистий архів С.С. Смирнова, який стосується його діяльності пошуковця-дослідника (крім матеріалів про захисників Брестської фортеці).

У результаті наукового опрацювання архіву С.С. Смирнова впродовж 1990 – 2000 рр. у фондозбірні Меморіалу сформувалася колекція з 330 одиниць (оригінали й копії, документальний і науково-допоміжний фонди), важливим складником якої є 236 одиниць унікальних документальних матеріалів про військовий полон, у т.ч. 49 одиниць – про бранців гітлерівських таборів на території України.

Хронологічні рамки колекції охоплюють період із січня 1958 р. до лютого 1966 р. На наш погляд, відповідно до персональної належності та характеру матеріалів умовну структуру колекції можна подати так:

- особисті документальні матеріали С.С. Смирнова, пов'язані з його пошуком та дослідженням доль колишніх військовополонених (6 одиниць);
- листи колишніх військовополонених, їхніх родичів (33 одиниці);
- листи від місцевих мешканців – колишніх активних рятівників військовополонених, свідків їхньої боротьби за волю (10 одиниць).

Важливим є той факт, що ці різноманітні свідчення були складені по свіжих слідах воєнного лихоліття. Авторами листів є очевидці війни, яким приблизно 35 – 45 років. Усі вони на той час зберегли добру пам'ять і згадували про минуле за власним покликом душі й серця. Хтось із них написав про своє минуле на одному-двох аркушах, деяким ледве вистачило зошита. Однак усі ці матеріали –

унікальні джерела, що дають змогу наблизитися до розуміння полону очима його безпосередніх учасників.

Записи бесід із луганчанином М.Р. Цемкалом і киянином М.Л. Рибчинським (потрапили до полону на території Харківщини), колишніми учасниками легендарної масової втечі радянських військовополонених з 20-го блоку «смертників» концтабору Маутхаузен (Австрія); запис бесіди з ростовчанином, заслуженим лікарем Російської Федерації І.Г. Алексєєвим, колишнім рятівником сотень поранених і хворих радянських військовополонених Богунського шталагу №358-Z (Житомирщина); стенограма бесіди з одеситом А.І. Пироговим, одним із небагатьох, кому вдалося вижити під час оборони Аджимушкайських копалень (м. Керч) і далі продовжити боротьбу в нацистських концтаборах – наочні свідчення роботи С.С. Смирнова над спеціальними радіо- й телепередачами, а також літературними творами про тих, кого він вважав справжніми героями, особистостями з великої літери [19; 18; 17; 66]. Про І.Г. Алексєєва дізнаємося зі стенограми телепередачі про героїчні вчинки радянських медиків у роки Великої Вітчизняної війни [67].

Листи колишніх бранців чи їхніх родичів до С.С. Смирнова – це, з одного боку, відомості про конкретні долі страдників, з другого, матеріал для дослідження в різних аспектах полону й табору як історичного явища.

Про військового юриста Л.Д. Силіна, організатора восени 1941 р. самодіяльного госпіталю для радянських військовополонених у с. Хрестителеве, потім у с. Вереміївка на Черкащині, поділилися спогадами колишні працівники цього госпіталю, а також бувші в'язні Кременчуцького шталагу (Полтавщина) – одесит М.О. Добровольський, черкащанин Г.О. Дорошенко, вінничанин М.І. Камінський та полтавчанка О.Т. Романченко [38; 39; 41; 50]. А.Л. Силіна суттєво доповнила ясраву біографію свого чоловіка [51].

Досить численна колекція листів від колишніх в'язнів Богунського шталагу-лазарету №358. Їхні автори – мешканець м. Новочеркаська Ростовської області О.А. Авдєєв, житель м. Пензи О.Є. Васильєв, ленінградець М.І. Голубєв, житомирянин В.О. Киталов, москвич І.Ф. Хомич, перм'як В.Н. Шипицин, житель Узбекистану О.П. Шляховецький, ростовчанин Б.М. Федюшин – із вдячністю згадували І.Г. Алексєєва, визнавали його роль у врятуванні їхнього життя та організації табірного підпілля [25; 33; 34; 42; 58; 63; 64].

Про втечі зі шталагу-лазарету № 357 м. Славути на Хмельниччині – у листах мешканця м. Краснодара В.І. Айдинова та ставропольчанина О.С. Чуйка; про факти втеч або спроб їх організації з Володимира-Волинського шталагу №365 (Волинь) – у листах мешканців м. Новочеркаська С.О. Ажинова й В.М. Українцева, а також тамбовчанина П.О. Журківського [27; 62; 26; 55; 40].

Багато цікавих фактів з історії функціонування самодіяльних госпіталів для радянських військовополонених в Україні у 1941 – 1944 рр. – у листах донеччанина М.Г. Чапні (м. Лохвиця, Полтавщина) та мешканця м. Таганрога Ростовської області І.І. Чернікова (с.Ляхи, Полтавщина) [60; 61] Зазначимо, що це зовсім невідомі сторінки війни й полону.

Є листи, відомості у яких вимагають спеціальних додаткових досліджень. Так, з листа сина москвича Д.Д. Варсегова не зовсім зрозуміло, у якому саме лазареті працював його батько [32]. Можна лише припустити, що це був Пикулицький лазарет (Львівщина).

Відзначимо, що й С.С. Смирнов на багатьох листах-відгуках залишив не лише помітки «Побл. за воспом.» («Подякувати за спогади»), «Плен» («Полон»), «В-ные» («Військовополонені»), а й – «Загадки». Серед останніх– листи мешканця м. Східні Московської області А.М. Гриєва (шталаг № 345 м. Сміли на Черкащині); мешканця м. Горлівки Донецької області В.В. Усиченка (тюрма м. Рівного); жителя м. Углєва Тульської області І.Г. Молоканова (табір с. Камиш-Бурун у Криму) та мешканця м. Іваново А.П. Тарасова (табір м. Сталіно, Донеччина) [36; 56; 46; 54]. Авторам листів, дійсно, бракує переконливих, аргументованих відомостей про полон із власного гіркого досвіду.

Неможливо встановити, чи звертався письменник до своїх радіослухачів і телеглядачів, колишніх бранців із проханням надсилати, по можливості, якісь особисті документальні матеріали. Можемо лише припустити, що в цих випадках, коли до листів-спогадів подавалися подібні додатки, автори робили це за власним бажанням, намагаючись найповніше донести свою правду й поділитися чи не єдиними документальними реліквіями з сімейного архіву про своїх незабутніх, дорогих братів, синів, чоловіків.

Так, І.Г. Молоканов додав до листа малюнок-схему бою в'язнів Камиш-Бурунського табору з гітлерівцями під час їхнього етапування до Сімферополя; Б.М. Федюшин – фрагмент газети «Вечерний Ростов» із нарисом про його участь в русі Опору на території Чехословаччини; донеччанин І.О. Цевмат надіслав список колишніх військовополонених-втікачів табору під м. Новий Донбас на Донеччині, складений ним особисто в 1944 р. для спецвідділу військової частини [46; 57; 59].

Цікаві листи надійшли від родичів колишніх бранців, як-от: Н. Балашової, мешканки м. Рибінська Ярославської області, з переписаними передсмертними листами брата, Г. Капустіна, який загинув улітку 1945 р. в одному з радянських госпіталів у Німеччині, колишнього в'язня пересильних таборів на території Полтавщини, Київщини, Дарницького шталагу-лазарету м. Києва, Богунського шталагу-лазарету № 358 м. Житомира; батьків П.І. Абраменкова з Брянщини (табір під м. Чистякове на Донеччині), які переписали текст листа жінки з повідомленням про можливий факт перебування їхнього сина в таборі й активну участь в організації масової втечі; І.Ф. Варсегова, сина Ф.Ф. Варсегова, який наводить текст відгуку Я.П. Підтикана, колишнього командира партизанського загону ім. В.Н. Боженка, про допомогу його батька при врятуванні групи в'язнів табору під м. Перемишлем [29; 24; 31].

Частина джерел колекції настільки змістовна, що дозволила скласти докладне уявлення про життєвий шлях бранців. Це дало змогу відтворити біографії І.Г. Алексєєва, В.І. Айдинова, В.А. Киталова, А.І. Пирогова, Б.М. Федюшина, І.І. Чернікова та О.С. Чуйка [3; 2; 5; 6; 11; 14; 15]. У повній мірі це стосується й «двадцятиблочників» Маутгаузена – І.В. Битюкова, М.Л. Рибчинського, В.М. Українцева та М.Р. Цемкала – про

них письменник оповідає документально [4; 9; 10; 13]. Глибше дізнатися про бойовий шлях киянина В.Є. Стьопіна, майора у відставці, колишнього бранця тюрми й табору в м. Чернігові в 1943 – 1945 рр., дозволяє його особова справа, яка нині зберігається в архіві Печерського райвійськкомату м. Києва [8]. Загалом у колекції переважають листи-подяки від колишніх бранців таборів-лазаретів – відомих (шталаг № 358-Z м. Житомира, шталаги № 301, 357-Z м. Славути); маловідомих (шталаг № 384-Z у Дарниці на околиці м. Києва та Пикулицький лазарет на Львівщині) і напівсамодіяльних госпіталів на Полтавщині та Черкащині.

У листах, як правило, опис страхіть і принижень полону, які бранці зазнали з боку нацистів. Відзначимо спогади мешканця м. Попасне Луганської області І.В. Битюкова (тюрма м. Сімферополя в Криму, шталаг № 338 м. Кривого Рогу на Дніпропетровщині, пересильні табори на Миколаївщині) та жителя м. Лубни Полтавської області М.В. Васєнькіна (пересильні табори с. Баришівки, с. Гоголеве на Київщині).

Третя група джерел – свідчення про численні вияви людяності й милосердя мешканців окупованої України. Вони рятували бранців, ризикуючи власним життям. Це листи працівників медичних закладів – кримчанки А.М. Горохівської (лікарня м. Євпаторії, Крим), дніпропетровця К.Г. Данова (Перша інфекційна лікарня), мешканки м. Дніпропетровська Д.Т. Панкової (пологовий будинок № 1), харків'янки Л.Д. Соколової (Перша Радянська лікарня, поліклініка № 1); В.А. Кухаренко і Т.М. Кухаренко, матері й доньки, які у 1941 – 1944 рр. мешкали в м. Умані на Черкащині й брали участь у врятуванні в'язнів місцевого шталагу № 349; жителя Козелецького району Полтавської області Д.С. Пинчука, з початком гітлерівської окупації – уповноваженого Василівської сільради з визволення односельців із місцевих таборів; невідомої мешканки м. Харкова, свідка масової втечі бранців Холодногорської тюрми; розповідь харків'янина П.П. Леляка про допомогу військовополоненим, надану медперсоналом лікарні № 9 на Холодній горі [35; 37; 48; 52; 44; 49; 45].

Зазначимо, що переважна більшість бранців, чиї свідчення або листи представлені в колекції, потрапили в полон у результаті катастрофічних поразок радянських військ на південно-західному та південному напрямах у 1941 – 1942 рр.

Червоноармієць Ф.В. Васєнькін воював у складі 1043-го стрілецького полку. Прикриваючи відхід частин 37-ї армії від столиці України в напрямі м. Борисполя, опинився у Баришівському «котлі» разом із групою однополчан. Упродовж двох тижнів робив марні спроби вирватися з оточення. «Ми до 5 жовтня 1941 р. бродили по болоту в пошуках виходу. 5 жовтня німці нас виявили в кущах болота. Нам відстступати було нікуди, і німці забрали нас у полон (я прізвищ усіх не знаю, знаю, що був лейтенант Іванов). Вигляд у нас був після двотижневих блукань по болоту жахливий. Багато хто з нас застудився і ледве тримався на ногах. Ми були виснажені голодом. Ночами ми йшли болотами, а вдень шукали сухішого місця і вкладавалися відпочивати. Але що то був за відпочинок, коли ми по шию бродили по болоту й були всі мокрі до нитки!? А вранці трава від морозу ставала білою. Ми роздягалися, викручували воду з одягу й починали одягатися, але як важко одягти мокрий одяг на тіло, я вам передати не можу… Коли німці привели нас, 12 чоловік, у табір

військовополонених, то перекладач запитав: «Чому так довго ховалися? Що, чекали, коли прийде на виручку двічі орденоносна Харківська дивізія? Даремно чекали. Вас варто розстріляти, але ми цього не зробимо». Далі нас оточили, почали роздягати й бити палицями, поки ми не змішалися із загальною масою полонених. Коли нас почали переганяти в інший табір у с. Гоголеве Київської області, то всіх поранених, котрі не могли самі пересуватися (вони лежали в сараях), гестапівці, як одного, перестріляли. Ми стояли, вишикувавшись у дворі табору, в оточенні автоматників. Було чути крики і стогін із сарая, а фашистські звірі холоднокровно знищували наших солдатів і командирів. І ось один полонений став падати. Німецький автоматник підвів його до польової кухні, яка їхала поруч, і показав, щоб той сів на кухню. Проте ця людина уже не мала сил… вона упала. Автоматник цього замученого чоловіка почав бити головою об кухню. Бив, допоки той не втратив свідомість, а потім зняв автомат і розстріляв…» [32].

Червоноармієць О.С. Чуйко був мобілізований до Червоної армії у вересні 1941 р. Писар полкової батареї 181-го кавалерійського полку 62-ї кавалерійської дивізії 9-ї армії Південного фронту. У листопаді – грудні 1941 р. брав участь в обороні Ростова й Таганрога. Наприкінці року полк воював на харківському напрямі, де фактично втратив свою боєздатність. На початку травня 1942 р. О.С. Чуйко був зарахований старшим писарем господарської служби нового складу 192-го кавалерійського полку 70-ї кавалерійської дивізії 9-ї армії. У полон потрапив у ході невдалої Барвінківсько-Лозівської наступальної операції. «Усі наші війська намагалися дістатися до Дінця, перебратися через нього, але Донець був відрізаний. Розбиті, змучені рештки військ усю ніч бродили (проти 26 травня) у пошуках порятунку, але вони всі були бездоглядні, ніхто ними не керував… На світанку німці почали літати на літаках мало не при самій землі і всіх, хто перебував на відкритій місцевості, бомбили і розстрілювали з кулеметів… Ми сиділи в окопі. До нас прибігли, задихавшись, старшина й старший сержант… Старшина приставив до своєї скроні пістолет і застрелився. Я також підняв цей пістолет, приставив його до своєї скроні, проте в ньому вже не було патронів. Тоді ми з цим товаришем, з яким рили сокирою окоп, розібрали пістолет і закопали в землю... Подійшов автоматник, наставив на нас автомат і по-російськи сказав: «Рус, виходь!». Коли ми вийшли з окопу, то зверху вже стояли полонені близько 50 чоловік, котрих погнали на гору кілометрів зо три від цього яру, де стояли полонені близько 1 500. Один із німецьких командирів сказав: «Усі командири, вийдіть уперед на пять кроків». Із гурту вийшли близько 20 чоловік, в т.ч. старший комсклад, полковники й підполковники. Цих командирів вишикували в голову колони по п’ять осіб і погнали в с. Барвінкове, з Барвінкового повели на Лозову. Дорогою просування я спробував пірнути у лісові кущі… мене помітив конвоїр (задній)… Від перших двох палок я відчув сильний біль, а решту я вже не відчував, бо знепритомнів. Після побиття німець звернувся до наших солдатів: «На перший випадок я обмежився п’ятьма палицями, але якщо хтось знову наважиться втекти, будемо розстрілювати на місці, а також тих, хто буде відставати від колони…». Колона була довга, приблизно 5 км… Насилу дійшов до

Лозової… Голодні й без води солдати помирали в жахливих муках, прощалися один з одним ті, які служили разом, які знали один одного… разгрібали нігтями землю й лягали грудьми до землі. Хотілося холодного, жадали пити… Коли почалася масова смертність, німці стали водити полонених до ставка на водопій. Вода, зазвичай, була стояча, брудна, зелена. Виходячи зі ставу, полонені набирали з собою воду в речові мішки, в чоботи, шапки, штани, хто у що міг, а в таборі цю воду обмінювали на борошно, концентрати, сухарі, що в кого було…» [62].

У процесі дослідження можна зіставляти спогади тих, кого складна воєнна доля звела разом у полоні. Так, наприклад, впадає в око той факт, що коли С.С. Смирнов у 1963 р. вперше зустрівся в Москві з колишніми героями-«двадцятиблочниками» М.Р. Цемкалом і М.Л. Рибчинським, вони згадували про початок свого перебування в гітлерівському полоні дещо по-різному: перший – досить докладно, другий – стисло, обминаючи конкретні деталі.

М.Р. Цемкало у 1942 р. – молодший лейтенант, заступник командира мінометної роти з політчастини 88-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 57-ї армії Південного фронту – згадував: «Стали відходити до села Городище Біловодського району Луганської області. Там, у лісі, зі штабу дивізії зібрав нас підполковник Рижов. Він сказал, що треба відійти до станиці Кошари Ростовської області й зайняти оборону. Відійшли. Там зі всієї дивізії залишилося близько сорока чоловік. Рижов сказав, що будемо прориватися невеличкими групами. Нас остаточно оточили танки, й спроба не вдалася. Попав у полон. Це числа 5 – 6 червня. Пробралися лісом, заснули, голодні. Захватили нас чоловік 29 – 30. Поранених тут же перестріляли. Відібрали документи, годинники, чоботи… Вишикували, погнали в село Капітанове, що в 60 км від Луганська. Частину постріляли в дорозі. На ніч загнали в балку. Піщаний кар'єр, навколо кулемети. У Капітановому нас 8 тисяч. Все «забито», навіть церква. Увечері зігнали на площу, а проходило стадо. Німці відділили двох племенних бугаїв і пустили поміж нас. Бугаї кидалися на людей, убивали, а німці дивилися і реготали. На ніч загнали всіх у церкву, як оселедці в діжці, а вранці близько сорока осіб виявилися задушеними. Вранці вигнали на площу. Приїхав комендант і почав відбирати євреїв і політпрацівників. Один старий, їздовий, з нашої дивізії, говорить: «Виходьте, ну, чого ви стоїте!». А я з лейтенантом, Володею Лапиковим, командиром взводу. Старого хлопці затягнули назад і задушили у натовпі, аби не доніс. Відібрали євреїв і тут же під стіною церкви розстріляли…» [19].

М.Л. Рибчинський у 1942 р. – технік-інтендант I рангу, начальник загального відділення штабу артилерії 6-ї армії Південного фронту. Він лише констатував: «Це було 25 травня 1942 року. Ізюмсько-Барвінківський напрям. Це був найстрашніший напрям. У оточення потрапили 370 тис. осіб. І почали вони нас ганяти по таборах. Це були пересильні табори. У першу чергу шукали комісарів і євреїв. Їх відразу ж розстрілювали» [18]. Важко уявити, через які випробування довелося пройти єврею за національністю М.Л. Рибчинському, щоб вижити в полоні. Його намагання уникнути болючих питань про те, яким чином зміг вижити в пересильних і стаціонарних гітлерівських таборах під час постійних перевірок на «належність» цілком зрозумілі:

«Відкупився… Сподобався мій офіцерський ремінь… Товариші допомогли… А ніхто й не здогадувався».

Стримано, але відверто, з виваженими оцінками фактів і ситуацій, відповів на запитання С.С. Смирнова А.І. Пирогов, один із колишніх організаторів та керівників оборони Аджимушкая (м. Керч), майор інтендантської служби у відставці (1964 р.). У 1941 – 1942 рр. він обіймав досить вагомі посади у складі 51-ї армії Південного, Північного та Північно-Кавказького фронтів, у т.ч. начальника продовольчого відділу штабу цієї армії. Його полон був спочатку румунський:

– *Пирогов*. Кінець серпня 42-го…Їсти нічого…

– *Смирнов*. Скільки Вас залишилося до того часу?

– *Пирогов*. Близько ста п'ятдесяти. Німці останнім часом не здійснювали вибухів, вони знали нашу ситуацію і чекали природного кінця. Проте в нас був, якщо можна так висловитися, секретний хід… Першим виліз Бєлов (звичайно, виходили вночі). За ним поліз і я, але ніяк не міг дістатися догори і Бєлов, нахилившись над лазом, допоміг мені вибратися. Поруч із лазом знаходилася стіна, біля неї – свинарник, а будинок – навпроти, до нього метрів вісімдесят. І раптом звідти залп, полетіли гранати…Я очнувся в цьому будиночку на ґанку. Піді мною – мокро. Дивлюся – румуни, поруч кулемети.

– *Смирнов*. З якого числа Ви потрапили в полон?

– *Пигогов*. У ніч на 4 вересня.

– *Смирнов*. Ви один потрапили в полон?

– *Пирогов*. Один. Лежу на ґанку, а вони розмовляють. Приходить зміна (на світанку) і тягнуть мене кудись. Приволокли в штаб до коменданта. Якийсь румунский майор. І треба Вам сказати, що це були, у порівнянні з німцями, хороші люди. Відразу викликали лікаря. Обмили, перев'язали рани, дали їсти. Причому навколо стояли й сиділи офіцери. Дивлячись, як я їм, говорили: «Не поспішайте, а то буде погано. Ми дамо потім ще». Поклали в госпіталь, щоправда, солдатський (мабуть, в Аджимушкаї в них не було офіцерського госпіталю). Я там пролежав близько півтора місяця…

Пригадав А.І. Пирогов і досить цікаву розмову з румунським генералом (через перекладача):

– Може Ви чогось потребуєте?

– Ні, не потребую.

– Курите?

– Курю.

Генерал витягує портсигар, простягає. Я піднявся на знак вдячності, а він дістав декілька цигарок і поклав мені на шинелю.

– Вас заберуть німці.

– Я б Вас просив допогти мені.

– Не знаю, не знаю. Ця річ занадто важка. Проте я спробую хоч щось для Вас зробити.

Пройшов тиждень. Більше того генерала я не бачив… [66].

Цікавим є тот факт, що коли А.І. Пирогова потім перевели до керченської тюрми, його охоронцем був колишній майстер заводу ім. П.Л. Войкова, до революції власник заїжджого двору під Москвою. Допитували також не німці: один – колишній інженер заводу ім. П.Л. Войкова, інший – із колишніх радянських військовослужбовців. Невідомо, як склалися їхні долі.

Полонені думали про втечу й виживання одразу після того, як потрапили до полону.

А.І. Пирогов, наприклад, описує епізод удалої втечі одного з полонених під час етапування залізницею до Володимира-Волинського табору.

Повертаючись до спогадів останнього, звернемо увагу на дуже важливі, на наш погляд, рядки листа:

– *Пирогов*. Спочатку я сидів у камері, у якій було близько п'ятнадцяти осіб. Вигляд у багатьх із нас був дуже пригнічений. Став з'ясовувати причини. Одна з причин полягала в наступному. Наші полонені зобов'язані були віддавати честь навіть німецькому столу. Якось я дістав бритву, осколок дзеркала й у дворі біля крана став голитися. У мене зі здоров'ям було погано, авітаміноз ще не закінчився, шлунок не працював. Незважаючи на це, вигляд все ж має бути достойний, бо я людина. Дивлюсь, іде солдат. Я голюся. Він підійшов і став кричати, чому я не встав перед ним по стійці «струнко». Я говорю: «Ви солдат, а я офіцер». – «Та, я тебе…»…

– *Смирнов*. Ви по-німецьки говорили?

– *Пирогов*. Ні, не говорив, проте він доволі непогано по-російськи. Проте ця сцена мене навіть обрадувала. Мені тоді було байдуже, що він зі мною зробить, але я побачив, як підтягнулися мої товариші… [66].

Боротьба за життя і волю була б неможливою без допомоги товаришів-однотабірників і, безперечно, лідера-оборонця. Про це найпереконливіше знаходимо у спогадах в'язнів Богунського шталагу-лазарету Володимира-Волинського офлагу XI-а; шталагу № 365, «Грослазарету – 351; «Грослазарету – 357» м.Славути.

Про подвиги лікаря І.Г. Алексєєва, який урятував сотні життів радянських полонених, С.С. Смирнов уперше почув від свого товариша по перу, пензенського письменника О.С. Васильєва. Його з Іваном Гавриловичем пов'язав шлях безкінечних випробувань по таборах: Бориспільському на Київщині, Дарницькому у м. Києві, Богунському в м. Житомирі та у м. Форелькруг Федеральної землі Рейн-Вестфалія у Німеччині [33]. Багато про І.Г. Алексєєва згадували й колишні учасники втечі через підкоп, яка сталася у Богунському таборі навесні 1943 р. Письменник мав і особисті зустрічі з Іваном Гавриловичем, коли той навесні 1963 р. приїжджав до Москви у службове відрядження.

І.Г. Алексєєв – випускник Ростовського медичного інституту. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр. (вільнонайманий). У Червоній армії – з серпня 1940 р. Учасник оборони Києва – військлікар 3 рангу, начальник 262-го медсанбату 37-ї армії (Південно-Західний фронт). Поранений, контужений разом із групою оточенців потрапив у полон 27 вересня 1941 р. в районі с. Гусинці (Київщина). Лікар лазарету Бориспільського пересильного табору. З кінця листопада 1941 р. –

головний лікар Дарницького шталагу-лазарету № 384; з початку січня 1942 р. – лікар 3-го блоку Богунського шталагу-лазарету; з кінця 1942 р. – початку 1943 р. – головний лікар цього лазарету. За підозрою в організації втечі через підкоп 19 квітня 1943 р. ув'язнений у карцері шталагу № 358 м. Житомира, з травня цього року етапований до Німеччини [3].

Сергій Сергійович, слухаючи спогади Івана Гавриловича, заповнив його свідченнями декілька учнівських зошитів: «У Борисполі на аеродромі вишикували. «Євреї, комісари, виходьте!». Ніхто не вийшов. Я ще по дорозі звернув увагу на людину з інтелігентною зовнішністю у солдатській гімтастерці. Він мені зізнався, що комісар і що його дехто знає, може видати. Ми його поставили так, щоб він міг утекти. І він утік у Борисполі. Потім прийшов Триппельгорн: «Хто лікарі, виходьте!». Повів у лазарет. Там виявилося наших багато, і сестри наші. Думали, що я убитий. Кинулися до мене… Поліцай палкою мене… Я розвернувся й дав. Він упав. Мене схопили поліцаї й хотіли розстріляти, але Триппельгорн і Шолб відстояли меня перед комендантом… Спочатку німці не годували… Виділив команду, яка збирала продукти з наших розбитих обозів, а потім по селах… Підняв питання, що ампутації робити тільки кращим лікарям... У Дарниці давали 1 раз на день буряки відварні, два рази ки'пяток і хліба грамів з 200 на день із гречаним лушпинням… почалася смертність від голоду й хвороб… По дорозі в Житомир з одного вагона втекли кілька чоловік. Розібрали дошки з підлоги. Німці вишикували увесь ешелон і розстріляли кожного п'ятого… У січні я захворів на сипний тиф. Триппельгорна вже не було… «Хто у вас будуть лікарі ?» Знайшли мене… Уже на початку 1942 р. ми організували щось на зразок підпільної групи… Пам'ятаю, на початку 1943 р. приїхали з РВА. Ми вирішили збрехати. Зібрали, проагітували: «Підходь, записуйся!». Я сказав: «У меня питання: «У вас все?» – «Все!» – «Розійдись!» І розійшлись. Я боявся, що мені погано буде… Баланду давали вранці, а відомості подавали німцям у обідню пору на завтра. А за вечір, ніч і ранок помирали, і ми залишали пайки… Ми боролися за порятунок життя… достойних людей… Охороняли табір німці, а всередині поліцаї. Одного разу бачу, як поліцай біля титана б'є по щоках лікаря Соловйова. Я ударив поліцая, коли він на мене накинувся. Я не дуже боявся, бо там був німецький єфрейтор Віллі, студент 5-го курсу… ходив до мене на консультації з медицинських питань. Коли поліцаї одного разу почали грабувати щойно привезених хворих, Віллі мені допомагав… Німців заражали висипнотифозними вошами. Осетин у бані працював, збирав у сірникові коробочки… Підкоп у Житомирі… Говорили, що треба такого на цей етап не посилати, а такого підгодувати…» [17].

Завдяки І.Г. Алексєєву лише навесні та влітку 1942 р. з Богунського лазарету щодня виходили на волю десятки «інвалідів – місцевих мешканців».

Коли навесні 1942 р. у лазареті було влаштовано перевірку хворих і медперсоналу щодо виявлення осіб єврейської національності, І.Г. Алексєєв допоміг багатьом, зокрема О.П. Шляховецькому, фельдшеру 3-го блоку. Він, як й інші потенційні жертви, за кілька тижнів до призначеного дня перевірки розпочав вивчати татарську мову (хтось вивчав узбецьку – усе залежало від «учителя»).

О.П. Шляховецький писав про це так: «Важко було засвоювати мову, що не була відома раніше, коли думки були спрямовані лиш на те, де б дістати поїсти… До дня перевірки я трохи засвоїв мову й Лятифов не мав підстав бути незадоволеним своїм учнем…» [64].

І.Г. Алексєєв використовував свої чудові артистичні здібності та неабиякий хист до дипломатії особливо тоді, коли треба було налагодити добрі ділові стосунки з комендатурою табору.

Далі О.П. Шляховецький пригадує: «Якийсь час до нашого госпіталю німці відрядили свого представника, аби той наглядав за хворими та медперсоналом. Проте німець виявився чесною людиною. Коли німцям стало важко з людьми, Франца відправили на фронт. Прощаючись з Іваном Гавриловичем, він сказав: «Дивився я на всі ваші справи одним оком, а коли треба було, то закривав обидва…» [64].

Зрозуміло, що І.Г. Алексєєв не міг сам брати участі у спорудженні підкопу, але він завжди був проінформований щодо роботи його безпосередніх учасників.

Зі спогадів О.А. Авдєєва, колишнього відповідального працівника органів держбезпеки, члена штабу зі спорудження підкопу: «Спорудження підкопу продовжувалося рівно 3 місяці: з 28/XII 1942 р. до 28/III 1943 р. Довжина підкопу – 71 метр. Робота виконувалая тільки вночі. Як правило, починалась о 10 – 11 годині вечора й закінчувалась о 3 – 4 ранку. Усі учасники підкопу, крім працюючих на кухні, були виснажені, сили їх були надломлені пораненнями, хворобами, голодом і знущаннями... Усе це враховувалося нами, і тому кожен учасник виходив на работу через день (правильніше, через ніч)… Люди розподілялися приблизно так: 2 особи були в охороні, 4 осіб позмінно копали землю і навантажували мішки у забою, а решта тягали мішки із землею й виконували інші роботи (обертали вентилятор, кріпили стелю підкопу і т. ін.).

Землю доводилося тягати приблизно на віддаль 180 метрів. Лопат ми багато не потребували, їх було лише чотири… Був ще один невеликий лом. Так було спочатку, а згодом ми потребували вже багато чого…» [25].

До виходу з підкопу готувалися близько 90 в'язнів. Проте в результаті зрадництва в ніч на 6 квітня 1943 р. до плити вхідного люка пробралося 17 осіб, а змогли вийти на волю лише четверо з них. Більше п'ятнадцяти учасників підкопу, а з ними й І.Г. Алексєєв, були заарештовані, після допитів кілька осіб відправлені до Німеччини, решта – до «Грослазарету» в м. Славуті (як результат, місцеві підпільники у червні 1943 р. прийняли рішення про організацію підкопу).

Важко встановити черговість подібних підкопів у Володимиро-Волинському таборі й скільки їх було насправді. Тим більше, що в дійсності ні С.А. Ажинов, ні П.О. Журківський, колишні військлікарі, не були учасниками тих подій, вони лише переповіли письменнику те, що чули, коли працювали в цьому таборі фельдшерами.

Зокрема зі спогадів П.О. Журківського стало відомо, що: «Наприкінці 1942 року чи навесні (березень) 1943 року п'ять чи сім осіб, переважно старших офіцерів, організували підкоп зсередини лазні й вийшли на волю, ніхто з них не був упійманий… Про цей підкоп ніхто не знав, окрім його учасників і тих, хто повинен був

піти в другу чергу… Через цей підкоп вийшов і майор Пех (Іван Іванович, здається), котрий працював у лазареті у якості перекладача. Він належав до німців… Цікаво, що фельдфебель, німець, коли німці збилися з ніг, аби розкрити шляхи втечі, напівголосно повторював: «Прима, прима, руський Іван», розумно, хитро спрацьовано… Підкоп із кухні. Цей підкоп проводився з другої, окремої, кухні з протилежного боку лазні, проте був якимось зрадником виданий. Підкоп із лазарету. Поряд з основним лазаретом, ближче до загорожі з дроту, був пристосований другий лазарет, а в ньому був підвал, а з цього підвалу також був зроблений підкоп… і німці провалилися під підкопом…» [40].

С.А. Ажинов організатором підкопу навесні 1943 р. називає полковника Григор'єва, а серед його помічників майора Костянтина Юлійовича Пеха й Рибальченка: «Пех працював у канцелярії табору і нібито зробив усі необхідні виписки з книг обліку військовополонених з метою передати їх Батьківщині» (як не згадати відомий факт складання книг померлих учасниками табірного підпілля «Грослазарету») [26; 20, 163].

Пошуковець із м. Володимира-Волинського А.В. Кондратюк у своїй документальній повісті, присвяченій боротьбі підпільників офлагу XI-а, шталагу № 365, згадує про полковника М.М. Григор'єва, організатора підкопу з лазні (300-метровий хід!), з якого наприкінці січня 1943 р. втекло спочатку на хутір Семидерев'я, а далі у Свинаринські ліси Волині шістнадцять чоловік [21].

Ті, що зникали з таборів, найчастіше поповнювали лави місцевих партизанських загонів.

Наприклад, утікачі з «Грослазарету № 357» О.С. Чуйко та В.І. Айдинов воювали в Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф.М. Михайлова. Перший утік із дрот-команди 14 вересня 1943 р. (у складі групи з шести осіб), другий брав участь в організації масової втечі в'язнів 7 січня 1943 р.

Про дивовижні відчуття людини, яка нарешті опинилася на волі, читаємо в емоційних спогадах В.І. Айдинова:

«Вибігаємо назад у бік корпусу, назустріч нам біжить тов. Сєроухов, тримаючи в руках ножиці: «Негайно ріжте дріт, будемо виходити з боєм». Ця команда відразу стала виконуватися: то я, то Володя-моряк, то Сурен, поперемінно різали дріт, роблячи прохід у 2 м заввишки й метр завширки… ми встигли перерізати перший ряд огорожі. У цей час т. Сєроухов заскочив у блок на нари…: « Товариші, наша армія близько! Хто має мужність, бажання жити, за мною!». У цей час деякі малодушні стали кричати: «Що ви робите! Через вас ми пропадемо!». Я швидко піднявся на другий поверх першого блоку й також заскочив на нари… Що я говорив у цей момент, не пам'ятаю. Найстрашніше цієї миті було бачити, як поранені, піднявши голови, кричами: «Товариші, не кидайте нас!». Багато хто навкарачки повз до виходу. Вихором вилетів я з приміщения і, крикнувши: «Товариші, за мною!» – проскочив у лаз… Проминувши дріт і оглянувшись назад, ми побачили, що за нами бігли не більше 12 – 14 чоловік, решта, як зачаровані, стояли у проймі, не ризикуючи рухатися… У цей час блискавкою промайнула думка: «Ваня Степанчук!». Я звнову вихором проношусь повз Сєроухова.

Він кричить мені: «Куди ти?!». Залітаю знову через натовп, що вже розступився, у нижній блок… Ваня намагається, але не може встати. Побачивши мене, він зміг лише промовити: «Дядя…». Я хватаю його й тягну до виходу, до пройми, і кричу йому на ходу: «Іди сам, інакше пропадеш!»… Ваня самостійно біжить, а за ним уже ціла юрба… Уся ця конкретна історія втечі, яку я описав, зайняла загалом 30 – 35 хвилин… Коли на периметрі роздалися постріли з гвинтівки чатового й його дикий крик, усі, що були на охороні периметра, кинулися бігти, прийнявши натовп біля пройми за партизанів. У свою чергу, охорона, яка знаходилася в одному з блоків, прийнявши зміну охорони за партизанів, кинула все і втекла. Загалом цю паніку влаштували калмики, з яких на 50 % складалася охорона… Через півтора місяці потому, коли Славута уже десять днів була зайнята загонами нашого партизанського з'єднання, хтось сказав: «Наші частини ввійшли у Славуту». Мене ніби струмом підкинуло. «Швидко запрягти сани!» – скомандував я. Через 20 – 30 хвилин на своїх рудих рисаках, яких я відбив у ізяславського старости, вискочив із лісу… Перед моїм поглядом відкрилася рідненька «полуторка», яку підштовхували в снігу й багнюці наші рідні хлопці в кожухах з дивними для мене погонами. Усі кинулися до солдатів. Я аж тепер, коли мені вже виповнилося 58 років, не соромлюся признатися: довго стояв удалині, не в силах побороти хвилювання. Перший раз у житті я плакав сльозами гордості й радості. Це була не слабкість. Це була та межа, переступити яку в цю війну довелося багатьом людям нашої Батьківщини» [27].

Патріотичний рух населення щодо врятування життя радянських військовополонених існував упродовж усіх років нацистської окупації України, особливо на її початку.

Те, про що пригадує О.С. Чуйко, могло відбуватися в будь-якому тогочасному українському селі: «Згодом почали відправляти на етап. Вийшли з Лозової через Юр'ївку на Павлоград, через село. Коли проходили селом, то громадяни до нашого приходу поставили на вулиці воду для пиття в діжечках, відрах, ваннах та коритах. Але коли хтось вибігав із колони напитися, то німці по-звірячому розправлялися…» [62].

За деякими даними, до листопада-грудня 1941 р. з німецького полону було звільнено понад 270 тис. радянських військовополонених-українців [23, 351].

Беручи до уваги той факт, що під виглядом «місцевих українців» досить часто звільняли й представників інших національностей, можна уявити справжній масштаб тогочасного вияву людяності та милосердя.

Це не може не вражати й нині. Д.С. Пинчук, колишній уповноважений із хутора Пинчуки Козелецького району на Полтавщині, восени 1941 р зумів урятувати життя 232 в'язням Кременчуцького табору! Свої спогади («малограмотную рукопись») він надіслав С.С. Смирнову з надією, що хоча б хтось із тих 232 відгукнеться, якщо залишився живим: «Мені цікаво, дорогі товариші, про вас знати, чи варто було мені так турбуватися, хвилюватися, переживати про загрожуючу смерть мені, дружині та дітям заради вашої волі та спасіння… Я вважав за велику честь врятувати Ваші 232 душі… навіть ціною втрати своєї власної» [49].

Через похилий вік і стан здоров'я Дмитро Семенович був знятий з військового обліку на початку 1941 р. Хвороба завадила вчасно евакуювати власну родину. Коли у вересні 1941 р. був обраний односельцями уповноваженим, то склав списки на 260 осіб, кого мав узяти на поруки. На зборах усіх старост й уповноважених, що проводив головний комендант м. Кременчука, дістав суворе попередження, щоб не було жодного «русского», але коли в супроводі патрульного й перекладача пішов табором, зустрів лише двох із сусіднього села. Побачивши жахіття, вирішив: «Поки є момент і можливість, треба врятувати людей, скільки можна чужих, коли своїх немає. По цьому життю людині й одна секунда дорога» [49]. Відібрав 136 осіб. Повернувшись на квартиру, де зупинився, почав з восьми буханців хліба та чотирьох шматків сала усім своїм «односельцям» ділити нехитрих гостинців. Коли наступного ранку роздавав ці «пайки» полоненим, водночас ретельно перевіряв, як вони засвоїли легенди про своє «рідне» українське село з Василівської сільради Козелецького району. Турбувався, що двоє з визволених були зовсім слабкі й наступні два тижні їх доглядали у родині Д.С. Пинчука, поки вони не пішли далі.

Як виявилося, більш ніхто з обраних у районі уповноважених та старост сусідніх сільрад не скористався можливістю врятувати військовополонених, хоч прохань від матерів, дружин і сестер надходило дуже багато. І знову Д.С. Пинчук їде до Кременчука. Цього разу йому вдалося визволити ще 92 особи.

Утім, окрім великої вдячності, дістав Д.С. Пинчук від «підлеглих» бранців і досить прикрощів, бо сімнадцять визволених пішли до управи за роз'ясненням щодо тих довідок, які вони отримали, хоча було зрозуміло, що документи є підробкою. На щастя, врятувався від суворого покарання, а тут нові випробування: «Щойно прийшов у квартиру, ввійшли четверо дівчат з нашого села… з проханням, аби я їм привіз наречених, військовополонених, з того табору, що раніше був у нашому селі, а нині знаходився за 12 км в с. Омельник Кременчуцького району…». Що робити? Врятував і «наречених», тільки життя ні в кого з них не склалося, а один із визволених одразу ж відверто сказав, що насправді в нього є дружина й дитина, на що жінка зреагувала: «Хай йому Бог допомагає, його родині!» [49].

Без допомоги місцевих мешканців функціонування тих госпіталів, які були створені з ініціативи полонених медиків для радянських військовополонених, було б неможливим.

Із листа В.А. Кухаренко: «У середині серпня 1941 р. в Умань пригнали військовополонених… із тих армій, які під Високим попали в оточення. Їх помістили в ями цегляного заводу. Заввишки та яма була 5 – 6 м, у кутках стояли кулемети. У цій же ямі знаходились і хворі, і поранені. За кілька днів через настійну вимогу медпрацівників поранені були переведені на птахофабрику. Організаторами цього госпіталю були хірург Сергій Полікарпович Акулінін, Петро Григорович Нагорний, лікар із Москви, комендант табору, полонений радянський офіцер т. Бойко… Серед населення проводилася робота, що потрібно хворих і поранених підтримати… Люди несли чисті ганчірки, простирадла для перев'язок, продукти… І так цей госпіталь існував близько року…» [44].

Віра Андріївна разом із донькою Тетяною Михайлівною (обидві за фахом учителі) активно допомагали харчами табірним медикам та їхнім пацієнтам, а також брали участь в організації групової втечі на початку вересня 1942 р.

Завдяки С.С. Смирнову історія госпіталю, який спочатку був організований в с. Хрестителеве, а потім у Вереміївці, що на Черкащині, стала відома широкому загалу ще на початку 60-х рр. У його документальній повісті яскраво змальований образ військового юриста Л.А. Силіна, який зміг організувати цей госпіталь і за допомогою групи медиків успішно налагодити його роботу аж до арештів на початку березня 1942 р. [65, 39 – 80]. Леонід Андрійович загинув у Кременчуцькому таборі, залишив по собі добру пам'ять у багатьох, з ким він працював.

Зі спогадів О.Т. Романченко: «Він сказав, що йому німці дозволили організувати госпіталь тільки для українців, щоб в ньому не було жодного єврея, офіцера чи росіянина. Ми це зробимо. У нас їх немає». Ми писали списки поранених і тільки українські прізвища. Наприклад, «Иванов» писали «Іваненко». Перев'язочний матеріал, медицинський інструментарій, медикаменти ми підібрали з трофейних машин, дуже економили, бинти прали… Нас постачали навколишні колгоспи й місцеве населення… Коли до нас приїжджала німецька комісія для відбору легкопоранених і одужавших, аби перевезти їх у концтабір у м. Кременчук, Силін давав завдання, щоб жодного одужавшого не було. Він завжди затримував німців у своєму кабінеті, а ми в палатах робили свою «справу». На здорові ноги накладали шини, бинтували брудними бинтами – і всі були лежачі й тяжкопоранені… Здавалось, колектив наш був спаяний, проте опісля знайшлись зрадники, котрі написали німцям, що в нашому госпіталі під маркою «українців» багато росіян, офіцерів та євреїв… [50].

Євреєм був і Л.А. Силін, про що йдеться у листі його дружини. Його особисте балансування на межі життя й смерті, безперечно, було ще більш драматичним, ніж могло здаватися на перший погляд.

За поодинокими винятками, майже всі 400 колишніх пацієнтів госпіталю в с. Хрестителеві, Вереміївці залишилися живими. Л.Д. Силіна розстріляли разом з двадцятьма співробітниками медперсоналу в Кременчуцькому таборі.

Схожими на Вереміївський госпіталь, що на Полтавщині, були й інші, зокрема у с. Мелехи Чорнухинського району, а також у м. Лохвиці. Про це свідчать спогади І.І. Чернікова й М.Г. Чапні.

І.І. Черніков у 1941 р. – молодший лейтенант, командир взводу протитанкової артилерії – згадував про перебування в Мелехах: «22 вересня мене підібрали колгоспники. У перші дні в госпіталі було 1 460 осіб, із яких близько 400 тяжкохворі… Начальником госпиталю був лікар Михайло Васильович Ямщиков (мав поранення в ногу)… Серед полонених лікарів був скромний, виключно досвідчений і кваліфікований хірург Петро Іванович Антонов… У тих умовах без медикаментів й інструментів він творив дива… Підтримував зв'язок з партизанами й був організатором патріотів у районі… [61].

М.Г. Чапня розпочав війну червоноармійцем у складі 330-го артилерійського полку 5-ї армії Південно-Західного фронту. У полоні опинився 15 вересня 1941 р. в

результаті оточення радянських частин під м. Лохвицею. «Тут поранених було багато, а умови жахливі. Пораненим давали на день 100 г житнього хліба, варений буряк – два рази. І все. Поранених врятували за допомогою місцевих жителів головний лікар, хірург Монблан і лікарі Георгій Ілліч Занадзе й В. Лебедєв... Хірург Монблан, по-моєму, був головним лікарем 5-ї армії… Георгій Ілліч Занандзе родом із Тбілісі… Лебедєв – із Киева… І ось вони організували збір у населення ватних матеріалів та простирадл. Вату прали, кип'ятили й робили перев'язки. Простирадла прали, розривали на стрічки й робили з них бинти… А скільки було зроблено операцій хірургом Монбланом при світлі каганців! Ці лікарі організували й збір продуктів у населення для поранених і ці продукти самі роздавали полоненим…» [60].

Тисячам і тисячам бранців урятували життя медики, які працювали в лікарнях великих населених пунктів, обласних центрів окупованої України.

Коли трудівник тилу П.П. Леляк у 1945 р. повернувся до рідного Харкова, родичі розповіли йому про професора О.І. Мещанінова, завідувача 9-ї лікарні на Холодній горі, який врятував багато життів військовополонених: «Хірург Мещанінов під час німецької окупації залишився у своїй лікарні, у ній було дуже багато поранених російських воїнів, котрих не встигли евакуювати. Найперше, що він зробив, так це на дверях відділення, в якому лежали воїни, повісив табличку з написом «Барак тифозних хворих»… У лікарні закінчилися харчі... Тоді сам лікар Мещанінов упрягся у візок і їздив вулицями та базарами, збираючи продукти. Власноруч привозив їх у лікарню і годував хворих, які знаходилися у лікарні. Згодом стало ще складніше з харчуванням. Тоді Мещанінов запропонув населенню взяти, хто може, поранених воїнів на своє забезпечення. І населення відгукнулося…» [45].

До війни медсестра А.Т. Панкова працювала в пологовому будинку № 1 м. Дніпропетровська. У липні 1941 р. за повісткою її викликали до райвійськкомату, але за станом здоров'я не мобілізували, а залишили до «особих розпоряджень». Чоловік пішов на фронт. Сину тоді було вісім років. У її листі – спогади про подвиг завідувача лікарні Є.Г. Носаря та інших медпрацівників, з якими працювала разом у роки окупації: «Наприкінці грудня 1941 р. наш головний лікар одержав розпорядження управи виписати терміново всіх і підготуватися до прийому поранених військовополонених, котрі до цього знаходилися в Мечниковській лікарні. Усю лікарню зайняли для своїх поранених, а російських поранених військовополонених вони перекинули до нас у кількості ста осіб… Зі сльозами жалю переносили ми їх на носилках у палати на ліжка, на чисту постіль… Головний лікар одержав наказ: усіх поранених військовополонених після одужання передавати у табір для військовополонених, який знаходиться у бувшій тюрмі. Були поранені, у яких були ампутовані рука, нога… Таких поранених дозволялось відпускати додому, якщо їх дім знаходився по праву сторону Дніпра. Складалися списки. Я, як старша сестра, ходила до старшого лікаря табору. Він виділяв німців у комісію, приназначав день приходу. До цього часу ми збирали поранених з ампутацією у двох палатах… і говорили прізвища тих, кого призначали на виписку… Так удалось відпустити близько 35 – 40 осіб, але потім німці припинили видачу довідок… Носар домовився з лікарем інфекційної лікарні,

лікарем Панковою, що буде відправляти їй полонених під виглядом захворівших інфекційною хворобою, а там їх будуть реєструвати як хворих цивільного населення. Треба було хоч-комусь із т.зв. «родичів» прийти з одягом… Ось такими родичами й були наші співробітники…» [48].

Понад місяць А.Т. Панкова переховувала на своїй квартирі військовополоненого О. Рябушкіна, а потім він перебував у її сільських родичів на Дніпропетровщині, далі воював на фронті, а після демобілізації повернувся до рідного Оренбуржя.

Л.Д. Соколова під час окупації рідного Харкова спочатку працювала медсестрою у 1-й Радянській лікарні, а потім у 1-й поліклініці на вулиці Свердлова. «Ми, як мурахи, – згадувала вона, – ворог зруйнував наше житло, будуємо знову. Ми не могли уявити, як можна жити без наших полонених поранених… Продукти нам постачало місцеве населення. Це було справжнє нашестя вдень. Чого тільки не приносили. Нас не чіпали, бо щойно німець на поріг, запитає «хто лежить», а я йому по-німецки: «Тут лежать російські полонені, хворі на тиф…». Багато-хто одужував, але то було найгірше, бо одужавших забирали у бувшу школу, що була через дорогу. Я одного разу відводила одного одужавшого. Школа була обнесена колючою огорожею… У кінці коридору я подивилася в двір і побачила, як німці у вириту могилу скидали голі трупи… Від цього дня я стала тих, хто одужав, віддавати… Одяг люди приносили з собою, на собі чи у відрах. Але найбільше ми боялися, аби нас не видали свої ж, не проговорилися. А ще важче було – так це провести через двір на вулицю. Якщо чергували німці на воротах – це можна було. Я в халаті йду і ніби веду в школу. А жінка раніше вийде і чекає де-небудь подалі. Проте, коли чергували наші українці, заздалегідь не можна було вести… Вони навіть трісок не давали пронести…» [52].

У кожного з колишніх бранців був свій рятівник, про якого він ніколи не міг забути і не забував. Та хіба можна усе це забути!?

Сподіваємося, що актуалізація джерел цієї колекції проллє більше світла на недостатньо вивчену історію радянських військовополонених на окупованій території України, сприятиме подальшому наближенню до розуміння її складнощів, драматизму та особливостей.

Джерела та література:

1. *Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция (русский вариант) / Под ред. Р. Рюрупа. – 2-е изд. – Берлин, 1944. – 287 с.*
2. *Довідкова картка В.І. Айдинова // Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизяної війни 1941-1945 років» (далі МКНМІВВВ). – Генеральний каталог.*
3. *Довідкова картка І.Г. Алексєєва // Там само.*
4. *Довідкова картка І.В.Битюкова // Там само.*
5. *Довідкова картка В.А. Киталова // Там само.*
6. *Довідкова картка А.І. Пирогова // Там само.*
7. *Довідкова картка С.С. Смирнова // Там само.*

8. *Довідкова картка В.Є. Стьопіна // Там само.*
9. *Довідкова картка М.Л. Рибчинського // Там само.*
10. *Довідкова картка В.М. Українцева // Там само.*
11. *Довідкова картка Б.М. Федюшина // Там само.*
12. *Довідкова картка І.Ф. Холича // Там само.*
13. *Довідкова картка М.Р. Цемкала // Там само.*
14. *Довідкова картка І.І. Чернікова // Там само.*
15. *Довідкова картка О.С. Чуйка // Там само.*
16. *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.*
17. *Запис бесіди з І.Г. Алексєєвим. м. Москва. 1963 р. // МКНМІВВВ. – КН-218275/1,2. – Д-36468/1,2.*
18. *Запис бесіди з М.Л. Рибчинським. м. Київ. 1963 р. // Там само. – КН-212079645/1. – Д-33435/1.*
19. *Запис бесіди з М.Р. Цемкалом. м. Москва. 1963 р. // Там само. – КН-207965/2. – Д-33435/2.*
20. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.; Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2011. – 348 с.*
21. *Кондратюк А. Ми гинули, щоб не загинути / А. Кондратюк. – Луцьк, 2004. – С. 76.*
22. *Король Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках / Ю. Король. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 128.*
23. *Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світововій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х книгах. Кн. друга. – К.: Наукова думка, 2011. – 942 с.*
24. *Лист І.П. Абраменкова. с. Невер. Брянська область. 12.05.1964 р. // МКНМІВВВ. – КН-217909. – Д-36320.*
25. *Лист О.А. Авдєєва. м. Красний Луч. Луганська область. 05.04.1963 р. // Там само. – КН-218276. – Д-36469.*
26. *Лист С.О. Ажинова. м. Новочеркаськ. Ростовська область. 06.04.1964 р. // НМІВВВ. – КН-217890. – Д-36337.*
27. *Лист В.І. Айдинова. м. Краснодар. 25.03.1962 р. // Там само. – КН-217898/2. – Д-36329/2.*
28. *Лист П.А. Бабкіна. м. Новомосковськ. Тульська область. 31.03.1963 р. // Там само. – КН-222789. – Д-38248.*
29. *Лист Н. Балашової. м. Рибінськ. Ярославська область. 10.01.1958 р. // Там само. – КН-217901. – Д-36326.*
30. *Лист І.В. Битюкова. м. Попасне. Ворошиловградська область. 11.02.1958 р. // Там само. – КН-225496. – Д-39417.*

31. *Лист І.Ф. Варсегова. м. Москва. 28.05.1964 р. // Там само. – КН-218283. – Д-36476.*
32. *Лист В.В. Васенькіна. м. Лубни. Полтавська область. 14.01.1958 р. // Там само. – КН-217900. – Д-36327.*
33. *Лист О.С. Васильєва. м. Пенза. 06.05.1957 р.; 31.10.1959 р. // Там само. – КН-218274/1,2. – Д-36467/1,2.*
34. *Лист М.І. Голубєва. м. Ленінград (м. Санкт-Петербург). 30.09.1963 р. // Там само. – КН-218272. – Д-36465.*
35. *Лист А.М. Горохівської. м. Євпаторія. 14.05.1963 р. // Там само. – КН-218284. – Д-36477.*
36. *Лист А.ММ. Гриєва. м. Сходня. Московська область. 1958 р. // Там само. – КН-218272. – Д-36332.*
37. *Лист К.Г. Данова. м. Дніпропетровськ. 22.09.1963 р. // Там само. – КН-217891. – Д-36336.*
38. *Лист М.О. Добровольського. Одеська область. 01.03.1959 р. // Там само. – КН-224881. – Д-39103.*
39. *Лист Г.А. Дорошенко. с. Вереміївка. Черкаська область. 20.07.1959 р. // Там само. – КН-220092. – Д-37161.*
40. *Лист П.О. Журківського. Тамбовська область. 20.10.1962 р. // Там само. – КН-217889. – Д-363316.*
41. *Лист М.І. Камінського. с. Красногірка. Вінницька область. 1958 р. // Там само. – КН-220093. – Д-37162.*
42. *Лист В.А. Киталова. м. Житомир. 1963 р. // Там само. – КН-217906. – Д-36323.*
43. *Лист Г.В. Ковалевича. м. Кривий Ріг. Дніпропетровська область. 30.09.1963 р. // Там само. – КН-218286. – Д-36479.*
44. *Лист В.А. Кухоренко. м. Станіслав (Івано-Франківськ). 13.02.1958 р. // Там само. – КН-218282. – Д-36475.*
45. *Лист П.П. Леляка. м. Харків. 10.06.1963 р. // Там само. – КН-218285. – Д-36478.*
46. *Лист І.Г. Молоканова. м. Углев. Калінінська (Тверська) область. 19.03.1963 р. // Там само. – КН-217893. – Д-36334.*
47. *Лист невідомої. м. Харків. 19.12.1963 р. // Там само. – КН-217902. – Д-36325.*
48. *Лист А.Т. Панкової. м. Дніпропетровськ. 26.09.1962 р. // Там само. – КН-219280. – Д-36473.*
49. *Лист Д.С. Пинчука. Полтавська область. 17.03.1958 р. // Там само. – КН-217907. – Д-36322.*
50. *Лист О.Т. Романченко. с. Веприк. Полтавська область. 17.01.1958 р. // Там само. – КН-224882. – Д-39104.*
51. *Лист А.Л. Силіної. м. Москва. 31.12.1958 р. // Там само. – КН-220089. – Д-37158.*
52. *Лист Л.Д. Соколової. м. Харків. 07.02.1960 р. // Там само. – КН-218281. – Д-36474.*
53. *Лист В.Є. Стьопіна. м. Київ. 24.02.1964 р. // Там само. – КН-21896. – Д-36331.*
54. *Лист А.П. Тарасова. м. Іваново. Воронезька область. 15.04.1963 р. // Там само. – КН-217911. – Д-36318.*

55. *Лист В.М. Українцева. м. Новочеркаськ. Ростовська область. 1958 р. // Там само. – КН-211408. – Д-34405.*
56. *Лист В.В. Усиченка. м. Горлівка. Донецька область. 23.02.1966 р. // Там само. – КН-217912. – Д-36317.*
57. *Лист Б.М. Федюшина. м. Ростов-на-Дону. 05.06.1963 р. // Там само. – КН-218278. – Д-36471.*
58. *Лист І.Ф. Хомича. м. Москва. 15.02.1962 р. // Там само. – НД-36308.*
59. *Лист І.О. Цевмата. м. Донецьк. 06.09.1964 р. Там само. – КН-217900. – Д-36327.*
60. *Лист М.Г. Чапні. Сталінська (Донецька) область. 20.01.1958 р. // Там само. – КН-218279. – Д-36472.*
61. *Лист І.І. Чернікова. м. Таганрог. Ростовська область. 14.10.1962 р. // Там само. – КН-217908. – Д-36321.*
62. *Лист О.С. Чуйка. м. Ставрополь. 15.01.1958 р. // Там само. – КН-217897. – Д-36330.*
63. *Лист В.Н. Шипицина. м. Перм. 21.12.1963 р. // Там само. – КН-218273. – Д-36466.*
64. *Лист О.П. Шляховецького. Узбекистан. 1959 р. // Там само. – НД-26309.*
65. *Смирнов С.С. Собрание сочинений в 3-х томах. Т. 2. – Рассказы о неизвестных героях / С.С. Смирнов. – М.: «Молодая гвардыя», 1973. – 445 с.*
66. *Стенограма бесіди з А.І. Пигоровим. м. Москва. 13.12.1964 р. // МКНМІВВВ. – КН-221145. – Д-37617.*
67. *Стенограма передачі «Про героїчні подвиги радянських медиків у роки Великої Вітчизяної війни» на Всесоюзному Центральному телебаченні. м. Москва. 24.05.1963 р. // Там само. – НД-26311.*

© Валентина СМИРНОВА

АРХИВ С.С. СМИРНОВА В ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»: СОВЕТСКИЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ НА ОККУПИРОВАННОЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Рассмотрена коллекция писем-воспоминаний бывших советских военнопленных на оккупированной территории Украины из архива писателя-исследователя С.С. Смирнова. Очерчено историю ее формирования, проанализировано по характеру материалов, акцентировано внимание на их информационном потенциале. Сделан вывод, что данная коллекция является историческим источником по изучению трагических страниц истории советских пленных на оккупированных землях Украины 1941 – 1944 гг.

Ключевые слова: *Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», нацистская оккупация Украины; С.С. Смирнов; советские военнопленные.*

© Valentyna SMYRNOVA

ARCHIVES OF S.S. SMYRNOV IN THE MEMORIAL FUND: SOVIET PRISONERS OF WAR IN THE OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE (ORIGINAL SOURCES)

A collection of letters and memories of former Soviet prisoners of war in the occupied territory of Ukraine from the archives of writer and researcher S.S. Smyrnov has been examined. The history of its formation was outlined and analyzed by the nature of materials; it was accented attention on its informational materials. It is concluded that the mentioned collection is a historical source for the study of the tragic pages in the history of Soviet prisoners in the occupied lands of Ukraine of 1941 – 1944.

Keywords: *The Nazi occupation of Ukraine, S.S. Smyrnov, the Soviet prisoners of war.*

УДК 82.94(093):930.2:939(477)

© Оксана ЯНКОВЕНКО

МУЗЕЙНІ ПРЕДМЕТИ РОДОМ ІЗ ВІЙНИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»

На основі фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» подається джерелознавчий аналіз прострелених кулями, залитих кров'ю музейних предметів – своєрідних художньо-реліквійних символів, що підкреслюють величність подвигу бійців, створюють незабутню емоційну атмосферу в експозиції Меморіалу.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941 – 1945 років», фондове зібрання, музейні предмети родом із війни, прострелені кулями та залиті кров'ю музейні реліквії.*

Упродовж багатьох років Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» зберігає пам'ять про подвиги учасників Великої Вітчизняної війни, локальних воєн та збройних конфліктів минулого століття, у яких брали участь наші співвітчизники.

Безперечно, найтяжчим випробуванням для українського народу була Друга світова війна. Ніколи в людській пам'яті не потьмяніють і не згаснуть полум'яні роки, коли мільйони українців пліч-о-пліч долали горе, страждання, руїни. Перемога наших дідів і прадідів – це титанічний подвиг, ні з чим незрівнянна легенда, якої не знав світ. Це рани і смерть наших співвітчизників, які не шкодували свого життя в ім'я майбутнього, вступали в безсмертя заради тих, хто живе сьогодні.

Однак не менш трагічними для багатьох українців були локальні війни та збройні протистояння, що відбувалися упродовж XX століття на території країн Європи, Азії, Африканського континенту. Лише після закінчення Другої світової війни на планеті зафіксовано понад 400 всіляких сутичок так званого «місцевого» значення, понад 50 «великих» локальних воєн.

Спираючись на оригінали документів, матеріали учасників протистоянь, науковці музею намагаються дати об'єктивну оцінку минулим подіям, за допомогою музейних

реліквій максимально наблизитися до них, передати притаманну їм атмосферу, по можливості позбутися окремих «білих плям».

Фондозбірня Меморіального комплексу налічує понад 366 тисяч музейних предметів, більшість з яких є унікальними в історичному й меморіальному значенні. Для виявлення й вивчення рідкісних і цінних за своєю сутністю музеалій науковці Меморіалу постійно ведуть джерелознавчі дослідження фондових колекцій у різних тематичних напрямах. Метою цієї роботи є дослідження певної частини фондового зібрання – унікальних предметів родом з війни. Розвідки в цій царині проводилися й раніше, однак це перша спроба повномасштабного аналізу згаданої колекції фондового зібрання музею.

Загальновідомо, що в музейній справі носієм інформації є музейний предмет, який не лише виступає як історичне джерело, але й слугує своєрідним символом, що відбиває найрізноманітніші завдання. Одне з них – гармонійно поєднати наукову концепцію експозиції та її художнє втілення, що справляє емоційний вплив на відвідувача, забезпечує його оптимальний контакт з історичним джерелом, передає той драматичний сюжет, який насправді відбувався з учасником подій [1].

Неоціненним надбанням Меморіального комплексу є колекція музейних предметів, які «супроводжували» власників в останні миттєвості життя чи в моменти, коли над ними нависала загроза смерті. Пробиті кулями, залиті кров'ю, обгорілі, зітлілі в землі чи дивом уцілілі в морі, вони не лише несуть на собі відбиток тих кривавих подій, але й зберігають у собі щось незбагненне, що так зухвало обривало людські життя. Ці реліквії створюють незабутню емоційну атмосферу в експозиції музею, допомагають відчути подих часу й водночас доторкнутися до подій реального життя, підкреслюють величність подвигу бійців, змушують здригатися серця тих, хто їх споглядає.

У фондозбірні Меморіалу таких музеалій більше двохсот. Близько 70 відсотків колекції становлять документальні джерела: листи, посвідчення, свідоцтва, записні, червоноармійські та орденські книжки, комсомольські й партійні квитки, довідки про поранення та лікування, подяки Верховного Головнокомандувача тощо; майже 30 відсотків – речові джерела: нагороди, погони, зразки військового одягу та елементи солдатського побуту тощо.

У процесі вивчення затаврованих війною музейних предметів виявлено, що у фондосховищах музею зберігаються як іменні предмети, передані самими власниками та їхніми родинами, так і ті, що були виявлені пересічними людьми й пошуковцями на місцях минулих боїв. Вони належали рядовим бійцям та командирам Збройних сил, представникам різних родів військ, усіх національностей, учасникам руху Опору, українцям, вивезеним на каторжні роботи до Німеччини та ін. Це дає змогу оцінювати кожен предмет не лише окремішньо, але й комплексно, у контексті подій та обставин, що відбувалися з людиною в певний період життя.

Із загальної кількості музейних предметів родом з війни хотілося б виокремити пробиті кулями та залиті кров'ю. Здебільшого це документи, листи, записники, фото, які зберігали солдати в кишенях гімнастерок, а також побутові речі бійців. У музейному

зібранні таких музейних предметів близько сотні, й кожен із них має свою історію, свою «легенду».

Упродовж багатьох років як найцінніший скарб зберігав у сімейному архіві книжку М. Дьяконова «Фердоуси: жизнь и творчество» (1940 р.) Олександр Володимирович Ковальчук [2]. У грудні 1943 р. у боях за м. Олександрію Кіровоградської області це видання врятувало йому, молодшому сержанту, розвіднику мінометного полку, життя. Із багатьох осколків, що вразили бійця, чи не найбільшого удару зазнав цей твір. Пробиті наскрізь 140 сторінок та картонна обкладинка врятували бійцю життя.

Книжка Дьяконова М. «Фердоуси: жизнь и творчество». 1940 р., яка врятувала життя молодшому сержанту О. В. Ковальчуку

Щаслива «зірка» супроводжувала О.В. Ковальчука з перших днів війни. Студенту-добровольцю, якому на початок війни виповнилося лише 17 років, довелося 7 листопада 1941 р. відразу після параду на Красній площі вступити в бій із ворогом і дивом уціліти на московських рубежах, на яких лише два бійці з роти залишилися живими; наосліп (бо втратив зір від виснаження) вирватися з оточення в районі Новгорода; вижити після важкого поранення під Сталінградом і в танковому побоїщі під Прохорівкою, де вибухова хвиля важкого німецького снаряда скинула його

з «тридцятичетвірки», проте залишила неушкодженим. Відважний воїн із боями пройшов через усю Європу, перемогу зустрів у Празі. По війні став письменником. З-під його пера вийшло 15 творів, у яких відбилися враження від подій воєнної доби. А книжку, яка врятувала солдату життя, після смерті Олександра Володимировича родина передала на довічне державне зберігання до музею [3].

Унікальний випадок стався в роки війни з Андрієм Степановичем Кушніром. Про таких кажуть: сміливого й кулі не беруть. Старший лейтенант А.С. Кушнір, начальник штабу стрілецького батальйону, в боях за Сталінград був чотири рази поранений. 26 грудня 1942 р. під час визволення рідного села на Ворошиловградщині отримав п'яте важке поранення, однак вижив, бо ворожа куля застряла в обкладинці партійного квитка [4]. На жаль, сторінки з документа загубилися, а обкладинку Андрій Степанович тривалі роки зберігав як пам'ять про врятоване життя. У 1982 р. особисто передав реліквію до Меморіалу [5].

Киянин Михайло Хаймович Кунін передав до музею обкладинку від блокнота, яку довгі роки зберігав поряд із бойовими нагородами і яка свого часу повернула йому життя [6].

Учасник оборонних боїв 1941 р., Сталінградської битви, визволення України, Польщі, боїв у Німеччині. У квітні 1945 р. в боях за Берлін ворожа куля пробила обкладинку блокнота та колодку медалі, що лежали в кишені гімнастерки. Старший лейтенант М.Х. Кунін, помічник начальника розвідки 153-ї стрілецької дивізії – уцілів. По війні продовжував службу в армії [7].

У колекції затаврованих війною предметів музейна скарбниця зберігає матеріали відразу декількох членів однієї родини, адже беззаперечним залишається той факт, що в роки Великої Вітчизняної війни боротьба була всенародною, на захист рідної землі піднімалися цілими сім'ями.

На фронті з перших днів війни були брати – Олександр та Микола Головачови. Дороги війни звели їх восени 1942 р., коли Микола був направлений на посаду водія в 52-гу мотострілецьку бригаду, якою командував Олександр. Однак воювати разом довелося недовго. 18 серпня 1943 р. у ході Курської битви Микола врятував старшого брата від смертельної кулі, невдовзі й сам помер, зазнавши важкого поранення [8].

Олександра дороги війни повели далі. Бригада, якою він командував, за бойові досягнення була перейменована в 23-тю гвардійську мотострілецьку бригаду, одержала почесне найменування «Васильківська», брала участь у визволенні Києва, Правобережної України, Польщі. Полковник О.О. Головачов за вміле командування частиною, особисту мужність був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Загинув 6 березня 1945 р. у бою за польське місто Лаубан [9].

Прострелене кулею на Курській дузі водійське посвідчення Миколи Головачова та пробиті осколками в боях за Польщу посвідчення особи й орденська книжка Олександра Головачова посідають гідне місце в головній експозиції Меморіального комплексу серед матеріалів визволителів України [10, 11, 12].

Невід'ємною частиною фондового зібрання Меморіалу є залита кров'ю орденська книжка комісара Сумського партизанського з'єднання Семена Васильовича

Пробиті осколками в останньому бою посвідчення особи й орденська книжка двічі Героя Радянського Союзу полковника О.О. Головачова. 1943 р.

Пробите осколком посвідчення водія М.О.Головачова. 1937 р.

Руднєва – одного з організаторів руху Опору в Україні. Вона експонується в залі, присвяченому партизанській боротьбі з ворогом [13]. Легендарний комісар брав участь у розробці та проведенні партизанських рейдів, бойових операціях з'єднання, організації політично-масової роботи. Загинув під час важкого делятинського бою (на Станіславщині) в ході Карпатського рейду. 4 січня 1944 р. (посмертно) удостоєний звання Героя Радянського Союзу [14].

Серед пробитих кулями музейних предметів трапляються подяки Верховного Головнокомандувача Й.В. Сталіна за визволення великих міст, прорив добре укріплених оборонних рубежів противника. Цими нагородами солдати пишалися й цінували не менше, ніж ордени й медалі.

Майор Юрій Дмитрович Сергєєв відзначався подяками радянського вождя чотири рази. Учасник Сталінградської та Курської битв, визволення України, Білорусії, Прибалтики, Польщі. За роки війни був тричі поранений, востаннє – у боях на території Німеччини. Пробиті кулями подяки ВГК за визволення Сталінграда, Орла й Курська, Бахмача та Києва є яскравим підтвердженням бойового шляху командира артилерійського дивізіону, а звання Героя Радянського Союзу, присвоєне 31 травня 1945 р., доказом звитяги й мужності в боротьбі з ворогом [15,16].

Зразки хоробрості й героїзму неодноразово демонстрував у роки війни старший сержант Андрій Васильович Телєгін – командир відділення санітарної роти 124-ї стрілецької бригади. Ризикуючи власним життям, він виносив із поля бою поранених бійців. У січні 1943 р. у ході Сталінградської битви, рятуючи поранених, одержав важке поранення. Осколок, пробивши складений у декілька разів список бійців відділення, пройшов біля серця [17]. У квітні 1943 р. після тривалого лікування в госпіталі Андрій Васильович був демобілізований. Додому повернувся інвалідом І групи [18].

У фондах Меморіалу зберігається ще один унікальний предмет – пробита кулею світлина, передана на зберігання до музею родиною Цапів із м. Канева Черкаської області [19]. Брати Василь та Іван Цапи на фронті з перших днів війни. Служили в одному танковому екіпажі. Василь – командир, Іван – механік-водій танка Т-34. Учасники оборонних боїв у Білорусії.

Тоді, коли брати-танкісти боронили білоруські землі, ворог впевнено просувався Україною. Невдовзі окупанти дійшли й до хатини родини Цапів, яка стояла на околиці Канева. Один із нацистських солдатів, увійшовши до оселі, побачив на стіні фотографії братів. Коли дізнався, що вони перебувають на фронті, у лютій злобі вистрелив. Куля влучила у фото Василя. Материнське серце перейнялося недобрим передчуттям, та сталося інакше. Саме Василь, пройшовши всю війну, пораненим повернувся до рідного дому. Іван загинув 1 серпня 1943 р. під час боїв у Ростовській області [20; 21].

Нині в експозиції музею фотографії братів Цапів розміщені в рамці, оздобленій українським вишитим рушником, як здавна ведеться в українських хатах. Рамка розміщена поміж обгорілих колод реліквійно-образної композиції, що символізує зруйнований ворогом отчий дім. Знімок передає трагедію не лише однієї родини, а всієї України, яка з перших днів війни зазнавала величезних втрат та руйнувань.

У фондосховищах Меморіального комплексу зібрана значна колекція військової форми, яка в своїй добірці також містить пробиті кулями предмети, зокрема кітель Павла Микитовича Манойла та гімнастерку Миколи Никифоровича Соляника [22; 23].

П.М. Манойло був учасником оборони Одеси й Севастополя, Сталінградської битви, визволення України. Війну закінчив у Празі. Особливо відзначився майор П.М. Манойло, начальник штабу 320-го гвардійського стрілецького полку 129-ї гвардійської стрілецької дивізії, в лютому 1945 р. у боях за польську гміну Ліпніца-Вєлька, де полк був оточений противником і з важкими боями прориав вороже кільце. У цьому бою Павло Микитович одержав сьоме, останнє за роки війни, поранення, про яке довгі роки нагадував вхідний отвір від кулі на його кітелі [24].

Не менш героїчною була доля Миколи Никифоровича Соляника, який на фронт потрапив навесні 1942 р. після закінчення Владивостоцького піхотного училища. Воював у складі Брянського, Центрального та 1-го Білоруського фронтів. Брав участь у форсуванні рік: Оки, Сожу, Десни, Дніпра, Шпреє. У ході Берлінської наступальної операції підполковник М.Н.Соляник, помічник начальника штабу полку, отримав третє важке поранення. На щастя, куля, залишивши свій слід під правою кишенею гімнастерки, пройшла навиліт, не зачепивши важливих органів. За мужність і героїзм, виявлені в боях за Берлін, Микола Никифорович був відзначений орденом Олександра Невського [25].

Брати Іван та Василь Цапи. 1940 р.
Фото Василя пробите кулею

Двічі за роки війни був поранений Вадим Миколайович Собко – письменник газет «Защитник Родины» 9-ї армії Південного, згодом – Закавказького фронтів і «Советский боец» 5-ї ударної армії Сталінградського, 3-го, 4-го Українських та 1-го Білоруського фронтів. Учасник оборони Одеси, Кавказу, Сталінграда, визволення України, Молдови, Польщі, боїв у Німеччині. Постійно перебував на передовій, у бойових порядках батальйонів та полків. Його кореспонденції, написані на полі бою, розповідали про героїзм людей, передавали бойовий досвід інших, надихали на подвиги. Уперше був легко поранений на Кубані, вдруге одержав важке осколочне поранення ноги в боях за Берлін. На жаль, ногу довелося ампутувати, проте життя відважного солдата лікарі врятували. Вадим Миколайович залишив собі на згадку про ту подію осколок, який, щоб не загубити, припаяв до портсигара. У 1982 р. цей унікальний портсигар (разом з іншими предметами воєнної пори) він передав до музею [26; 27].

У скарбниці Меморіалу, серед музейних предметів із відбитками війни, містяться реліквії, зібрані в період кровопролитних боїв 1944 – 1945 рр. Саме тоді надбанням музею став пробитий осколком погон Амазаспа Хачатуровича Бабаджаняна – відомого радянського воєначальника, головного маршала бронетанкових військ (1975 р.), який одержав важке поранення в ході визволення Тернопільщини [28].

У роки Великої Вітчизняної війни частини, якими командував А.Х. Бабаджанян, пройшли славний бойовий шлях від Смоленська до Берліна, 15 разів відзначалися в наказах Верховного Головнокомандувача. Амазасп Хачатурович за вміле командування військами в ході форсування Дністра, особисту мужність 26 квітня 1944 р. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [29].

Пробитий осколком погон Героя Радянського Союзу полковника А.Х. Бабаджаняна

Невеликий за кількістю, але вагомий за значенням відсоток колекції предметів, пробитих кулями, осколками снарядів та мін, рясно окроплених кров'ю, становлять матеріали учасників війни в Афганістані.

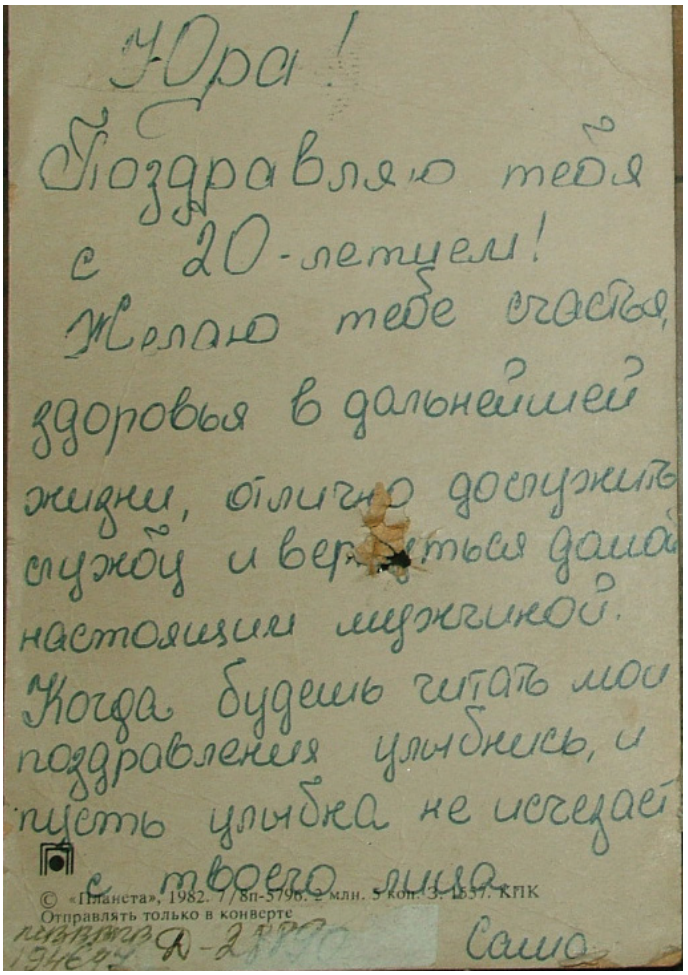

Прострелена кулею вітальна листівка та пробитий осколком і залитий кров'ю підкомірець рядового Ю.О. Дерев'янка

У реліквійній експозиції «Трагедія і доблесть Афгану» представлені прострелена кулею вітальна листівка та залитий кров'ю й пробитий осколком підкомірець рядового Юрія Олександровича Дерев'янка, який відбував службу в Демократичній Республіці Афганістан з червня 1982 р. [30; 31]. Юрій був водієм автоколони й неодноразово брав участь у перевезенні військових вантажів. Перебуваючи на чужині, 28 лютого 1983 р. хлопець відсвяткував своє двадцятиріччя. Шкільний товариш надіслав йому листівку-привітання з побажанням успішно завершити строкову службу й повернутися додому справжнім чоловіком. На жаль, доля розпорядилася інакше. 30 червня 1983 р. під час виконання службового завдання юнак загинув [32].

У 1981 – 1983 рр. в Афганістані перебував підполковник Євген Микитович Мацюк – старший інструктор політвідділу 40-ї армії (м. Кабул). Проводив роботу з особовим складом у військах, був учасником бойових операцій у Чарикарській зеленій зоні, Панджшерській ущелині. 23 травня 1982 р. бойова машина піхоти, у якій перебував Мацюк, була обстріляна душманами із гранатомета. Євген Микитович у цьому бою дістав осколочне поранення в голову. З часом рана загоїлася, Євгеній повернувся у стрій, брав участь у бойових операціях у районах Баграма, Герата, Шинданта, Кундуза, Пулі-Хумрі. Та забути той роковий епізод, який ледве не коштував йому життя, так і не зміг.

Пробита осколком гранати панама завжди нагадувала солдатові, що лише декілька міліметрів відділяли його від смерті [33; 34].

Від жовтня 1985 р. заступником начальника прикордонної застави в Афганістані був капітан Анатолій Олександрович Наумов. 22 листопада 1985 р. в Зардевській ущелині група Наумова потрапила в засідку. Із 25 чоловік живими залишилися лише шестеро. У цьому бою загинув і командир. Серед речей, повернутих родині полеглого офіцера, були пробиті кулею та залиті кров'ю портмоне з фото дворічної доньки, лист від дружини, довідка про відрядження та посвідчення до знаків «Відмінник прикордонних військ» I та II ступеня [35–39]. У 1993 р. ці матеріали поповнили музейне зібрання й були представлені в експозиції Меморіального комплексу. Фото донечки, яке батько завжди носив біля серця, дістати з портмоне не вдалося. Навіки скріплені свинцем та кров'ю реліквії не залишають байдужим жодного відвідувача.

Залиті кров'ю документи і портмоне старшого лейтената А.О.Наумова, які були з ним під час бою 22.11.1985 р.

Стрільцем десантно-штурмової групи прикордонних військ в Афганістані був рядовий Василь Артурович Жуковський. Брав участь у 29 бойових операціях. 25 листопада 1987 р. під час висадки із гелікоптера десант був обстріляний ворогом. Жуковський разом із товаришами відбив три атаки противника. У цьому бою загинув [40]. У фондах музею зберігається ранець десантника, прострелений кулями в останньому поєдинку з противником [41].

Отже, незначна за обсягом колекція музейних предметів родом із війни свідчить, що ці реліквії є не лише незамінною джерелознавчою базою під час вивчення воєнних подій, а й надзвичайно важливим художньо-реліквійним символом у процесі створення експозиційних комплексів Меморіалу.

Досліджуючи матеріали учасників воєнних випробувань, оцінюючи їхні подвиги, ми переконуємося, що без цих унікальних реліквій експозиція Меморіального комплексу була б інформаційно та художньо недовершеною. Музейні предмети, які несуть на собі відбитки минулих війн, змушують відвідувачів емоційно реагувати на події, співпереживати з їхніми учасниками, замислюватися й шукати відповіді на запитання, що виникають у процесі ознайомленням з експозицією. Ці безцінні свідки подій мають неабияке значення як джерело для вивчення витоків мужності, героїзму, звитяги бійців, які не шкодували свого життя заради щасливого майбутнього інших. У музейному контексті ці предмети викликають почуття безмежної вдячності й шани і до тих, хто боронив Україну в боротьбі з нацизмом, і до тих, хто проливав кров через багато років потому, виконуючи свій військовий обов'язок на далекій чужій землі.

Джерела та література:

1. *Тельчаров А.Д. Музееведение / А.Д. Тельчаров. – М., 2011. – С. 161.*
2. *Книжка Ковальчука О.В. / Дьяконов М. Фердоуси: жизнь и творчество. 1940 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі – Фонди (Експозиція) МКНМІВВВ). – Книга надходжень – 236879 (далі – КН-).*
3. *Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ.*
4. *Там само. Кушнір А.С. // Там само.*
5. *Обкладинка від партквитка Кушніра А.С.// Там само. – КН- 54182.*
6. *Обкладинка від блокнота Куніна М.Х. // Там само. – КН-156993. – Речі з тканини – 951 (далі – РТ-).*
7. *Генеральний каталог. Кунін М.Х. // Там само.*
8. *Там само. Головачов М.О. // Там само.*
9. *Там само. Головачов О.О. // Там само.*
10. *Посвідчення водія Головачова М.О. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН- 16882.*
11. *Посвідчення особи Головачова О.О. // Там само. – КН-12083.*
12. *Книжка орденська Головачова О.О. // Там само. – КН-12078.*
13. *Книжка орденська Руднєва С.В. // Там само. – КН-41544.*
14. *Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1988. – С. 380.*
15. *Подяки ВГК Сергєєва Ю.Д. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-111956-111960.*
16. *Генеральний каталог. Сергєєв Ю.Д. // Там само.*
17. *Список бійців 1-го відділення санітарної роти Телєгіна А.В. // Там само. – КН-209480. – Д-33897.*
18. *Генеральний каталог. Телєгін А.В. // Там само.*

19. *Фото портретне Цапа В.С. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-245566.*
20. *Генеральний каталог. Цап В.С. // Фонди МКНМІВВВ.*
21. *Там само. Цап І.С. // Там само.*
22. *Кітель Манойла П.М. // Там само. – КН-4507. – РТ-458.*
23. *Гімнастерка Соляника М.Н. // Там само. – КН-67091. – РТ-1731.*
24. *Генеральний каталог. Манойло П.М. // Там само.*
25. *Там само. Соляник М.Н. // Там само.*
26. *Там само. Собко В.М. // Там само.*
27. *Портсигар Собка В.М. // Там само. – КН-56055. – РМ-599.*
28. *Погон Бабаджаняна А.Х. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-61884.*
29. *Генеральний каталог. Бабаджанян А.Х. // Фонди МКНМІВВВ.*
30. *Листівка-вітання Дерев'янка Ю.Д. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-194647.*
31. *Підкомірець Дерев'янка Ю.Д. // Там само. – КН-61884.*
32. *Генеральний каталог. Дерев'янко Ю.Д. // Фонди МКНМІВВВ.*
33. *Там само. Мацюк Є.М. // Там само.*
34. *Панама Мацюка Є.М. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-180929.*
35. *Генеральний каталог. Наумов А.О. // Фонди МКНМІВВВ.*
36. *Портмоне з фото Наумова А.О. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-205592.*
37. *Лист від дружини Наумова А.О. // Там само. – КН-205519.*
38. *Довідка про відрядження Наумова А.О. // Там само. – КН-205517.*
39. *Посвідчення до знаків «Відмінник прикордонних військ» I та II ст. Наумова А.О. // Там само. – КН-205515-205516.*
40. *Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. – Т. 2. – М: Воениздат, 1995. – С. 415.*
41. *Ранець десантний Жуковського В.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-172700. – РТ-2412.*

© Оксана ЯНКОВЕНКО

МУЗЕЙНЫЕ ПРЕДМЕТЫ РОДОМ ИЗ ВОЙНЫ: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОНДОВОГО СОБРАНИЯ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»

Представлен анализ простреленных пулями, залитых кровью музейных предметов (из фондового собрания Мемориального комплекса), которые несут особенную идейно-смысловую нагрузку – выступая в роли исторического источника и художественно-реликвийного символа, они подчеркивают величество подвига бойцов, создают незабываемую эмоциональную атмосферу в экспозиции музея.

Ключевые слова: *Мемориальный комплекс; фондовое собрание; музейные предметы с отпечатками войны; музейные реликвии; простреленные пулями и залитые кровью.*

© Oksana YANKOVENKO

MUSEUM ITEMS ORIGINALLY FROM THE WAR: A SOURSE STUDY OF THE FUND COLLECTION OF THE MEMORIAL COMPLEX «THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945»

The Collection of the Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945» includes more than 366,000 of museum objects most of which are unique in the historical and memorial value.

An invaluable property of the Memorial is a collection of items that «accompanied» the owners in the last moments of life or at times when they were faced with the threat of death. Punched by bullets, covered with blood, burnt, rotten in the ground or miraculously survived at sea they not only bear the imprint of those bloody events but also retain something unfathomable that so defiantly cut short human lives. These relics create an unforgettable emotional atmosphere in the museum, help you feel the spirit of time and simultaneously to touch real life events, emphasize the greatness of feat of fighters, make the hearts shudder of those who contemplates them.

More than two hundred of the museum items are in the Collection of the Memorial. About 70 percent of the Collection is documentary sources: letters, attestations, certificates, diaries, Red Army, Award Certificates, Komsomol and party tickets, certificates of injury and treatment, Gratitudes of Supreme Commander, etc.; nearly 30 percent is personal belongings: medals, epaulettes, items of military clothing and from soldier's life and so on.

About a hundred of relics from the Museum's collections punched by bullets and covered with blood. Mostly these are documents, letters, notes, photos which being retained in the soldiers' pockets of military blouses and household items of fighters. Each of these items has its history and its «legend».

Attention is attracted by: the M. Dyakonov's book «Ferdousy: Life and Creativity» punched by the fragment of projectile that saved the life of intelligence officer O.V. Kovalchuk in the battle for Ukraine in 1943; the documents punched by bullets and covered with blood of brothers Mykola and Oleksandr Golovachyov who fell in fronts; the portrait of Vasyl Tsap who was one of two brothers who were tank drivers punched by the invaders and in a museum context that symbolizes a tragedy not just one family but the whole Ukraine in general and so on.

Keywords: *Memorial complex «The National museum of history of Great patriotic war of 1941 – 1945», fund collection, museum objects, by birth from war, shot through bullets and museum relicts are inundated blood.*

МУЗЕЙ І СУСПІЛЬСТВО

© ***Paweł MACHCEWICZ***

MUZEUM II WOJNY ŚWIATOWEJ W GDAŃSKU

Założenie i misja

Idea utworzenia instytucji, która ukazywałaby II wojnę światową, łącząc perspektywę polską z doświadczeniami innych narodów europejskich, została sformułowana przez premiera Donalda Tuska. 1 września 2008 r. premier mianował prof. Pawła Machcewicza swym pełnomocnikiem ds. Muzeum II Wojny Światowej.

Muzeum II Wojny Światowej zostało powołane 26 listopada 2008 r. rozporządzeniem ministra kultury i dziedzictwa narodowego Bogdana Zdrojewskiego, a na siedzibę instytucji wybrano Gdańsk. 1 września 2009 r. na Westerplatte podczas obchodów 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej prezes Rady Ministrów Donald Tusk podpisał akt erekcyjny Muzeum.

Misją Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku jest stworzenie nowoczesnej placówki, w której opowiedziana zostanie historia wojny jako największego kataklizmu XX wieku. Jest to zadanie ciągle aktualne, ponieważ pomimo upływu ponad 70 lat od wybuchu II wojny światowej, nie ma w Europie muzeum, które w sposób całościowy ukazywałoby przebieg i charakter tego konfliktu. Chcemy, by doświadczenia różnych narodów spotkały się, w jednym miejscu. Da to szansę na lepsze rozumienie siebie nawzajem, bez przekreślania różnic, które nas ukształtowały. Wystawa główna Muzeum II Wojny Światowej będzie więc pokazywać doświadczenia różnych narodów, podbijanych i okupowanych, stawiających opór, walczących nie tylko na frontach, w podziemiu, ale też poprzez akcje cywilnego nieposłuszeństwa. Wspólnota i odmienność losów poszczególnych krajów powinna się złożyć na pełen obraz tego najważniejszego i najtragiczniejszego wydarzenia XX wieku, którym była II wojna światowa.

Jednym z głównych celów Muzeum jest jednak pokazanie światu doświadczenia wojennego Polski i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, pod wieloma względami odmiennego i mało znanego w Europie Zachodniej i w krajach pozaeuropejskich. Zasadniczy nacisk w narracji historycznej zostanie położony na losy jednostek, społeczności i narodów. Historia militarna stanowić będzie tło narracji o życiu codziennym cywilów i żołnierzy, terrorze okupacyjnym, o takich zjawiskach, jak ludobójstwo, opór wobec okupanta i wielka polityka. Celem takiego ujęcia tematu jest oddanie wyjątkowości doświadczenia II wojny światowej, w której największe ofiary poniosła ludność cywilna.

Przyszła siedziba

Muzeum II Wojny Światowej powstanie w Gdańsku, blisko historycznego centrum miasta. Będzie się znajdować w symbolicznej przestrzeni architektonicznej stanowiącej również przestrzeń pamięci – 200 metrów od historycznego budynku Poczty Polskiej w Gdańsku oraz trzy kilometry drogą wodną od półwyspu Westerplatte, zaatakowanych we wrześniu 1939 r. przez Niemców.

Prace budowlane rozpoczęły się w lipcu 2012 r. Budynek Muzeum ma zajmować powierzchnię około 23 tysięcy m^2. Jego sercem będzie wystawa główna, która znajdzie się na najniższym poziomie Muzeum – 14 m pod ziemią. Poza wystawą stałą w Muzeum znajdzie się także tysiąc metrów powierzchni na wystawy czasowe. Oprócz funkcji wystawienniczych Muzeum ma pełnić rolę ośrodka edukacji, kultury i nauki.

Wystawa główna

Wystawa główna Muzeum zajmie powierzchnię niemal *7 tys. m^2* i będzie jedną z największych wystaw historycznych na świecie. Złożą się na nią trzy bloki narracyjne. Pierwszy z nich, zatytułowany *„Droga do wojny"*, poświęcony będzie genezie konfliktu. Nacisk zostanie położony na ukazanie nazizmu, włoskiego faszyzmu, komunizmu i imperializmu japońskiego, które dążyły do obalenia ładu wersalskiego, jako czynników brutalizujących politykę i świadomość ówczesnych ludzi oraz torujących drogę do II wojny światowej.

Narracja o polskiej wojnie obronnej w 1939 r. wyznaczy punkt przejścia do bloku tematycznego zatytułowanego *„Groza wojny"*. Jego dominującym wątkiem będą przeżycia zwykłych ludzi. Pokazanie wojny przez pryzmat losów żołnierzy, jeńców, więźniów obozów, przymusowych robotników, a także kobiet, dzieci i mężczyzn cywilów będzie stanowić najbardziej uniwersalny i zrozumiały dla zwiedzających przekaz – niezależnie od ich narodowości.

Trzecia część ekspozycji, zatytułowana *„Długi cień wojny"*, będzie łączyła opowieść o zakończeniu wojny z narracją o jej konsekwencjach. Oprócz upadku III Rzeszy, wyzwolenia Europy i zrzucenia bomb atomowych na Japonię przedstawione zostaną m.in. gigantyczne straty ludzkie i materialne, zmiany granic w Europie Środkowej i Wschodniej, sowietyzacja obszarów na wschód od Łaby, a także powojenne przesiedlenia ludności.

Odrębną częścią wystawy głównej będzie przestrzeń przeznaczona dla dzieci. Będzie to miejsce przystosowane do edukacji najmłodszych.

Zbiory

W momencie rozpoczęcia działalności przez Muzeum nie dysponowało ono żadnymi zbiorami. Obecnie muzealny zasób składa się z ponad *25 tys. obiektów*. Największa liczbę eksponatów stanowią przedmioty dokumentujące życie codzienne cywilów i żołnierzy w okresie II wojny światowej, a także elementy umundurowania i wyposażenia żołnierzy służących w armiach walczących na różnych frontach. Część zbioru to fotografie, dokumenty, prasa i druki ulotne.

Cały czas prowadzone są działania mające na celu pozyskiwanie nowych eksponatów zarówno w drodze zakupów, jak i darowizn, które są niezwykle ważnym źródłem budowania kolekcji. We wzbogacaniu zbiorów pomagają ożywione kontakty utrzymywane ze

środowiskami kombatantów i kolekcjonerów, a także współpraca z wieloma instytucjami w Polsce oraz za granicą. Pozyskane w ten sposób eksponaty mają dla Muzeum szczególną wartość ze względu na związane z nimi osobiste historie i przeżycia darczyńców.

Dzięki współpracy z zagranicznymi placówkami udało się pozyskać unikatowe obiekty. Jednym z nich jest czołg Sherman Firefly pozyskany dzięki wymianie i współpracy z Królewskim Muzeum Sił Zbrojnych i Historii Wojskowości w Brukseli. W 2013 r. dzięki kontaktom i współpracy z Narodowym Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Kijowie nasze Muzeum otrzymało radziecki miękki zasobnik zrzutowy. Zasobnik trafił do Gdańska po zakończeniu prac konserwatorskich i rekonstrukcyjnych obiektu, które zostały przeprowadzone przez zespół specjalistów z Muzeum w Kijowie pod kierownictwem zastępczyni dyrektora pani Lubow Legasowej.

Działalność naukowa i edukacyjna

Od momentu swego powstania Muzeum II Wojny Światowej działa na polu naukowym i edukacyjnym i pracuje nad stopniowym rozbudowywaniem swojej oferty. Muzeum kieruje działania edukacyjne zarówno do dzieci i młodzieży, jak i szerokiego grona odbiorców. Od samego początku w centrum podejmowanych przez Muzeum działań edukacyjnych było Westerplatte. We wrześniu 2009 r. Muzeum otworzyło tam stałą wystawę plenerową *„Westerplatte: Kurort-Bastrion-symbol"*, a w czerwcu 2011 r. ścieżkę edukacyjną. Zarówno wystawa jak i ścieżka opowiadają o historii tego miejsca zwracając szczególną uwagę na jego rolę w czasie II wojny światowej i umożliwiają samodzielne zwiedzanie terenu. Muzeum II Wojny Światowej organizuje na Westerplatte warsztaty dla dzieci i młodzieży, a także wydarzenia plenerowe, m.in. w ramach Europejskiej Nocy Muzeów oraz obchodów wybuchu II wojny światowej, którym towarzyszy udział grup rekonstrukcji historycznej.

Wśród programów edukacyjnych skierowanych do młodzieży szkolnej, oprócz działań na Westerplatte, znajdują się również przeglądy filmowe, warsztaty fotograficzne, warsztaty dziennikarsko-reporterskie oraz konkursy historyczne. Dla szerszego grona odbiorców kierowane są natomiast wykłady historyczne, promocje książek, inscenizacje historyczne, gry miejskie o charakterze edukacyjnym i wspomniane już działania z okazji Europejskiej Nocy Muzeów.

Muzeum II Wojny Światowej prowadzi intensywną działalność wydawniczą. Od 2009 r. opublikowało *już 22 publikacje*, które uzupełniają wciąż istniejące luki w badaniach nad II wojną światową. Dowodem na to są przyznawane im nagrody. Między innymi wydana przez Muzeum książka Marka Kornata *Polityka zagraniczna Polski 1938 – 1939. Cztery decyzje Józefa Becka* została uhonorowana w listopadzie 2013 r. nagrodą ministra spraw zagranicznych za najlepszą publikację z zakresu historii polskiej dyplomacji wydaną w roku 2012.

Jedną z naszych najważniejszych publikacji będzie polskie wydanie książki Pavla Poliana *Wbrew ich woli. Historia i geografia migracji przymusowych w ZSRR*, [*He no своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*], które ukaże się w 2014 r.

Współpraca krajowa i zagraniczna

Muzeum II Wojny Światowej współpracuje z wieloma instytucjami muzealnymi, naukowymi i archiwalnymi w kraju i za granicą. Współpraca podejmowana jest w obszarze pozyskiwania eksponatów i dokumentów, wymiany doświadczeń z zakresu nowoczesnych technik przechowywania, konserwacji i eksponowania zbiorów. Inne pola współpracy dotyczą badań naukowych i archiwalnych, a także organizowania wystaw, konferencji i projektów edukacyjnych. Wśród zagranicznych instytucji, z którymi, z którymi Muzeum II Wojny Światowej rozwija współpracę znalazły się m.in.: Królewskie Muzeum Sił Zbrojnych i Historii Wojskowości w Brukseli, Muzeum Słowackiego Powstania Narodowego w Bańskiej Bystrzycy, Chorwackie Muzeum Historyczne w Zagrzebiu, Narodowe Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Kijowie, Wojskowy Instytut Historycznym Republiki Czeskiej, Muzeum Historii Jugosławii, a także Instytut Historii Współczesnej w Belgradzie.

Liberation Route Europe – międzynarodowy projekt historyczno-turystyczny

W czerwcu 2013 r. międzynarodowy zespół, którego Muzeum jest członkiem, otrzymał zgodę na dofinansowanie w ramach pilotażowego projektu ogłoszonego przez Dyrekcję Generalną ds. Przemysłu i Przedsiębiorstw przy Komisji Europejskiej pod nazwą *„Cooperation projects to create transnational tourism products based on cultural and industrial heritage"*. W zespole znaleźli się partnerzy z Holandii, Niemiec, Wielkiej Brytanii i Francji (m.in. Muzeum Mémorial de Caen, Muzeum Aliantów w Berlinie oraz Regionalne Biuro Turystyczne Arnhem Nijmegen). Projekt zakłada rozbudowę działającej już na terenie Holandii, Belgii i Niemiec tzw. Liberation Route Europe, mającej formę trasy historyczno-turystycznej odzwierciedlającej drogę wojsk alianckich w latach 1944 – 1945. Rozbudowa projektu i przyłączenie się partnerów z innych państw Europy, w tym z Polski, ma na celu wsparcie turystyki międzynarodowej propagującej wspólne dziedzictwo historyczne i kulturowe, poszczególne miasta i regiony, a także rozpowszechnienie wiedzy o historii II wojny światowej i doświadczeniach mieszkańców różnych części Europy. Łącząc turystykę aktywną i edukację historyczną z nowymi technologiami (m.in. poprzez wykorzystanie aplikacji na urządzenia mobilne) Liberation Route Europe ma m.in. za zadanie ułatwić dotarcie do młodszych pokoleń odbiorców. Realizacja projektu rozpoczęła się we wrześniu 2013 r. i potrwa osiemnaście miesięcy. Wśród celów, jakie stawia sobie Muzeum II Wojny Światowej, jest wskazanie, że nie cała Europa odzyskała w 1945 r. wolność. Koniec wojny dla Polski i środkowo-wschodniej części kontynentu wiązał się z narzuceniem dominacji ZSRR.

Efektem współpracy muzealników i historyków, którzy spotkali się w ramach prac nad wspomnianym projektem, jest również *wystawa „Routes of Liberation. European Legacies of the Second World War" [Drogi do wyzwolenia. Europejskie dziedzictwo II wojny światowej]*. Wystawa opowiada o przyczynach, przebiegu i skomplikowanym dziedzictwie II wojny światowej oraz konsekwencjach, jakie przyniosło Europie zakończenie konfliktu. Główną część wystawy stanowią biografie 16 osób. Ich życiorysy, działalność w czasie okupacji oraz powojenne losy umożliwiły twórcom wystawy pokazanie doświadczenia wojennego poszczególnych krajów Europy oraz odmiennych losów społeczności i narodów rozdzielonych po wojnie żelazną kurtyną. Wystawa została przygotowana w

pięciu wersjach językowych: angielskiej, niemieckiej, francuskiej, holenderskiej i polskiej, i będzie prezentowana przez wszystkie instytucje partnerskie. Jej uroczyste otwarcie zorganizowano 13 lutego 2014 r. w gmachu Parlamentu Europejskiego z udziałem przewodniczącego Parlamentu Martina Schulza.

© Павел МАХЦЕВІЧ

МУЗЕЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ГДАНСЬКУ

Ідея створення інституції, яка висвітлювала б події Другої світової війни, поєднуючи польські перспективи з досвідом інших європейських народів, була сформульована прем'єр-міністром Дональдом Туском. 1 вересня 2008 р. прем'єр призначив професора Павла Махцевіча своїм уповноваженим у справах заснування Музею Другої світової війни.

Музей Другої світової війни було створено 26 листопада 2008 р. розпорядженням міністра культури та національного спадку Богдана Здроєвського. Місцем розташування закладу було обрано Гданськ. 1 вересня 2009 р. на Вестерплятте під час відзначення 70-х роковин початку Другої світової війни голова Ради міністрів Дональд Туск підписав акт про заснування Музею.

Головною місією Музею Другої світової війни є створення модерної установи, у якій буде висвітлюватися історія війни як найбільшого катаклізму XX століття. Це завдання є актуальним з огляду на те, що в Європі, навіть через 70 років після початку війни, немає жодного музею, у якому б цілковито висвітлювалися характер і перебіг цього конфлікту, де б досвід різних народів, що пережили війну, акумулювався б в одній інституції. Головна експозиція Музею буде демонструвати досвід різних народів, підкорених окупантами, їхній опір не тільки на фронтах, а й у підпіллі, а також у формах громадянської непокори.

Однак, попри це, одним із визначальних завдань Музею буде демонстрація світові воєнного досвіду Польщі та інших країн Центрально-Східної Європи, який у багатьох питаннях суттєво відрізнявся від досвіду Західної Європи та неєвропейських держав.

Значна увага в експозиції приділятиметься долі окремих осіб, спільнот і націй; військова історія висвітлюватиметься крізь призму повсякденного життя вояків і цивільних, висвітлення проблем терору окупантів, а також таких явищ, як геноцид, опір проти окупантів та велика політика.

Музей буде створено в Гданську, поблизу історичного центру міста. Він міститиметься в символічному архітектурному просторі, який одночасно становитиме простір пам'яті – 200 метрів від історичної будівлі Польської Пошти в Гданську і за три кілометри водою до півострова Вестерплятте, атакованого у вересні 1939 р. німцями.

Будівля Музею займатиме 23 тис. м^2. Серцем закладу стане головна експозиція, яка розміщуватиметься на найнижчому поверсі – 14 метрів під землею. Поряд з

постійною експозицією в Музеї передбачено тисячу метрів на тимчасові виставки. Крім експозиційних функцій, Музей відіграватиме роль важливого осередку освіти, культури та науки.

Головна експозиція Музею розміститься на площі понад 7 тис. м^2. Вона складатиметься з трьох наративних блоків: «Дорога до війни» (розкриватиме ґенезу конфлікту з акцентом на появу німецького нацизму, італійського фашизму, комунізму та японського мілітаризму); «Гроза війни» (розповідатиме про польську оборонну війну 1939 р., бойові дії на всіх фронтах війни крізь призму життя пересічних людей – вояків, полонених, в'язнів концтаборів, примусових робітників, цивільних жінок, чоловіків та дітей); «Довга тінь війни» (міститиме розповідь про завершальний етап війни, визволення Європи, падіння Райху, ядерне бомбардування Японії, величезні людські втрати та колосальне руйнування економіки, зміну кордонів тощо).

На початку своєї діяльності Музей не мав ніяких фондів. Нині вони налічують 25 тис. одиниць зберігання. Найбільша кількість з них – це предмети, що фіксують повсякденне життя цивільних громадян і вояків у період Другої світової війни, а також елементи обмундирування та амуніції комбатантів, що служили в арміях різних держав, які боролися на фронтах війни. Частина фондів – це фотографії, документи, періодика та листівки.

Повсякчасно проводиться діяльність, спрямована на поповнення фондових колекцій, яка здійснюється шляхом закупівель, роботи з ветеранськими організаціями, приватними колекціонерами, музейними установами Польщі та інших держав. Завдяки співпраці з іноземними партнерами вдалося отримати унікальні предмети. Таким є танк «Шерман Фаєрфлай», отриманий завдяки обміну і співпраці з Королівським Музеєм Збройних сил і військової історії в Брюсселі. У 2013 р., завдяки контактам і співпраці з Національним музеєм історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у Києві, Музей отримав радянський десантний вантажний мішок. Він потрапив до Гданська після повної реконструкції та консервації, які були проведені групою фахівців із Музею в Києві під керівництвом заступника з наукової роботи генерального директора п. Любові Легасової.

З моменту функціонування Музей Другої світової війни працює на науковій та освітній ниві. Центральним напрямом наукової діяльності Музею є дослідження питань, пов'язаних із Вестерплятте. Зокрема, у вересні 2009 р. заклад відкрив постійну експозицію «Вестерплятте: Курорт – Фортеця – Символ», а в червні 2011 р. на її базі створив навчальний проект. Музей організовує на Вестерплятте інтерактивні акції для дітей та молоді, перегляди фільмів, а також, у співпраці з групами реконструкторів, заходи під відкритим небом, у тому числі в рамках Європейської «Ночі музеїв», а також з нагоди річниць вибуху Другої світової війни.

Музей здійснює активну видавничу діяльність. Від 2009 р. вже оприлюднено 22 публікації, які заповнюють істотні лакуни в дослідженнях з історії Другої світової війни. Підтвердженням цього є (принагідно зазначимо) визнання та нагороди наших публікацій. Зокрема, видана Музеєм книга Марка Корната «Закордонна політика Польщі в 1938 – 1939 рр. Чотири рішення Юзефа Бека» в листопаді 2013 р. була

нагороджена Міністром закордонних справ за найкращу публікацію з історії польської дипломатії, видану в 2012 р. Однією з наших найбільших наукових праць буде польське видання книжки Павла Поліана «Всупереч своїй волі. Історія і географія примусових міграцій в СРСР» [Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР], яка побачить світ в 2014 р.

Музей співпрацює з цілою низкою музейних і наукових установ у Польщі та за рубежем. Співробітництво провадиться в царині розшуку експонатів і документів, обміну досвідом у сфері новітніх технологій збереження, консервації та експонування музейних предметів. Інші напрями співпраці дотичні до наукових та архівних досліджень, а також організації виставок, конференцій і освітніх проектів.

Із закордонних інституцій, з якими співпрацює Музей, доречно зауважити, є: Королівський Музей Збройних сил і військової історії в Брюсселі, Музей Словацького національного повстання в Банській Бистриці, Хорватський Музей історії в Загребі, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у Києві, Військовий історичний інститут в Чеській Республіці, Музей історії Югославії, а також Музей сучасної історії в Белграді.

У червні 2013 р. міжнародна організація, членом якої є Музей, дістала згоду на фінансування від Європейського Союзу. До організації входять музеї-партнери з Голландії, Німеччини, Британії та Франції. Міжнародний проект передбачає розбудову наявної на території Голландії, Бельгії та Німеччини так званої «Дороги до визволення Європи», яка має вигляд історико-туристичної траси, що відтворює дорогу військ альянтів у 1944 – 1945 рр. Розробка проекту шляхом залучення інших європейських держав, у тому числі й Польщі, передбачає підтримку міжнародного туризму, який пропагує спільний історичний спадок і спільну культуру, а також поширює знання про історію Другої світової війни і досвід мешканців різних частин Європи. Проект має на меті залучити якнайбільше молоді, продемонструвати, що не вся Європа отримала свободу в 1945 р. Кінець війни для Польщі та центрально-східної частини континенту був пов'язаний із припиненням домінування з радянського боку.

Результатом співпраці музейників та істориків, які зустрілися в рамках праці над вказаним проектом, є також виставка «Дороги до визволення. Європейський спадок Другої світової війни». Виставковий проект розповідає про причини, перебіг і відмінність спадку Другої світової війни, а також про наслідки, які принесли Європі закінчення конфлікту. Виставка підготовлена п'ятьма мовами: англійською, німецькою, французькою, голландською та польською і презентована всіма партнерськими інституціями. Її урочисте відкриття відбулося 13 лютого 2014 р. в будинку Європейського парламенту за участі голови парламенту Мартіна Шульца.

© ***Paweł MACHCEWICZ***

MUSEUM OF THE SECOND WORLD WAR

The idea of establishing an institution that would cover the events of the Second World War, the Polish perspectives by combining the experience of other European nations was formulated by Prime Minister Donald Tusk. On September 1st, 2008 Professor Paweł Machcewicz has been appointed as an authorized representative in affaires of the Museum of World War II by the Prime Minister.

The Museum of the Second World War was established in November 26th, 2008 by the Order of the Minister of Culture and National Heritage, Bogdan Zdrojewski. At the same time Gdansk was elected as a place of location of the Museum. On September 1st, 2009 at Westerplatte during the commemoration of 70th anniversary of the Second World War, the Prime Minister Donald Tusk signed an act on the establishment of the Museum.

The primary mission of the Museum the Second World War is the creation of modern institution in which the history of the war as the greatest disaster of the twentieth century will be highlighted. This problem is further urgent in view of the fact that in Europe even 70 years after the war there is no museum in which the wholly character and course of the conflict was highlighted, where the experience of different peoples that survived the war would converge in one place. The main Museum exposition will demonstrate the experience of different peoples conquered by invaders, their resistance not only in the fronts but also in the underground as well as in forms of civil disobedience.

However, despite this, one of the main objectives of the Museum is to demonstrate to the world the military experience of Poland and other countries of Central and Eastern Europe that has been significantly different from Western Europe and non-European countries in many things. In exposition much attention will be paid to the fate of individuals, communities and nations; the military history will be highlighted through the prism of the daily life of soldiers and civilians, the coverage of problems of invaders' terror, as well as phenomena such as genocide, resistance against the invaders and great politics.

The museum will be established in Gdansk, nearby the historic center. It will be located in the symbolic architectural space which also will be the space of memory – 200 meters from the historical building of the Polish Post Office in Gdansk and by three miles of water to the peninsula of Westerplatte that was attacked by the Germans in 1939.

The building of the Museum will cover 23,000 square meters. Its heart is the main exposition, which will be located on the lowest floor – 14 feet below ground. It is stipulated the extra thousand meters for temporary exhibitions along with the permanent exposition in the Museum. The museum will serve as an important center for education, culture and science along with the exposition functions.

The main Museum exposition will be located on the territory more than 7 thousand square meters. It consists of three narrative blocks: «Road to the War» (will disclose the genesis of the conflict with an emphasis on the emergence of German Nazism, Italian fascism, communism and Japanese militarism); «The Storm of War» (will talk about the Polish defensive war in 1939,

fighting on all fronts of the war through the prism of the life of ordinary men, soldiers, prisoners, prisoners of concentration camps, forced laborers, civilian men, women and children); «The Long Shadow of War» (will include a story about the final stage of the war, the liberation of Europe, the fall of the Reich, nuclear bombing of Japan, huge losses in men and in the economy, changing boundaries, etc.).

At the beginning of the work the Museum did not have any Funds. For today it comprises 25 thousand units. The largest numbers of them are objects that fix the daily lives of civilians and soldiers during the Second World War as well as items of clothing and accoutrements of soldiers who served in the armies of various countries who fought on the fronts of the war. Parts of the Funds are photographs, documents, newspapers and leaflets. The activity is constantly conducted that is aimed at replenishment of Fund Collections which is carried out by procurement work with veterans' organizations, private collectors, museum institutions in Poland and other countries. It was managed to get the unique items due to cooperation with foreign partners. One of these is tank of Sherman Firefly that had been received through exchange and cooperation with the Royal Museum of the Armed Forces and of Military History in Brussels. Our museum had received a Soviet soft air dropping layer due to contact and collaboration with the National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945 in Kyiv in 2013. It had been taken to Gdansk after a complete renovation and conservation that have been conducted by a group of specialists from the Museum in Kyiv led by Deputy Director Mrs. Lyubov Lehasova.

Since the beginning of its work the Museum of World War II is working as a scientific and educational center. The central directions of scientific activity of the Museum were studies of issues related to Westerplatte. In September 2009 at Westerplatte the Museum opened a permanent exhibition: «Westerplatte: Resort-Fortress-Symbol» and an educational project was established on its base in June 2011. The museum organizes at Westerplatte interactive event for children and young people, watching movies and outdoor events within the European Night of Museums as well as the anniversary of the explosion of World War II in cooperation with groups of re-constructors, etc. The museum also holds an active publishing work.

22 publications has already issued since 2009 (not indicated whether it is about books and brochures or articles) which fill significant lacunas in the research on the history of World War II. Confirmation of this among other things is recognition and rewards of our publications. Especially the book of Mark Kornati «Foreign policy of Poland in 1938 – 1939. Four solutions of Józef Beck» that had been issued by the Museum and in November 2013 was awarded by the Minister of Foreign Affairs as the best publication on the history of Polish diplomacy that had been published in 2012. One of our biggest publications will be the book of Pavel Polian «Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR» by Polish edition [Against Their Will... The History and Geography of Forced Migrations in the USSR], that will be published in 2014.

The Museum collaborates with a number of museums and scientific institutions in Poland and abroad. Collaboration is conducted in the fields of search for exhibits and documents, exchange of experience in the sphere of latest technologies of preservation, conservation and exhibiting of museum objects. Other directions of cooperation are tangent scientific and

archival research as well as exhibitions, conferences and educational projects. The Museum collaborates with foreign institutions such as: the Royal Museum of the Armed Forces and of Military History in Brussels, the Museum of the Slovak National Uprising in Banska Bystrica, the Croatian History Museum in Zagreb, the National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945 in Kyiv, The Military History Institute in Czech Republic, the Museum of Yugoslav History and the Museum of Contemporary History in Belgrade.

In June 2013 an international organization in which a Museum as its member has received funding from the European Union. The organization includes the museum partners from the Netherlands, Germany, Britain and France. The project involves the development of already existing in Holland, Belgium and Germany so called «Liberation Route Europe» which has the form of historical and tourist route reproducing the way of military alliances in 1944 – 1945. Development of the project by bringing of other European countries including Poland aims to foster the international tourism that promotes common historical heritage and common culture and disseminates knowledge about the history of the Second World War and the experience of residents of different parts of Europe. The project aims to involve as many young people as possible to show that not all of Europe had received a freedom in 1945. The end of the war in Poland and of East-Central part of the continent was associated with the commission of domination by the Soviet side. The result of collaboration of museum staff and historians who have met within the framework of specified work on the project is the exhibition «Routes of Liberation: European Legacies of the Second World War». The exhibition tells about the causes, course and distinction of legacy of the Second World War, and the consequences that have brought to Europe the end of the conflict. The exhibition has been produced in five languages: English, German, French, Dutch and Polish and will be presented by all partner institutions. Its solemn opening was held on February 13th, 2014 in the building of the European Parliament with the participation of Chairman of the European Parliament Martin Schulz.

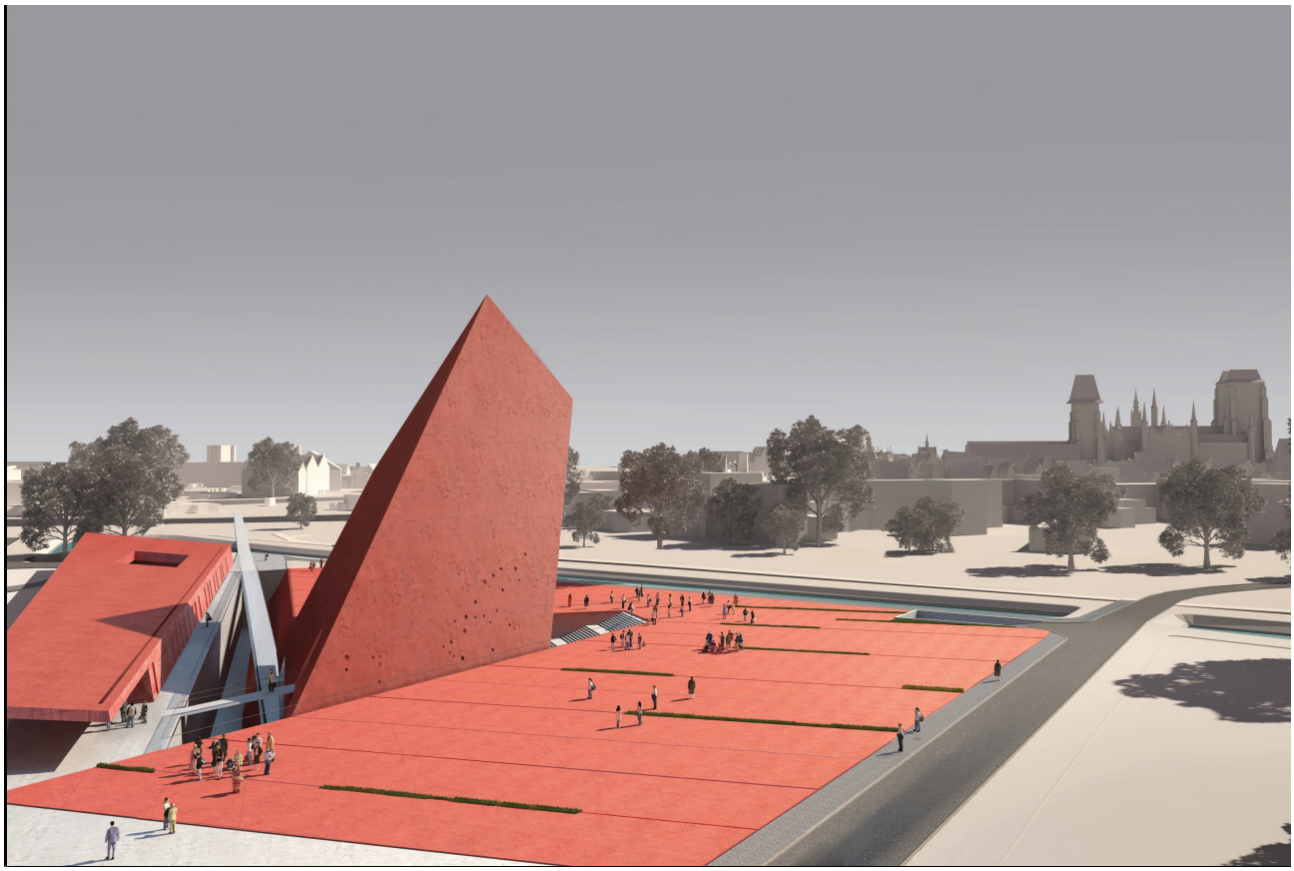

MUZEUM II WOJNY ŚWIATOWEJ

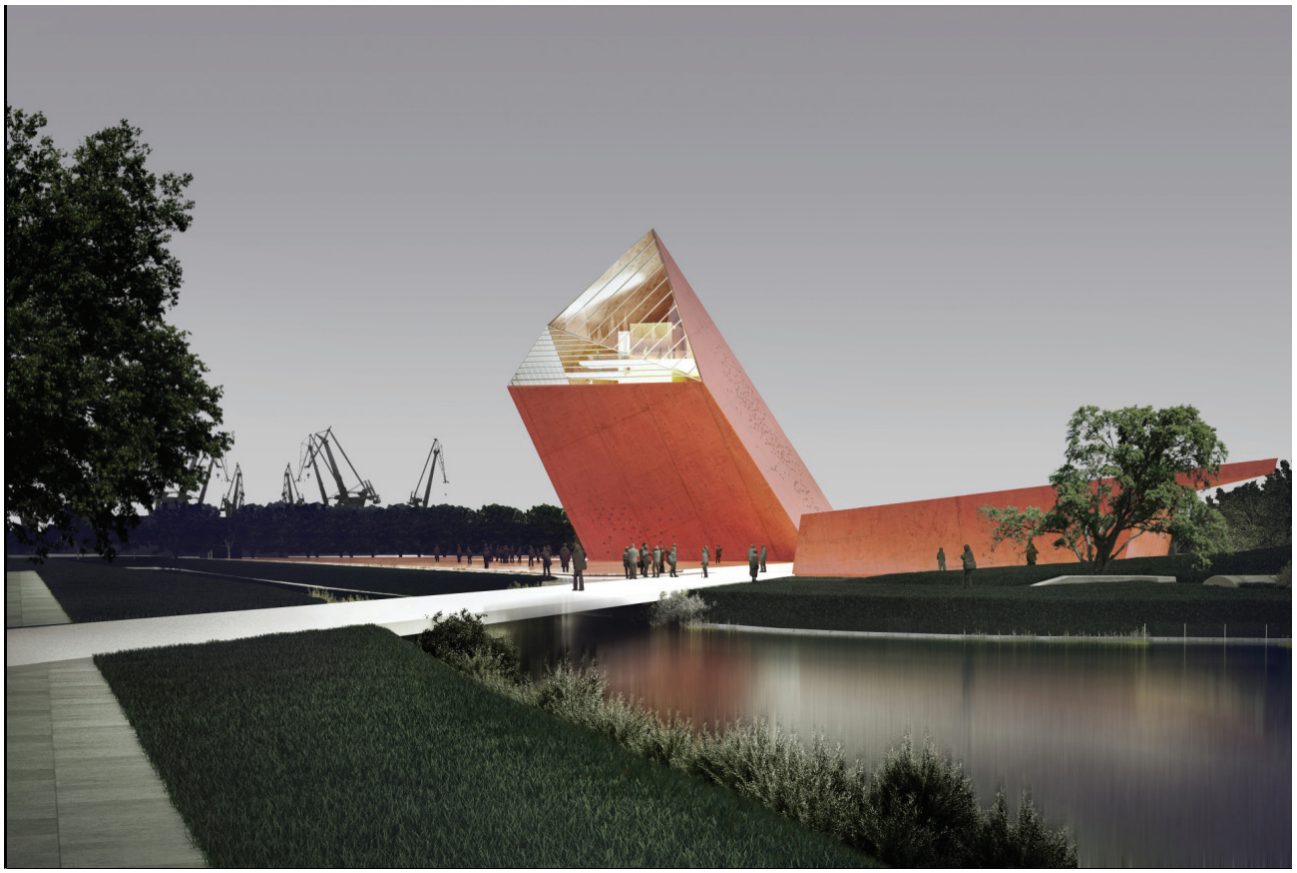

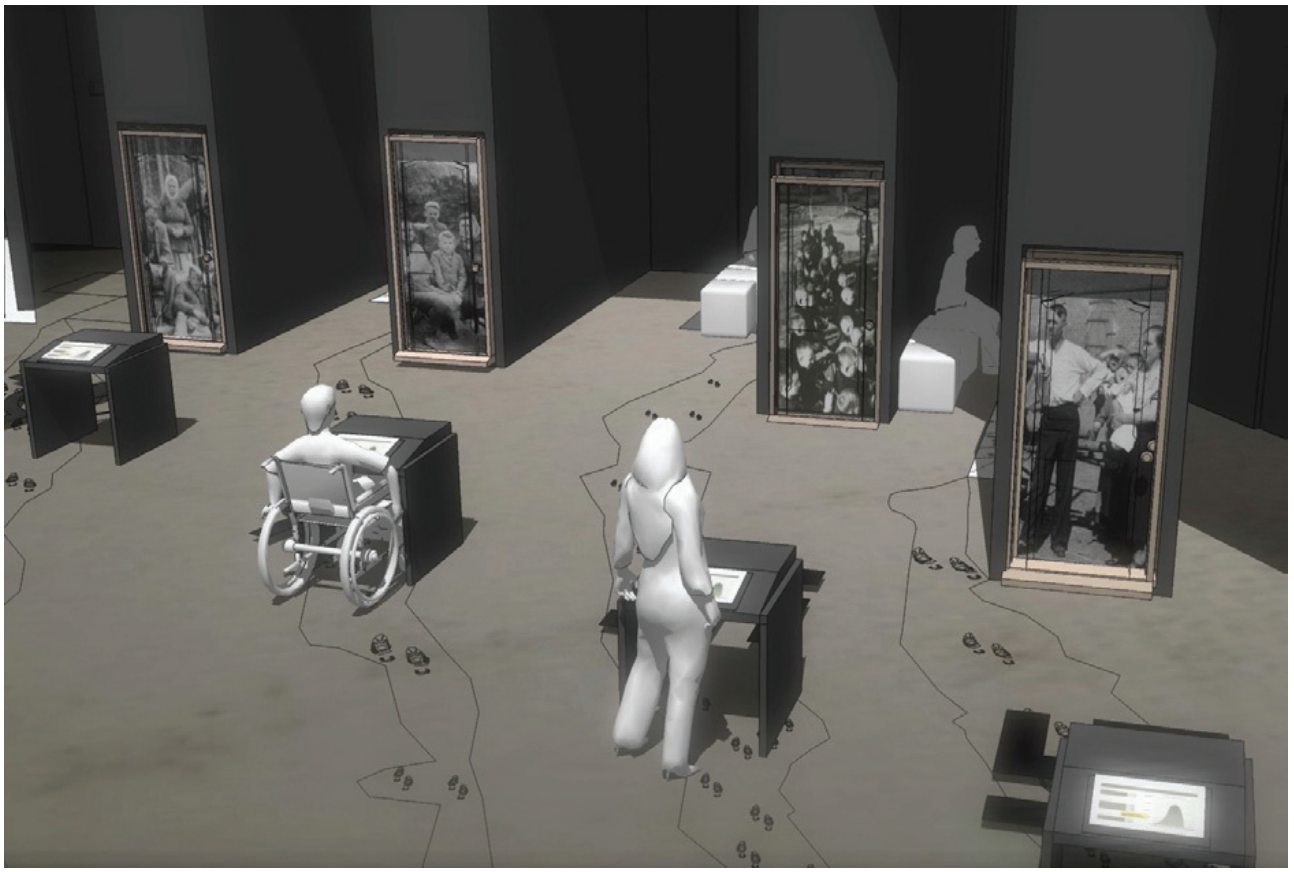

Z DROGI
Z DROGI

HITLER
Unsere letzte Hoffnung
HITLER

Deutschland
Česká Republika
Slovensko
Budapest
Magyarország
Österreich
Slovenija
Zagreb
Hrvatska
Belgrade
Bosna i Hercegovina
Србија
România
Sofia
България

НАУКА В МУЗЕЇ

УДК 069.8(477)«1941-1945»

© *Тетяна ПШЕНИЧНА*

ВІДНОВЛЮЮЧИ РОДИННУ ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОБОТИ НАУКОВЦІВ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)

Висвітлюється проблема збереження історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну в сучасній Україні. До аналізу залучено листи-запити стосовно науково-документального пошуку загиблих військовослужбовців, що надходять до Національного музею Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років від родин, державних та громадських установ пострадянського простору. На підставі листування з членами сімей загиблих фронтовиків зроблено спробу розглянути питання сприйняття війни крізь призму родинної пам'яті про полеглих. Акцентується увага на розроблену співробітниками музею методику документального пошуку відомостей про долю військовослужбовців, а також могил загиблих й зниклих безвісти в роки Великої Вітчизняної війни. На конкретних прикладах розкриваються особливості воєнного й сучасного обліку поховань. Особливу увагу приділено музейній діяльності крізь призму гуманітарної політики України.

***Ключові слова**: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Велика Вітчизняна війна, пошук загиблих, історична пам'ять, сповіщення про загибель, братська могила, військове захоронення, зниклі безвісти.*

Велика Вітчизняна війна посідає особливе місце в національній пам'яті нашого народу. Вона залишила глибокий слід у пам'яті українців, не лише поділила їхні життя на «до» і «після» війни, а й стала, за висловленням одного із сучасних українських істориків, «тим водорозділом, який уже протягом десятків років продовжує розколювати націю політично, ідеологічно та ментально» [1, 419]. У сучасній Україні, як і за радянських часів, офіційна пам'ять про війну слугує радше легітимізації політичного режиму, ніж має безпосередній стосунок до неї як до історичної події. Підтвердженням цього є той факт, що жодна передвиборча кампанія впродовж років незалежності не обходилася без гасел, які стосувалися минулої війни. Проблема національної історичної пам'яті й ставлення до минулого

наразі лише відвойовує собі місце в колі предметів наукового дослідження. Донині безліч жертв і учасників війни не мають права на власну думку й залишаються на периферії суспільного уявлення про найтрагічнішу подію людства. Серед них – родини загиблих воїнів. Пам'ять про війну цієї найбільшої за чисельністю та жертовністю соціальної групи ніколи не досліджувалася. Разом із тим формування колективної пам'яті на фундаменті спогадів саме цієї категорії громадян є надзвичайно важливим чинником для переосмислення минулого, позбавленого політичних гасел.

У своїй діяльності співробітники Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років стикаються з різними моделями пам'яті про війну – офіційною, особистою, кулуарною тощо. Дослідження її різновидів, умов формування, взаємозв'язок та вплив на суспільство є одним із важливих завдань наукової діяльності музею. В інституції постійно впроваджуються гуманітарні та соціальні проекти, а також проводяться дослідження з цієї тематики. Серед них – пошукова робота за матеріалами Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, який налічує 8 585 архівних справ та близько 3 млн персональних документів на загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України. Ці документи тривалий час були розпорошені в різних військкоматах. Лише тепер, зібрані докупи у стінах музею, вони стали доступними для наукового вивчення, а також для повноцінної пошукової роботи, зокрема з метою встановлення відомостей про долю загиблих.

Необхідність пошуку даних про полеглих військовослужбовців у Великій Вітчизняній війні залишається актуальною й нині. З кожним роком чисельність людей, які надсилають до музею листи з проханням надати будь-яку інформацію про своїх рідних, не зменшується. Якщо у 2007 р. з таким проханням звернулися близько 400 громадян, у 2009 р. – понад 900, то, починаючи з 2010 р., музей отримує близько 1 500 пошукових запитів щорічно. Упродовж останніх 6 років опрацьовано 5 811 заяв. Для проведення повноцінного пошуку співробітники розробили низку гуманітарно-пошукових програм, найбільш популярними серед яких є: «Родина шукає солдата» та «Державна допомога». Мета першої – пошук інформації про воїнів, стосовно долі яких родини не мають жодної інформації. Завдання другої – надання рідним офіційних довідок про загиблих воїнів для подання до державних органів влади. Найбільша кількість запитів про пошук надійшла від дітей (38,8 %) та онуків (33,4 %) полеглих воїнів. Серед авторів були також брати і сестри загиблих (6,3 %).

Основною мотивацією запитів онуків та родичів є, як правило, пошук могил полеглих для вшанування їхньої пам'яті. Так, Наталія Олексіївна Мудренко з Дніпропетровської області пише у своєму листі: «За час життя моїх батьків, їхніх братів і сестер, питання пошуку інформації про діда, місце його поховання не піднімалося всерйоз, були лише скупі спогади…, та й зайнятися було нікому. А ми, онуки, були занадто молоді… Мені соромно, що за стільки років я не зробила жодних дій…» [2]. «Мій дядько, Подлепнюк Володимир Васильович, загинув у 1944 р. у Молдавії, на переправі Дністра. Там загинули майже всі з нашої Коренихи… Пам'ятаю, що його

дружина прибігла до нас зі сповіщенням. Вони плакали, кричали, а до мене доходило погано, мені не було й десяти років. У дядька дітей не було, а його дружина померла у 1947 р., згодом у 1959 р. померла й моя мати. Сповіщення не збереглося. Зараз місцева влада хоче встановити пам'ятник та увічнити всіх наших загиблих односельців, а про мого дядю даних немає…», – читаємо в запиті Зінаїди Опанасівни Болтянської з Миколаєва [3].

Запити про пошуки від дітей загиблих є більш емоційними та вмотивованими. У них не лише прагнення відшукати інформацію про загиблого батька або матір, а й бажання донести й зберегти родинну пам'ять про війну. Ці листи є унікальним джерелом, оскільки дають змогу не лише поглянути на війну очима авторів – членів родин, які сплачували й далі сплачують ціну перемоги життям своїх рідних, а й через історії їхнього багаторічного пошуку простежити й оцінити ставлення до проблеми пошуку загиблих, що склалася всередині суспільства та в державних установах.

Упродовж цілого життя пам'ятала Енгаліна Іванівна Зверович з Білорусі, що в неї був рідний брат Олександр. У 1937 р. її родину спіткала жахлива доля багатьох репресованих «ворогів народу». Співробітники НКВС заарештували батька Івана Леонардовича. Мати залишилася з двома дітьми. Старший син, не витримавши психологічного тиску, залишив навчання в сільськогосподарському технікумі й утік до сусіднього району. Лише в січні 1941 р. родина дізналась, що Олександр влаштувався працювати на шахту в м. Пролетарськ Лисичанського району Ворошиловградської (нині Луганської) області. Далі була війна… Жодних повідомлень про сина мати не отримувала. Згодом, після реабілітації, із заслання повернувся батько. Минали роки. Батьки шукали сина, але марно. «Вони до смерті згадували Олександра, – писала в листі до музею Енгаліна Іванівна. – Потім пошук продовжила я. Звернулася на Московське і Київське телебачення, але відповіді не було. З часом онукам удалося дізнатися, що Олександр воював і загинув, що у брата була дружина. Я прошу Вас повідомити, кому була вручена похоронка про смерть мого брата? За цим коротким записом трагедія молодої людини, його близьких, море сліз батька й матері. Я ще сподіваюсь, що, можливо, живі його діти, онуки. Не втрачаю надії зустрітися з ними на могилі мого брата» [4]. Науковцям музею вдалося знайти інформацію про капітана Олександра Івановича Зверовича, командира стрілецької роти 33-ї стрілецької дивізії, та його дружину – Наталію Василівну Пряткіну, яка на момент отримання похоронки мешкала в м. Пролетарськ (нині у складі м. Лисичанськ). Цей випадок є яскравим прикладом трагедії цілого покоління, на долю якого випали як роки сталінського терору, так і жахливі випробування війни, помножені на багаторічну байдужість працівників державних структур, до яких зверталася родина Зверовичів.

Діти загиблих воїнів належать до категорії свідків минулої трагедії. Війна лишила в їхньому життєвому досвіді глибокий слід. Минуле продовжує жити на рівні почуттів і самосвідомості. Воно спонукає до пошуку, іноді заради самих себе.

З дивним, на перший погляд, проханням звернулася до музею жителька Краснодарського краю Російської Федерації Ірина Олександрівна Менжинська, яка особисто приїхала до Києва. У запиті написала: «Прошу: знайдіть анкету-запит щодо

пошуку інформації про долю Олександра Григоровича Менжинського, зроблений у 1945 році до Узинського РВК» [5]. Її цікавило, як звали жінку, яка розшукувала свого сина – вказаного воїна. Після бесіди з'ясувалося, що запитувачка є донькою О.Г. Менжинського. До війни батьки розлучилися. Тато поїхав жити до Росії, Ірина Олександрівна із сестрою лишилися з мамою в Україні. Під час війни мати померла, звязок із татом було втрачено. Діти опинилися в дитячому будинку, були відправлені в інший регіон. Усе своє життя вони були впевнені, що не мають родичів. Через багато років після війни Ірина знайшла інформацію про те, що її батько загинув на фронті. За допомогою телепрограми «Чекай на мене» зустріла своїх «нових» родичів – доньок батька від другого шлюбу (зведених сестер), які мешкають у м. Тюмень, також дізналася, що у той час, коли потрапила до дитячого будинку й відчувала себе беззахисною сиротою, насправді такою не була. Сестер настирливо розшукувала їхня бабуся (матір батька). Передчасно померла невдовзі після війни, так і не знайшовши рідних людей. Знайдені сестри, на жаль, не пам'ятали ім'я старенької, але це питання не давало спокою Ірині Олександрівні. Пам'ять про несправедливе сирітське дитинство та втрачену через примхливі життєві обставини й бюрократичну плутанину спонукали заявницю шукати ім'я бабусі, аби з глибокою вдячністю зберегти пам'ять про неї. У музеї було знайдено Алфавітну книгу обліку сповіщень про загибель воїнів Узинського РВК, де в графі «кому видане сповіщення» було вказано – «матері, Менжинській Софії Володимирівні». Бажання доньки загиблого об'єднати родину поєдналося із потребою виконати власний обов'язок перед минулим – зберегти пам'ять про людину, яку вона навіть не знала. Це підтверджує думку німецького історика Й. Рюзена про те, що «минуле, якого давно немає, все одно лишається. Люди його тлумачать, усучаснюють, відштовхують, обожнюють… Ми його забуваємо, але воно не дає нам спокою. Чому? Можливо, тому, що воно є частинкою нас самих» [6, 308].

Упродовж останніх п'яти років донька загиблого червоноармійця Семена Дмитровича Рябошлика щороку приїздить до Києва з російського міста Володимира в пошуках батьківської могили. З Книги Пам'яті їй стало відомо, що батько загинув у 1941 р. в Києві, але в нинішніх списках військових поховань української столиці його прізвища не було. Втрачаючи надію вклонитися батьківській могилі, вона вирішила передати його фронтові матеріали до музею. У листі зазначила: «Незважаючи на неодноразові запити до різних установ, наша сім'я тривалий час не мала ніяких достовірних повідомлень про долю мого батька. 27 липня 1941 р. він був мобілізований на фронт. Із листів до мами відомо, що їх військова частина формувалась в м. Чугуєві, а згодом була направлена в район оборони Києва. Будучи дитиною, а потім і підлітком, я завжди мріяла і сподівалась, що мій батько повернеться з війни, дуже пишалась ним та ідеалізувала його образ. Для мене він залишився легендою. Я ніколи не бачила його наяву, не відчувала тепла його рук… але у моїй уяві він був найбільш близьким, рідним і найкращою на світі людиною…» [7].

Серед усіх потенційних обов'язків перед загиблими найскладнішим та найболючішим є дізнатися про долю солдата, який зник безвісти. Така категорія запитів найскладніша для пошуку, адже обставини «зникнення» можуть бути абсолютно

різними. Наприклад, «зникнути» міг кулеметний розрахунок, що не повернувся під час виконання завдання знайти свій залишений на полі бою станковий кулемет, або офіцер, який поїхав до сусідньої частини, не відаючи, що дана місцевість знову захоплена ворогом [8, 213; 9, 307]. Також «зниклими безвісти» вважалися більшість радянських військовополонених. Важке становище на фронтах, особливо на початку війни – жорстокі бої, відступ, оточення радянських дивізій, армій та навіть фронтів, унеможливлювало точне, якісне і своєчасне ведення персонального обліку загиблих воїнів. У результаті долі багатьох бійців залишилися невідомими. Наразі з 8 млн 668 тис. загиблих військовослужбовців Червоної армії 4,5 млн зараховані як «зниклі безвісти» [10, 51]. Взяття їх на облік відбувалося, починаючи з 1946 р., на виконання директиви Головного штабу Сухопутних військ № 754524с та «з метою впорядкування питання виплати пенсій сім'ям загиблих бійців, призваних до лав Радянської армії, але подальша доля яких лишилася нез'ясованою». Працівниками військкоматів проводилися опитування родин, збиралися письмові докази участі розшукуваних бійців у війні (свідчення однополчан, довідки про призов, листи з фронту тощо). Накопичені матеріали направлялися до Головного Управління з обліку втрат рядового та сержантського складу Радянської армії (м. Москва), де після додаткової перевірки (за списками засуджених, полонених та ін.) воїнів ставили на облік як «зниклих безвісти» й заносили до Іменних списків безповоротних втрат. Це давало право родинам на отримання пенсій. Інші примірники Іменних списків направлялися до військкоматів для виписки сповіщення про загибель воїна – «зниклого безвісти».

Наразі збереглося небагато документальних джерел, за якими можливо встановити справжню долю «зниклого безвісти» солдата, тому для пошуковця випадки, коли це вдається зробити, – найбільша нагорода.

Усе життя шукала могилу Федули Єлисейовича Бикова його донька – Лілія Федорівна Кравцова з Києва: «Моя сім'я протягом 60-65 років розшукувала місце його поховання. Згідно з останнім його листом, він отримав наказ форсувати ріку Дніпро… За ці роки ми об'їздили усі місця, де проходило форсування Дніпра, звертались до об'єднання «Пошук», декілька разів спрямовувала слова з оголошеннями через газети. Результату не було. Незважаючи на те, що у Вашому музеї зберігаються документи лише на тих загиблих, які були призвані з території України, а мій батько призивався із Семипалатинської області, прошу допомогти мені знайти могилу батька» [11]. З досвіду пошукової роботи працівникам музею відомо, що імена загиблих у документах воєнного періоду можуть різнитися від тих, які повідомляють рідні. Як правило, єврейські, українські, середньоазійські імена замінювалися в документах на загальновідомі російські. Набутий досвід став у пригоді під час пошуку за цим запитом. Було знайдено відомості про молодшого лейтенанта 1245-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії Федора Олексійовича Бикова. Спочатку виявлено донесення військової частини про те, що на правому березі Дніпра цей офіцер дістав важке поранення й був направлений до госпіталю, пізніше – донесення Кременчуцького військкома про знайдені поблизу Дніпра документи офіцера Ф.Є. Бикова, які у зв'язку з відсутністю власника направлені до Москви. Далі були знайдені всі лікувальні установи місцевості й переглянуті їхні

донесення про померлих у вересні – жовтні 1942 р. В одному з них значився офіцер Биков, який у непритомному стані був доставлений до 454-го окремого медсанбату, у якому невдовзі помер. Похований у с. Пришиб Кременчуцького району Полтавської області. Документів при небіжчику виявлено не було. Таким чином померлий від поранення батько Лілії Федорівни став «невідомим солдатом». У розглянутому випадку це сталося через низку фатальних обставин, і лише наполегливе прагнення доньки знайти відомості про свого батька, а також пошукова робота професіоналів повернули ім'я Ф.Є. Бикова з небуття. Проте інколи радість результативного пошуку затьмарюється усвідомленням того, що впродовж багатьох років перепоною на отримання родинами правдивих відомостей про долю «зниклого» воїна були байдужість або недбальство бюрократичної машини.

Жителька Сумської області Галина Іванівна Кунденко в запиті до музею писала: «Минуло 65 років після закінчення війни. Стільки ж минуло і на моїй життєвій ниві. Але не було жодного дня, коли б я не думала про трагічну долю свого батька – Мовчана Івана Павловича. З того дня, як батько пішов на війну, від нього не надходило жодної звістки. Лише після війни мама отримала похоронку, що він зник безвісти. Про те, як ми жили, писати не буду – надто гірка історія… Як вижили – одному Богу відомо. Мені завжди хотілося знати про долю батька, покласти на його могилу квіти і… поговорити з ним. Повідомте, будь ласка, якою була доля мого безвісти зниклого батька?» [12]. Удалося встановити, що І.П. Мовчан, 1904 р.н., уродженець хут. Петрівський Сумської області, був призваний на фронт у перші дні війни. 2 вересня 1941 р. у районі Чернігова потрапив у полон і відправлений до табору Офлаг 57, що розміщувався в селищі Хорощ у передмісті м. Бялисток Подляського воєводства Польщі. Мав особистий номер – 6 995. В'язні перебували в надважких умовах – у таборі панували голод й антисанітарія. 16 червні 1942 р. воїн помер, похований на подвір'ї разом з іншими військовополоненими. Також з'ясувалося, що впродовж 65 років родину від інформації про батька роз'єднувала лише одна літера у прізвищі. Замість Мовчан у німецькій картці військовополоненого він значився як Молчан. Ця прикра помилка стала причиною зарахування червоноармійця І.П. Мовчана зниклим безвісти. Зіставити наявні в картці інші дані про полеглого, зокрема прізвище, ім'я та по батькові дружини та місце її проживання, нікому з виконавців не спало на думку.

Якщо неточність у прізвищі загиблого можна певною мірою виправдати, то небажання працівників, відповідальних за питання обліку втрат, брати до уваги й перевіряти відомості про загибель приватного характеру не мають жодних пояснень.

Упродовж багатьох років свого загиблого брата шукав Олексій Іванович Івченко з м. Сум: «Мені 72 роки… Прошу Вас допомогти мені роздобути хоч яку-небудь інформацію про мого брата – Івченка Івана Івановича. Наші батьки так і пішли з життя, не отримавши ніякого повідомлення про його смерть… Я боюсь, що і я не встигну виконати своїх обов'язків: знайти могилу брата, привезти жменю рідної землі й покласти квіти. Допоможіть мені!» [13]. Науковцями музею було проведено пошук інформації у Книзі Пам'яті України, електронних базах даних, документах про загибель,

але ніде жодних згадок про загиблого не було. Лише серед поточного листування військкомату віднайшовся післявоєнний приватний лист майора Пряснова – колишнього командира 465-го окремого розвідувального батальйону, в якому служив розшукуваний, де він повідомляв, що «боєць О.І. Івченко помер від хвороби в лікарні м. Самбір Львівської області». Лишається здогадуватися, чи перевірялася викладена інформація працівниками військкомату. Можливо, вона не була офіційно підтверджена, тому родині й не виписали сповіщення про загибель воїна, однак родичі мали знати про наявність листа командира.

Ще більше вражають результати пошуку, проведеного на прохання Лідії Михайлівни Сапсай з м. Києва – доньки загиблого старшого лейтенанта Трояна Михайла Петровича. У своєму листі жінка писала: «Років двадцять я зверталася по всіх військкоматах України, де ми жили до війни, з проханням знайти хоч якусь інформацію про мого зниклого безвісти батька Трояна Михайла Петровича, але ніде не виявили жодних документів. У мами зберігся папірець грошового переказу на її ім'я, який був надісланий у вересні 1941 р. батьковим товаришем по службі. На його звороті написано, що батько загинув у липні 1941 р. Допоможіть знайти його могилу» [14]. Відшукати інформацію про зниклого безвісти в перший рік війни надзвичайно складно. На початку війни облік загиблих був фактично зірваний, звітні документи або не складалися зовсім, або не збереглися. Серед переданих до музею матеріалів інформації про М.П. Трояна не виявилося. За даними Об'єднаної електронної бази загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни та за Книгами Пам'яті, офіцер значився зниклим безвісти [15]. У списках військовополонених такого прізвища не було. Лишалося лише єдине джерело для пошуку – Загальнодоступний електронний банк документів «Подвиг Народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», що містить документи про нагородження бійців у роки війни. Особливих сподівань на зазначене джерело не покладалося, оскільки у 1941 р. небагатьох воїнів нагороджували військовими нагородами. Однак саме тут знайдено наказ про представлення ст. лейтенанта М.П. Трояна до ордена Червоного Прапора посмертно [16]. У документі містилася інформація не лише про подвиг воїна, а й про місце та обставини його загибелі: «Командир бронемайданчика старший лейтенант Троян показував приклади хоробрості у боях бронепоїзда на станціях Ковельської залізниці: Сапіжанка, Кам'янка, Струмилів, Джуховиці, Куликівка. 7 липня 1941 р. у бою під м. Бердичевом він проводив артилерійський вогонь прямим наведенням по флангах противника. Під час обстрілу ворожими танками та протитанковими гарматами був убитий» [17]. Сучасникам важко збагнути, як могло статися, що командир, який відзначився під час боїв і загинув на полі бою, посмертно нагороджений високою військовою нагородою, понад 70 років значився зниклим безвісти. У цьому випадку простежується як безвідповідальне ставлення командування радянської армії до обліку загиблих (навіть офіцерського складу), так і байдужість пересічних виконавців численних запитів щодо втрати воїна з родини Троянів. Ніхто не перешкоджав чиновникам виявити та повідомити родичам наявні дані.

На жаль, і нині, як і 50 – 60 років тому, ставлення до зниклих безвісти лишається суперечливим, а з'ясування їхнього статусу – проблематичним. Тетяна Миколаївна

Бєдакова з Казахстану у своєму листі згадувала: «Після війни час був складний, і зниклі безвісти прирівнювались до «ворогів народу», тому бабуся в основному мовчала, лише дуже чекала…Мені хочеться, щоб наші нащадки знали, який жах довелось пережити зовсім молодим хлопчикам» [18].

Нині вже ніхто не вважає зниклих безвісти «ворогами народу», однак із роками у ставленні до цієї категорії загиблих ані розуміння, ані зацікавлення не додалося, натомість бракує елементарної інформації про події війни. Підтвердженням цього слугують листи-звернення від державних установ, органів соціального захисту, що надходять до музею.

В одному з них читаємо: «До управління звернулась гр. К.Я. Нікітіна з питанням щодо встановлення члена сім'ї загиблого учасника війни за зниклого безвісти батька Якова Федоровича Нікітіна. Наданих заявником документів (похоронки. – Авт.), на жаль, недостатньо для встановлення даного статусу. Просимо Вас, по можливості, надати інформацію щодо обставин зникнення (загибелі) її батька, номер, найменування воїнського формування, місце та період проведення військових дій, у яких брав безпосередню участь гр. Я.Ф. Нікітін, зниклий безвісти в листопаді 1943 р….» [19]. Держава, яка 70 років тому забрала в родини Нікітіних годувальника, не надавши йому належним чином статусу загиблого, тепер вимагає від доньки достеменних даних про участь бійця у війні та обставини загибелі (ці відомості родичі самі б воліли знати). Державним виконавцям невтямки, що навіть не кожен ветеран зміг би надати про себе таке «досьє». Які документи може надати, наприклад, донька на воїна, який був мобілізований на фронт у перші дні війни й загинув, не встигнувши написати жодного листа? Проте ще в 1946 р. було встановлено, що сповіщення про загибель із формулюванням «зник безвісти» є офіційним доказом участі та загибелі військовослужбовця у Великій Вітчизняній війні. Це тепер доводиться роз'яснювати працівникам музею.

Ще один показовий випадок із пошукової діяльності музейників. На порозі адміністративного корпусу Меморіалу стояла старенька жінка з документами в руках. Вона не знала, до кого звертатися зі своєю проблемою, однак сподівалася на звичайне людське розуміння. Як і кожного гостя, її запросили до кімнати відвідувачів. Науковий співробітник запропонував заповнити анкету-запит для проведення пошуку інформації. Проте жінка відмовилась, заявивши, що вже має офіційну довідку про батька, у якій вказано, що червоноармієць Леонід Андрійович Зуб зник безвісти в липні 1944 р. Вона – єдина донька загиблого воїна, ніколи не виходила заміж, а значить, згідно із Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», має право на певні пільги. Проте в державних органах соціального захисту їй було відмовлено в поданні документів. «Мені сказали, що потрібно, аби він загинув у 1943 р.», – повідомила жінка. Сама постановка проблеми – «повинен загинути у 1943 р.» аж ніяк не вкладалася в голові співробітника. Після додаткової бесіди з'ясувалося, що батька мобілізували на фронт у 1944 р., а дочка народилась у серпні 1944 р. Так чому для підтвердження участі у війні потрібно, щоб «загинув у 1943-му»??? Старенька не плакала, не могла щось пояснити, лише зітхала й повторювала: «Мені

сказали, що треба, щоб він загинув тільки у 1943 р. Я не знаю, що мені робити, до кого звертатися, я зовсім самотня…». Подібні випадки не повинні залишатися поза увагою ні в розрізі показово-гуманної соціальної політики держави і її чиновників, ні в аспекті загальнолюдських взаємовідносин, оскільки історична пам'ять – промінь не лише в минуле, а й відблиск у майбутнє.

Таким чином, у результаті роботи із запитами про пошук загиблих воїнів перед працівниками музею розкривається історична память про війну основної групи жертв – родин загиблих воїнів. Ця пам'ять є не лише безцінним джерелом спогадів про минуле свідків подій, а й непідробним «лакмусовим папірцем», який виявляє критичні точки історичної пам'яті в суспільстві. Невигадані історії, описані авторами листів, ситуації, до яких дописувачі потрапляли під час практичних спроб реалізації власного права на збереження пам'яті про своїх загиблих рідних, яскраво демонструють ставлення до історичного минулого в Україні та виявляють справжню «ракову пухлину» в інформаційному наповненні порушеної теми. Спільна трагедія, яку пережив наш народ у роки Великої Вітчизняної війни, здатна об'єднати націю й створити єдину українську спільноту – могутню, консолідовану, шановану у світі, із звитяжною та жертовною історією своєї участі у трагічному світовому протистоянні. Ця пам'ять має також значний гуманітарний потенціал, необхідний для майбутнього успішного розвитку суспільства. Проте об'єктивною реалією сьогодення й надалі залишаються загальна байдужість та формальний підхід до розглянутої моделі пам'яті.

Джерела та література:

1. *Гриневич В. Расколотая память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В. Гриневич // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М.:Новое литературное обозрение, 2005.*
2. *Книга реєстрації поштової кореспонденції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – В/х № 253/2012.*
3. *Там само. – В/х № 743/2012.*
4. *Там само. – В/х № 47/2012.*
5. *Там само. – В/х № 989/2012.*
6. *Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.П. Нагорна. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012.*
7. *Книга реєстрації поштової кореспонденції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – В/х № /2012.*
8. *Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф. 60 гв. А. – Оп. 5173. – Спр.5.*
9. *Там само.*
10. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009.*

11. *Книга реєстрації поштової кореспонденції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – В/х № 885/2012.*
12. *Там само. – В/х №/2010.*
13. *Там само. – В/х № 284/2012.*
14. *Там само. – В/х № 599/2012.*
15. *Об'єднана електронна база загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни Міністерства оборони Росії // www.obd-memorial.ru.*
16. *Загальнодоступний електронний банк документів Міністерства оборони Росії «Подвиг Народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» // http://www.podvignaroda.ru.*
17. *Там само.*
18. *Книга реєстрації поштової кореспонденції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – В/х № 816/2012.*
19. *Там само. – В/х № 69/2013.*

© Татьяна ПШЕНИЧНАЯ

ВОССТАНАВЛИВАЯ СЕМЕЙНУЮ ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ РАБОТЫ НАУЧНЫХ СОТРУДНИКОВ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)

Освещается проблема сохранения исторической памяти о Великой Отечественной войне в современной Украине. Для анализа взяты письма-запросы о научно-документальном поиске погибших военнослужащих, поступающие в Национальный музей Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов от семей, государственных и общественных учреждений постсоветского пространства. На основании переписки с членами семей погибших фронтовиков сделана попытка рассмотреть вопросы восприятия войны сквозь призму семейной памяти о павших. Акцентируется рассказ о разработанной сотрудниками музея методике документального поиска сведений о судьбе военнослужащих, а также могил погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны. На конкретных примерах раскрываются особенности военного и современного учета захоронений. Отдельное внимание уделено вопросу значимости данного вида музейной деятельности для гуманитарной политики Украины.

***Ключевые слова**: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», Великая Отечественная война, поиск погибших, историческая память, извещения о гибели, братская могила, военное захоронение, пропавшие без вести.*

© *Tatyana PSHENICHNAYA*

RESTORING FAMILY MEMORY OF WAR (ON MATERIALS OF THE SCIENTIFIC STAFF OF THE MEMORIAL COMPLEX «NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945»)

The problem of preserving the historical memory of the Great Patriotic War in modern Ukraine is being highlighted. The events of 1941 – 1945 have a special place in the national memory of the Ukrainian people. For many families who lost their loved ones in the war, the past is not over, but continues to live at the level of feelings, level of consciousness and political orientations. Data search of the fallen in the war remains relevant today. Every year the number of people who send letters to the museum with a request to find any information about their relatives is not reduced.

Inquiry letters as regards scientific, documentary search of perished soldiers coming from families, government and public institutions of post-Soviet space have been taken to analyze.

Applicants are looking for information about former soldiers with different purposes: to pay tribute to the fallen, to venerate the tomb of a loved one, to unite the relatives of the family that has being divided the by war, to convey information to posterity and so on.

Based on correspondence with members of the families of fallen soldiers it is an attempt not only to consider the perception of the war through the prism of family memory of the fallen, but also to outline certain formalism of society in efforts to perpetuate the memory.

The article emphasizes the story about the method of documentary searching of information about the fate of soldiers and the graves of the dead and missing persons during the Great Patriotic War has been developed by the museum staff.

A detailed review of the ways of searching makes it clear how lengthy and laborious the work is which can be likened to search a poppy seed in the ashes.

The specific examples draw in all its details the features of military and modern burial; it has being revealed the most painful and most difficult questions – the searching of missing soldiers and former prisoners of war.

Nowadays nobody thinks of missing servicemen as «enemies of the people», but the official attitude to them and their families remains contradictory, and clarification of their status is problematic.

Family memories of the war is not only an invaluable source of memories of past witnessed the events, but genuine «a litmus test» that detects the critical points in the humanities, social and political issues of society. Special attention is paid to the significance of this type of museum activity for humanitarian policy of Ukraine.

Keywords: *Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945», the Great Patriotic War, search of fallen soldiers, a historical memory, a notification of death, search, mass grave, military burial, missing person.*

ВЕКТОРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В МУЗЕЙНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 069.12:069.8

© ***Тамара КУЦАЄВА***

МУЗЕЙНИЙ ВІДВІДУВАЧ: ХТО ВІН? (ОПИТУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ АУДИТОРІЇ В МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ» У КОНТЕКСТІ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ)

На основі поглядів учених-музеологів і власного розуміння проблеми здійснена спроба провести соціальний зріз особливої категорії музейної аудиторії – англомовних відвідувачів. Проаналізовані соціально-демографічні особливості і культурно-освітні запити респондентів. Окреслені перспективи роботи із цією особливою частиною музейної аудиторії у такій мірі, як цього допускають концептуальні основи наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Відмічено, що Меморіал – безцінне джерело історичних знань для іноземців про Другу світову й Велику Вітчизняну війни.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», експозиція, музейна соціологія, моніторинг, англомовний респондент, англомовна музейна аудиторія, маркетинг, менеджмент.*

В українському суспільстві загалом, як і в в музейному просторі зокрема, дотепер побутує думка про те, що відвідувачі музеїв є здебільшого анонімними. А тому музейним інституціям складно окреслювати головні вектори діяльності, закріплювати в роботі набутки, впроваджувати нові досягнення та пропозиції відвідувачів. Проте досвід свідчить, що напрацювання в царині музейної соціології (як одного з інструментів пізнання аудиторії), яка є актуальним питанням музейної діяльності, достатньо вагомі. Зокрема, це визначено в Концептуальних засадах наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. Отже, у контексті музейної соціології реальними є спроби опитування екскурсантів безпосередньо в головній експозиції Меморіалу [9].

Ще в 2009 р. у Меморіальному комплексі здійснено спробу опитувань музейної аудиторії. Нині можна констатувати реалізацію вже трьох умовних етапів цього проекту: 1-го – восени 2009 – восени 2010 рр.; 2-го – взимку-восени 2012 р.; 3-го – на День Перемоги та у Міжнародний день музеїв у 2013 р.; наступні – на стадії обговорення.

На 1-му етапі дещо окреслено портрет середньостатистичного відвідувача – адресанта безцінних історичних знань та досвіду, що зберігає музей. Цього відвідувача можна називати і споживачем ексклюзивного культурного продукту, який створює та популяризує музей у культурному просторі. Опрацьований матеріал дає можливість зробити низку висновків про соціально-демографічні характеристики та мотивацію відвідувачів. Стало зрозуміло, що найчастіше – це співвітчизники, які належать до різних вікових і соціальних категорій (80,9 %), котрі переважно розмовляють українською мовою (54,9 % респондентів – співвітчизників) [7].

Вивчення культурних запитів і мотивацій усіх опитаних (насамперед україномовних і російськомовних) співвітчизників і паралельно, частково – російськомовних та англомовних іноземців (їх 19 %) дало підстави стверджувати, що відвідувачі Меморіалу, незважаючи на різноманітний рівень освіти, належність до різних вікових, соціальних груп і моделей суспільної пам'яті, усвідомлюють історичне значення, цінність та необхідність збереження колекцій, що розкривають внесок українського народу у Перемогу над нацизмом [12].

Та чи всі відвідувачі поділяють вищезазначену думку? Чи для всіх Велика Вітчизняна війна є тим фактором, що спонукає до роздумів про славне героїчне й трагічне минуле рідного народу, до вшанування пам'яті полеглих бійців, – навіть якщо людина перебуває у відпустці чи під час проведення іншої форми відпочинку? Адже ці жорстокі випробування стали іспитом не лише для українців, а й для країн Європи, Далекого Сходу, американського континенту. Врешті-решт, усього світу.

Важливою формою роботи для науковців стала персоніфікація іноземного відвідувача музею, який «усе сприймає інакше». Адже він, на думку В.Л. Гриневича (Інститут історії України НАН України), належить і до східноєвропейської, і до російської, і до західноєвропейської моделей пам'яті [12]. Особливим суб'єктом вивчення мав стати як колишній громадянин СРСР, нині громадянин незалежної (іншомовної) держави, так і громадянин країни, яка завжди належала до так званого близького або далекого зарубіжжя.

Отже, у лютому-вересні 2012 р. ми провели роботу з частиною іншомовної аудиторії музею (брали до уваги володіння інтерв'юером англійською мовою). Опитування можна вважати цільовим, із застосуванням класичного інструменту опитування – анкети, яку допомагали заповнювати респондентам під час інтерв'ю на виході з головної експозиції (зібрано 120 анкет).

Вибір не був випадковим. Адже, аналізуючи одну з граней «комунікаційного зсуву» – прийняття факту, що музей належить і до сфери дозвілля, спробували зрозуміти, чи Меморіальний комплекс для завжди усміхнених і охочих якомога більше побачити іноземців є інструментом задоволення чи пізнання. Незрозумілим виявився і той

факт, чи турист, що апріорі шукає естетичних задоволень, зможе витримати емоційне, психологічне навантаження експозиції, яка відображає втрати та внесок українського народу в Перемогу над нацизмом. У результаті опрацювання зібраного матеріалу зрозуміли, що іноземні туристи не лише здатні на це, а й прагнули здобути в музеї саме такий безцінний досвід.

Опитані іноземці переважно відвідували музей самостійно або маленькими компаніями. Траплялись і великі групи – різні за віком, статтю, соціальним складом, інтересами. Це компанії, часто екскурсанти із зовсім маленькими дітьми у візочках. Вони налічували від 3 – 4 до 10, 12, 15 і 25 осіб. Іноземні гості, так само як і співвітчизники, це індивідуальні та групові відвідувачі (родини, компанії за інтересами).

Соціально-демографічні характеристики цих людей подібні до ознак співвітчизників. Так само чоловіків серед них більшість (71 %), а жінок меншість (29 %). Вікові ознаки вказують на те, що найбільш активними є молоді жінки у віці 23-29 років (понад 31 %). Цікавою виявилася мотивація наймолодших і найстарших респонденток. Наприклад, 17-річна учениця коледжу з передмістя Копенгагена (Данія) зазначила, що візит до музею для неї та її товаришів, які навчаються в Києві, викладачі запланували, аби студенти більше дізналися про історію країни. А дві 62-річні туристки з Нової Зеландії та США дотримувалися більш активної позиції. Одна із них одночасно відвідувала в Києві так звану «літню школу» (група за інтересами), а інша сама запросила друзів до музею.

Із зазначеного вище можна дійти висновку, що задля збільшення чисельності жінок-іноземців потрібно, як і у випадку із співвітчизницями, пропонувати їм оригінальні, незаангажовані заходи. Вони мають відобразити майже нечувану для далекого зарубіжжя, для Другої світової війни українську, радянську жінку-снайпера, льотчицю, жінку-танкіста, учасницю руху Опору, дитину-воїна тощо. Звичайно, що висвітлення ролі медиків, жінок-донорів, Православної церкви та Міжнародного Червоного Хреста є тими незабутніми сторінками війни, які справляють значний психологічний вплив на відвідувачів обох статей.

Серед чоловіків найбільш активними стали екскурсанти у віці 21-29 років (майже 33 %) і 41-46 років (більше 30 %). Прикметною особливістю є те, що навіть у похилому віці іноземці наважуються на активні мандрівки. Троє відвідувачів із Бельгії, Ірану та США (м. Сієтл) у віці 67-69 років відповіли, що вони зацікавились екскурсією до музеюоскільки їм запропонувала відвідати Меморіал туристична фірма. А ще двоє відвідувачів із Нової Зеландії та США у віці 72 та 76 років заздалегідь прагнули відвідати музей, щоб безпосередньо на місці відчути «подих війни». Пересвідчуємося, що люди «третього віку» із-за кордону є перспективною аудиторією, до якої потрібні особливі підходи із спрямуванням до культурних, освітніх, політичних, мовних і фізичних аспектів.

Опитування 2009 – 2010 рр. засвідчило, що іноземними гостями Меморіального комплексу були громадяни принаймні 19 країн (пострадянських республік, країн близького та далекого зарубіжжя). Проведене цільове опитування показало, що географія країн розширилася до 39. Так, упродовж 2009 – 2012 рр. вдалося

поспілкуватися із громадянами 20 із 44 країн Європи, найбільших країн Північної Америки – Канади, США; провідних країн Азії та Океанії (Гонконг, Індія, Індонезія, Китай, Нова Зеландія, Пакистан, Таїланд); Близького Сходу (Ізраїль, Йорданія, Саудівська Аравія) і гостями з таких екзотичних для українського туристичного та ділового середовища країн і суб'єктів державотворення, як Еквадор, Нігерія, Палестинська Автономія, Шрі-Ланка та о. Маврикій.

І хоча, здавалося, наперед відомою буде реакція цих людей на запитання, «скільки разів Ви відвідували музей», відповіді подеколи були неочікуваними. Дійсно, переважна більшість іноземців відповіла, що вперше (85 % відвідувачів). Однак виявилося, що вони є серед нашої постійної аудиторії. 15% опитаних музей відвідували неодноразово – вони оглядали експозицію під час попередніх подорожей або проживають в Україні. Наприклад, удруге прийшов до Меморіалу відвідувач із США (штат Іллінойс), який навчається в Києві; американська туристка, що запропонувала друзям відвідати музей; турист із Індії, котрий також спеціально запросив друзів до Меморіального комплексу.

Отже, таку категорію, як відвідувачі-іноземці, можна умовно класифікувати на власне туристів та іноземців, що мешкають в Україні. Така ситуація – об'єктивний результат міграційних процесів, який, з одного боку, стимулює маркетинг, що направлений на кількісне та якісне урізноманітнення аудиторії іноземних туристів, а з другого – спонукає до способів пошуку заохочення для наступного відвідування музею тих, хто проживає в Києві / в Україні. Задля цього, наприклад, розробляти тематичні заходи, що синхронно відображають Велику Вітчизняну та Другу світову війни, роль іноземців у подіях на радянсько-німецькому фронті (лідерів країн-членів Антигітлерівської коаліції, руху Опору, добровольців, діячів культури тощо).

У результаті попереднього запитання виникла потреба дізнатися про плани щодо подальшого відвідування гостями музею. Так само, як і співвітчизники, більшість відвідувачів (97,5 %) виявили бажання прийти до музею ще раз, навіть розуміючи, що цього може й не статися. А турист із Греції мав намір також оглянути й зали, оскільки скористався лише додатковою послугою Меморіалу (підйомом на позначку 36,6 м). Для таких туристів у «портфелі екскурсовода» – методика проведення «бліц-екскурсії».

І ще один штрих до попереднього контексту. Відповідь на запитання, яким чином іноземець довідався про музей і вирішив прийти його оглянути, відображає напрями, у яких потрібно працювати музейникам для заохочення потенційної аудиторії. Більшість гостей дізналися про Меморіальний комплекс із розповідей, запрошень, рекомендацій друзів, знайомих, установ, у яких вони працюють, через турфірми тощо. Виявилося, що екскурсанти хочуть рекомендувати для відвідування музей знайомим, колегам та ін. Це не має, однак, на меті відкидати традиційну рекламу. Адже «маркетинг із вуст в уста» або «сарафанне радіо» (WOM-marketing) – це безкоштовна форма реклами. З 1970-х рр. її вдало використовують менеджери ефективних продажів. У музейній діяльності варто практикувати перше безкоштовне ознайомлення з експозицією, музейними заходами та додатковими послугами

представників посольств, міжнародних компаній та фондів, дописувачів Інтернет-форумів, представників іноземних спільнот, релігійних громад, музейних експертів тощо. Вони на власному досвіді переконаються в ефективності музейних пропозицій і стануть так званими агентами WOM-marketing – поширять інформацію на цільову аудиторію.

Музейним співробітникам треба прагнути до того, аби жодний іноземець не був розчарований в обслуговуванні, передовсім через мовні бар'єри в спілкуванні та менталітети. Так, наприклад, співробітники мають із розумінням ставитися до того, що велика кількість віруючих на знак поваги до храму пам'яті не знімають головний убір у приміщенні.

Як і для співвітчизників, візит до музею для іноземців набуває меморіального, комеморативного забарвлення. Зокрема, туристка із Швейцарії звернулася до туристичної фірми із спеціальною метою – організувати їй екскурсію по Меморіалу. Іноземна відвідувачка пише книжку про батька, який під час Другої світової війни працював у Міжнародному Червоному Хресті. Через деякий час ця гостя ще раз відвідала музей і занурилася в його атмосферу.

На запитання, у який спосіб відвідувачі оглянули музей, відповіді розділилися таким чином: з екскурсоводом – 64 %, лише з друзями або родиною – 25 %, самостійно – 11 %. Як видно із статистичних даних, здебільшого екскурсанти потребують супроводу англомовного екскурсовода.

Беручи до уваги зручність перебування відвідувачів в експозиції, було з'ясовано, що 97 % відчували себе в музеї комфортно. Цьому зарадила можливість скористатися ліфтом, наявність широких проходів для дитячих візочків, хоча деяким людям було важко багато ходити залами. Вигідному перебуванню в музеї сприяла цікава екскурсія. Однак гості наголосили на дещо ширших анотаціях іноземною мовою. Водночас туристка з Польщі та турист із Ізраїлю зазначили, що вони досить добре розуміють українську. Проте французу та німцю бракувало рідних мов в освоєнні експозиції. Зважаючи на це, для подолання мовних бар'єрів бажано орієнтуватись (як мінімум) на традиції ICOM. У своїй діяльності Міжнародна рада музеїв використовує три робочі мови: англійську, іспанську та французьку, а, наприклад, ООН – шість: англійську, російську, іспанську, китайську, арабську та французьку. У цьому контексті Меморіальний комплекс пропонує відвідувачам і поважним гостям позальні супроводжувальні тексти англійською, російською і французькою мовами; англійську та російську версії аудіогіда. Розробляються й нові іншомовні проекти.

Оскільки Друга світова війна втягнула у свій вир громадян десятків країн світу, то доцільним виявилося запитання щодо родинної пам'яті про війну. Майже 81 % респондентів зазначили, що вони не зберігають очевидної пам'яті про події 1939 – 1945 рр. Викликає подив той факт, що Друга світова не залишила такого помітного важкого сліду в родинах опитаних іноземців, як Велика Вітчизняна в сім'ях громадян колишнього СРСР. Для усвідомлення цього варто проаналізувати такі чинники, як перебування ворога на території зарубіжної країни та залучення її військовослужбовців у війну, історію кожної родини тощо.

І все-таки понад 14 % реципієнтів відповіли схвально на запитання. Це громадяни країн-членів Антигітлерівської коаліції, зокрема США та Канади; країн, чиї території були безпосередньо втягнуті у вир війни: Польщі, Італії, Словаччини. Туристка із Швейцарії, країна якої зберігала нейтралітет під час війни, також позитивно відповіла на запитання, адже її батько працював у Червоному Хресті. Одночасно трохи більше ніж 4 % відвідувачів з Ірану, Нігерії, Сербії та США зазначили, що їхні родини зберігають пам'ять про інші збройні конфлікти другої половини XX ст.

Ще однією формою роботи, спрямованою на вдосконалення експозиції музею, є рейтинг атрактивних музейних предметів. 70 % іноземних респондентів зазначили, що збережуть у своїх спогадах той чи інший експонат, тематико-реліквійний комплекс. Однак, як правило, вони зосереджувалися на відомій раніше або прокоментованій екскурсоводом події про роль Православної церкви (у т.ч. трафарет для виготовлення православних хрестів (зал 9), поминальні книжечки П.А. Гавриш (зал 12); Сталінградську битву (у т.ч. реактивні снаряди М-13, відомі під назвою «Сталінські органи», а не «Катюша»); хронікально-документальний фільм Парад Перемоги на Червоній площі (зал 13) і фотодокумент «Проходження полонених німців через Київ» (зал 12).

Особливо вражаючим для іноземної аудиторії стало відтворення злочинів на окупованих територіях (в цілому зали 6-7, окремі експонати в інших залах). Однак подальше спілкування засвідчило, що відвідувачі-іноземці більш схильні ототожнювати події, відображені на експозитарних площах, з Голокостом – нацистською політикою геноциду, фізичного винищення єврейського населення Європи. Так, турист із США назвав знаряддя для знищення, що застосовували нацисти, «засобами Голокосту». Закарбувалась у пам'яті іноземців костодробарка, гільйотина, номери в'язнів нацистських таборів, рукавички, вироблені з людської шкіри, мило – з людського жиру, символічні ворота до газової камери, фотографії з місць масових страт у Бабиному Яру тощо. Для опису побаченого турист з іранського Тегерана використав емоційне словосполучення «засоби вбивства нацистів», а турист із Китаю – «все, що свідчить про винаходи для людських страждань». Опитування показало, що в процесі екскурсійної роботи варто збільшити лекційний компонент, оскільки іноземці не завжди підготовлені до сприйняття певних подій та фактів. Періодично слід більше приділяти уваги деталізації знань іноземців про термінологію Великої Вітчизняної війни, особливостям окупаційного режиму в Україні тощо.

Респонденти не лише реагували на те, що піддається легшому сприйняттю, як-то: фотозбільшення та фотодокументи зруйнованого Києва 1941 р. і 1943 р., а й аналізували, вивчали експозицію. Так, у 7 залі на карті «Місця злочинів німецько-фашистських окупантів на території України» американські меноніти під час проведення екскурсоводом родинної екскурсії уважно розглядали позначки людських втрат у Запорізькій області– місці, де нині розташована одна з їхніх центральних общин в Україні. А на фотозбільшенні в'язнів гітлерівського табору Аушвіц-Біркенау (зал 6) відвідувач із Нідерландів впізнав знайомого, але вже

покійного голландського медика і надав посилання на статті про долю цієї жертви нацизму.

Заслуговує на увагу небайдуже сприйняття англомовними реципієнтами Залу Пам'яті. Відвідувачка зі швейцарського Берна слушно зауважила, що він є кульмінаційним в експозиції. А турист із Данії додав: «Особливо сподобалося фотозбільшення із солдатами, які поверталися додому». Очевидно, що такі поняття, як життя, свобода, туга за рідними, страх війни та страждання невинних людей, є загальнолюдськими цінностями, вони долають мовні та ментальні бар'єри.

Спираючись на викладене вище, можна дійти висновку, що з кожним днем середньостатистичний відвідувач Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» стає все більш обізнаним. Це не лише співвітчизник, наділений особливими мотиваціями та культурно-освітніми запитами, а й іноземець. Категорія «іноземний відвідувач» набуває нових граней. Крім закордонного туриста, це й іноземець, який став мешканцем Києва (України) через міграційні процеси. Інколи це російськомовний (рідше україномовний), але все-таки іноземець – громадянин колишньої республіки СРСР, нині незалежної країни. Тут і відвідувач – громадянин країни, яка завжди належала до близького та далекого зарубіжжя, з притаманними особливостями поведінки, мислення, знань та мови (англійської, китайської, турецької тощо). Запропоновані результати опитувань іноземної англомовної аудиторії не лише відобразили її характер та потреби, а й дали матеріал для подальшої роботи з цією особливою частиною аудиторії Меморіалу, стали актуальним питанням музейної діяльності. Така робота може стати одним із пріоритетних напрямів роботи та завдань модерного музею.

Джерела та література:

1. *Вайдахер Ф. Загальна музеологія. Посібник / Ф. Вайдахер. – Л.: Літопис, 2005. – 628 с.*
2. *Голубенко Г.Л. Музей і відвідувач. Узагальнення та аналіз форм і методів науково-просвітницької роботи / Г.Л. Голубенко // Музей війни народної: Зб. наук. статей / Ред. О.С. Артемов. – К., 1999.*
3. *Гуральник Ю.У. Начинающему музейному социологу / Ю.У. Гуральник // Музей. – 2007. – № 5.*
4. *Медведева Е. Как привлечь в музей взрослую аудиторию? / Е. Медведева // Музей. – 2008. – № 12.*
5. *Капустіна Н.І. Соціологічні дослідження в музеї / Н.І. Капустіна, Л.О. Гайда // Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. (Матеріали обл. наук. конф.). – Дн., 2003 / http//museum.dp.ua/article016.html*
6. *Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К.: Стилос, 2010. – 528 с.*

7. *Куцаєва Т.О. Музейний відвідувач: Хто він? (Аналіз соціально-музейного опитування відвідувачів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» у 2009 – 2010 рр.) // Військово-історичний меридіан. Спецвипуск. – 2014 р. / http://vim.gov.ua/index.php/uk/ostannij-vipusk*
8. *Кульчицкий С. Великая Отечественная война (происхождение и суть термина) / С. Кульчицкий // День. – 2002. – 19 січня.*
9. *Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» на 2012 – 2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України, НАН України, 2012. – Вип. 15.*
10. *Музеология – музееведение в 21 веке // Музей. – 2012. – № 8.*
11. *Рудик Г. Музеологія людини: проблематика відвідувача як контекст проекту дослідження аудиторії музею Ханенків / Г. Рудик // Музейний простір. – 2012. – № 6.*
12. *Як назвати ту війну? Українська пам'ять про Другу світову: між Заходом і Сходом // Україна молода. – 2009. – 22 жовтня.*

© *Тамара КУЦАЕВА*

МУЗЕЙНЫЙ ПОСЕТИТЕЛЬ: КТО ОН? (ОПРОСЫ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ В МЕМОРИАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ» В КОНТЕКСТЕ МУЗЕЙНОЙ СОЦИОЛОГИИ)

На основе взглядов учёных-музееведов и собственного видения проблемы предпринята попытка провести социальный срез особенной категории музейной аудитории – англоязычных посетителей. Проанализированы социально-демографические особенности и культурно-образовательные запросы респондентов. Очерчены перспективы работы с этой особенной частью музейной аудитории так, как это допускают концептуальные основы научной деятельности Мемориального комплекса. Отмечено, что Мемориал – бесценный источник исторических знаний для иностранцев о Второй мировой и Великой Отечественной войнах.

Ключевые слова: *Мемориальный комплекс «Национальный музей историии Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», экспозиция, музейная социология, мониторинг, англоязычный респондент, англоязычная музейная аудитория, маркетинг, менеджмент.*

© ***Tamara KUTSAIEVA***

MUSEUM VISITOR: WHO IS HE? (POLLS OF ENGLISH-SPEAKING VISITORS OF THE MEMORIAL COMPLEX «THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945» IN CONTEXT OF MUSEUM'S SOCIOLOGY)

An attempt to carry out a social cut of English-speaking museum visitors was made on the basis of museum professionals' views and own vision of the problem of the author of the proposed article. Socio-demographic features, cultural and educational needs of this special category of the museum audience – English-speaking respondents have been analyzed. Some prospects of work with this special part of the museum audience have been determined as it allowed by the conceptual bases of the scientific researches of the Memorial complex. It was emphasized that the Memorial is an invaluable source of historical knowledge for foreigners about World War II and the Great Patriotic War.

Keywords: *Memorial Complex, exposition, museum sociology, monitoring, English-speaking respondent, English-speaking museum audience, marketing, management.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© Валерій КАПЕЛЮШНИЙ

ФРОНТОВІ ЛИСТИ ЗНАЙШЛИ СВОЇХ АДРЕСАТІВ

[Рецензія на: Непрочитані листи 1941-го…: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол. Л.В. Легасова (керівник проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.]

Упродовж останніх десятиліть вивчення історії Другої світової війни невпинно дрейфує від макро- до мікроісторичних досліджень, які дають змогу заповнити наявні лакуни в подієвому полотні, дозволяють формувати цілісний наратив про останню всепланетарну катастрофу. Центральним об'єктом наукових праць дедалі частіше стають не політичні чи військові події, а «пересічна» людина, її стратегії виживання, думки, мрії, сни, сподівання, повсякденне життя – словом, усе, що ми називаємо історичною антропологією. У цьому процесі гуманізації історичних знань щоразу потужну роль відіграють джерела особового походження – щоденники, спогади, автобіографічні нариси і, звісно, листи. Останні, можливо, є найбільш цінними з огляду на те, що їх писали адресанти по «гарячих слідах» подій; епістоли передавали найважливіші елементи емоційного стану авторів, їхні безпосередні думки та судження. Важливою особливістю листів є також те, що їх (на відміну від спогадів) писали для конкретного адресата або для якоїсь цільової мікроаудиторії (батьків, дружин, дітей, найближчих товаришів), відтак із них ми можемо дізнатися, яку саме інформацію автор вважав за доцільне висловити насамперед у листі до того чи іншого адресата, на чому акцентувати увагу, що «покрити» мовчанкою.

На жаль, листи є тими документами, які нечасто публікуються (зважаючи на приватність спілкування), а ще рідше зберігаються якимось цілісним документальним комплексом, окремим пластом. Якщо таке й трапляється, то це здебільшого листування однієї людини за певний період часу. Тож особливої ваги набувають цілі епістолярні пласти, які походять з однієї території, з одного хронологічного проміжку, але мають різне авторство. Вони стають певним «суспільним зрізом» думок, висловлених абсолютно різними людьми стосовно схожих життєвих обставин. Уведення до наукового обігу таких епістолярних колекцій – подія небуденна, вона заслуговує уваги та вдячності з боку громадськості.

Наприкінці 2012 р. спільними зусиллями співробітників Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»

та Інституту історії України НАН України світ побачила унікальна книжка – науково-документальне видання «Непрочитані листи 1941-го…: дослідження, документи, свідчення». Основою для створення книги стала колекція листів радянських військовослужбовців і цивільних громадян із фантастичною долею. 10 липня 1941 р., коли війська Вермахту захопили Кам'янець-Подільський, до їхніх рук потрапили сотні невідправлених листів, що зберігалися на міській пошті. Зацікавлені «трофеєм», чиновники німецьких поштових служб розпочали цілеспрямований пошук листів в інших містах і на залізничних станціях. Так, зрештою, була сформована колекція з 1 208 листів, яка, на думку німецьких службовців, відображала настрої радянського населення в червні – липні 1941 р. Як цінне історичне й пропагандистське джерело, листи були відправлені до Райху й після війни осіли в Поштовому музеї Відня. У 2009 р. були повернуті в Україну й наступного року передані до Меморіального комплексу.

Співробітники Меморіалу провели копітку роботу з вивчення, фондування та перекладів отриманих документів (чимало листів були написані татарською, грузинською, німецькою та іншими мовами), а також створили фотодокументальну виставку. Але, що найголовніше, після наполегливої пошукової роботи музейникам удалося відшукати десятки родичів тих, хто відправляв листи в далекому 1941 р., і вручити їм кореспонденцію (нерідко – останню вісточку) від давно зниклих батьків, братів, сестер, дідусів і бабусь.

Грандіозна за своїми масштабами та значенням робота співробітників Меморіального комплексу лягла в основу науково-документального видання. Книга складається з двох великих блоків – наукового та документального. Науковий компонент охоплює розвідки й дослідження таких знаних учених і музейників-практиків, як Любов Легасова, Олександр Лисенко, Надія Смолярчук, Володимир Сімперович, Світлана Даценко, Тетяна Погоріла та Ярослава Пасічко, котрі «непрочитані листи» аналізують як історичне джерело, музейний предмет. У роботах науковців характеризується система функціонування польової пошти в 1941 р., розкривається поведінка людини в екстремальних умовах, розглядається побут радянської спільноти крізь призму епістолярних джерел.

Друга частина «Документи та матеріали» містить коротку характеристику всіх 1 208 листів, витяги й цитати з найбільш інформативних частин епістолярій, відомості про те, чи віднайдено адресатів і чи передано їм копії листів.

Слід зауважити, що навіть короткі анотації й цитати з документів, на яких зазначені шифри, що свідчать про зберігання матеріалів у фондах Меморіального комплексу, перетворюють цей оригінальний масив джерел на доступний для вчених документальний інформатив. Уже побіжний погляд на листи переконує, що більшість авторів переймалися насамперед побутовими проблемами своїх родин, які залишалися в тилу, намагалися їх утішити, допомогти матеріально (грошима) чи морально підтримати. Отже, оприлюднений джерельний комплекс стане в пригоді насамперед тим ученим, які працюють у царині вивчення історії повсякденності та настроїв населення в період війни.

Емоційно забарвленим є той розділ науково-документального видання, у якому продемонстровані фотографії адресантів або їхніх родичів, котрі через сім десятиліть отримували листи з минулого. Непідробні переживання, зацікавленість, розгубленість та несподівана радість відверто проглядаються зі світлин, уміщених в окремому тематичному блоці книжки.

На окрему позитивну оцінку заслуговує також сумлінно виконаний науковий апарат видання. Перелік опублікованих документів, іменний, географічний і тематичний покажчики не лише спрощують користування книжкою, а й суттєво доповнюють її основний зміст.

Насамкінець хотілося б щиро привітати колег із Меморіального комплексу, а також Інституту історії України з виходом у світ цінної та корисної праці, адресатами якої будуть не лише родичі тих, хто не отримав кореспонденцію в 1941 р., а й тисячі вітчизняних та зарубіжних дослідників, перед якими відкрилися нові горизонти джерелознавчих пластів.

© ***Андрій ЛИСЕНКО***

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТОЛИЦІ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ

[Рецензія на: Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – 504 с.]

70-та річниця визволення Києва спонукала українських істориків до більш детального дослідження життя столиці України в період Другої світової війни. Попередній етап історичних розвідок, який припав на радянську добу, характеризувався упередженим ставленням до дослідження проблем перебування радянських громадян на окупованій нацистами та їхніми союзниками території. Визначені КПРС підходи окреслювали фактично дві категорії населення – борців з окупаційним режимом та зрадників Вітчизни. Відповідно, історики та дослідники не могли вийти за рамки ідеологічної спрямованості, а результатом їхніх пошуків стало дещо однобоке бачення життя населення в умовах окупації.

Запропонована колективом співробітників Інституту історії України НАН України та науковцями Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» праця є однією зі спроб сучасних українських дослідників об'єктивно, спираючись на значний комплекс німецьких джерел, висвітлити сторінки життя Києва в умовах окупації.

Більшість праць, наявних у радянській та сучасних українській і російській історіографії, висвітлюють вищезгадані проблеми з точки зору радянських громадян або усталених офіційних поглядів. Натомість запропонована колективна праця є спробою розкрити проблеми існування населення Києва з точки зору представників окупаційної влади. Крім того, опубліковані в роботі документи тривалий час були практично недоступними для українських дослідників, а введення їх до наукового обігу дає можливість активніше використовувати комплекс залучених джерел у подальших наукових розвідках і дослідженнях.

На нашу думку, вдалою є структура видання, у якому наукові статті авторів підкріплюються архівними удокументованими наративами. Значна кількість німецьких та інших джерельних фотодокументів дає змогу читачеві більш повно уявити особливості досліджуваної епохи. Актуальності й цінності роботі додає ще й те, що об'єкти для фотографування обирали представники протиборчої сторони.

Частина І запропонованої роботи висвітлює значну кількість конкретних сторінок життя киян у період окупації, зокрема діяльність окупаційної адміністрації, специфіку функціонування органів забезпечення правопорядку нацистського режиму в Києві, культурне та релігійне життя мешканців української столиці, проблеми діяльності представників радянського руху Опору та українського націоналістичного підпілля тощо.

Неабияку допомогу читачеві надасть вдало укладений науковий апарат видання. Список документальних матеріалів та фотосвідчень, іменний покажчик, топонімічний список та перелік умовних скорочень стануть у пригоді користувачу.

Позитивним у виданні є факт поєднання зусиль музейних, архівних та наукових представників для висвітлення об'єктивної картини буденності українців у загарбаному Києві.

Попри те, що зазначена праця далеко не вичерпує всіх проблем висвітлення окупаційного періоду Другої світової війни в історії українського народу, вона стимулює сучасних дослідників далі вивчати та поглиблювати наукові студії з вищезгаданої проблематики. А перед потужним авторським колективом, залученим для написання рецензованої роботи, постає завдання подальших наукових розвідок у цьому напрямі для створення нового наукового доробку, що стане у пригоді не лише науковцям, а й усім, хто не байдужий до історичної минувшини своєї Батьківщини.

© Володимир ТРОФИМОВИЧ
© Володимир МАРЧУК

ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ НАУКОВО-ФОНДОВОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ

[Рецензія на: Концептуальні засади науково-фондової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років на 2013 – 2020 рр.]

Сучасний рівень організації музейної справи у світі демонструє глибоку її інтегрованість у суспільні процеси, формування підходів до вироблення основних напрямів і засобів державної політики пам'яті. Нині музеї виходять за межі установ, що лише нагромаджують та експонують історичні реліквії й матеріальні та духовні надбання людства. Вони все частіше перетворюються на центри наукової, освітньої та популяризаторської роботи, стаючи трансагентом колективної пам'яті, її ретрансляції між різними поколіннями.

Чітка суспільна самоідентифікація музейних установ дає змогу сповна усвідомити їхню вагому місію й програмувати діяльність згідно з науковими засадами.

Викладені в рецензованому документі основні завдання та напрями науково-фондової роботи засвідчують якісно нову концепцію в музейній справі, оскільки в її основу покладено насамперед науковий підхід.

Зважаючи на те, що основне завдання кожного музею – це поповнення фондів, їхній облік, зберігання та використання, «Концептуальні засади» головною метою декларують всебічне та ґрунтовне дослідження теоретичних підвалин наукового комплектування фондів, атрибуцію, класифікацію, систематизацію та інтерпретацію музейних предметів із метою введення до наукового обігу, апробації та практичного втілення в музейній практиці.

Комплектування фондів передбачає формування джерельної бази, яка необхідна для ефективної роботи музею. Тому цілком зрозумілим є той факт, що запорукою успіху в даній справі може бути науковий підхід до цього процесу. Колекційне зібрання Меморіального комплексу нараховує 361 523 одиниці музейних предметів і є найбільшим тематичним надбанням в Україні. Фонди музею охоплюють групи зберігання: «Документи», «Листівки», «Газети», «Книги», «Плакати», «Образотворче мистецтво», «Зброя і техніка», «Нагороди з недорогоцінних металів і нумізматика», «Речі», «Нагороди з дорогоцінних металів», «Філателія» та «Звук-кіно». Кожна з них потребує як доповнення, так і поглиблення. Продовжуючи комплектування за традиційними темами,

«Концептуальні засади» передбачають головним перспективним завданням у цьому напрямі – розширення та актуалізацію джерельної бази шляхом проведення евристичної роботи.

Позитивним аспектом рецензованого документа, на нашу думку, є виокремлення нових пріоритетних напрямів наукового комплектування, які стосуються висвітлення питання воєнної антропології, соціальної та гендерної політики, повсякденного життя на окупованій території, депортацій і репресій у Червоній армії та серед цивільного населення, людських, матеріальних та культурних втрат України, історії українського самостійницького руху Опору в роки Другої світової війни, історії військового полону та функціонування нацистських концтаборів, злочинної сутності війн, терористичних та інших військово-насильницьких заходів, важливості збереження миру у світі. Одночасно рецензований документ декларує необхідність об'єктивного та неупередженого відбору джерел під час комплектування фондів матеріалами вищезазначеної проблематики. Основними критеріями відбору насамперед мають бути автентичність, репрезентативність, достовірність, комунікативність, інформативність, експресивність, меморіальність та стан збереження.

Реалії сьогодення вимагають залучення до наукового обігу нової інформації. Перспективною та довгостроковою у цьому плані є співпраця з архівними установами України, країн СНД, профільними архівами та музеями зарубіжжя.

Окреме місце в «Концептуальних засадах» належить питанню обліку та зберігання музейних предметів. Важливе історичне значення музейних предметів випливає саме з їхнього наукового документального обліку – систематичного опрацювання й збереження документів та інформації про предмет, його походження та супровідні дані.

Головною метою облікової роботи Меморіального комплексу рецензований документ визначає юридичний захист музейних фондів і прав музею на дані, отримані під час вивчення музейних предметів та колекцій. Важливість цього питання не викликає жодних сумнівів, адже облік – це безперервний процес, оскільки фонди музею постійно поповнюються, здійснюється контроль за рухом предметів та їхнім станом. Якісна обліково-фондова документація про музейні предмети та колекції – запорука успішної діяльності як відділу науково-фондової роботи зокрема, так і музею загалом.

Вагомим фактором сучасної діяльності музею стала комп'ютеризація науково-фондової роботи. При цьому автоматизація обліку є першочерговим пріоритетним завданням у цьому напрямі, яке може стати самостійним фактором поліпшення діяльності музею, адже створення бази облікових даних дає змогу отримати максимум інформації про стан фондів за розділами та концентрує всю інформацію про музейне зібрання.

Окреме місце в «Концептуальних засадах» відведено питанню збереженості музейних фондів. Предмети матеріального світу піддаються старінню та руйнуванню. Музейні предмети, на жаль, також. У цьому сенсі властивість останніх старіти і

руйнуватися перебуває у кричущому протиріччі із завданням музею – зберегти такий предмет навічно. Уповільнити процеси старіння та руйнування, по можливості зменшити їх – основне завдання працівників музейних фондів Меморіалу. Чи не найголовнішу роль у цьому має дотримання нормативного та максимально стабільного температурно-вологісного режиму в музеї.

Незважаючи на нормативне дотримання усіх режимів зберігання, музейні предмети з плином часу зазнають пошкоджень та втрат. Для їхнього виявлення і своєчасного запобігання руйнації у музеї планується проведення, спільно з відділом реставрації, систематичних (щорічних) профілактичних обстежень експозиції та фондів із метою вилучення експонатів, які потребують термінової консервації, дезінфекції, дезінсекції, реставрації з метою надання експозиційного вигляду.

Відповідно до «Концептуальних засад» одним із напрямів роботи Меморіального комплексу має стати науково-дослідна діяльність музею, що випливає з головних засад наукового комплектування музейних фондів та спирається на дослідження проблемних тем з історії України в роки Другої світової війни, які ще недостатньо представлені в експозиції. Зокрема, наукові співробітники мають проводити дослідження матеріалів, готувати методичні рекомендації та розробки в царині науково-фондової діяльності, здійснювати музеєзнавчі розвідки теоретичного та практичного спрямування, удосконалювати науково-інформаційний та довідковий апарати за групами зберігання, підготувати низку науково-документальних видань.

Рецензований документ, на наше переконання, засвідчує новий якісний рівень, на який вийшла організація науково-фондової роботи музею. Реалізація зазначеної вище Концепції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» забезпечить підвищення результативності наукового комплектування, безперервне поповнення фондових колекцій новими пам'ятками та джерелами, збільшення документально-інформаційного масиву фондозбірні музею, оптимізацію обліку за рахунок поліпшення автоматизації науково-фондової роботи, чітке ведення обліково-фондової документації, ефективне збереження фондового зібрання, активізацію науково-дослідної роботи, збільшення кількості наукових видань за результатами досліджень, результативне використання напрацювань у всіх сферах діяльності музею, пропаганду унікального джерельного пласта пам'яток історії Другої світової війни, в тому числі й у віртуальному просторі, розширення співробітництва з іншими музеями, архівними установами, організаціями та науковими закладами для створення спільних програм, проектів, виставок, презентацій тощо. Пошук і запровадження інноваційних методів і шляхів розвитку музейних зібрань співробітниками науково-фондових відділів та всього колективу Меморіалу дасть можливість іти в ногу з часом, комплектувати фонди в новому, більш модерному форматі.

НАШІ АВТОРИ

Вронська Тамара Василівна *– доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)*

Гедз Віталій Анатолійович *– кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

Капелюшний Валерій Петрович – *доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Куцаєва Тамара Олександрівна *– кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

Лисенко Андрій Андрійович *– кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)*

Марчук Володимир Станіславович *– кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог)*

Махцевіч Павел *– доктор філософії, професор, директор Музею Другої світової війни (м. Гданськ)*

Пасічко Ярослава Леонідівна *– старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

Потильчак Олександр Валентинович *– доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, академік Академії наук вищої школи України (м. Київ)*

Пшенична Тетяна Олександрівна *– старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

Руккас Андрій Олегович *– кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Смірнова Валентина Ігорівна *– старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)*

Смолярчук Надія Олександрівна *– завідувач науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)*

Солонець Андрій Васильович *– старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

Трофимович Володимир Васильович *– доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог)*

Янковенко Оксана Олексіївна *– завідувач відділу науково-фондової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

Яхнівський Володимир Петрович *– старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)*

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Мацхевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 (3) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 154 с.